Bestseller *The New York Times*

Tova Friedman

Malcolm Brabant

Fiica de la Auschwitz

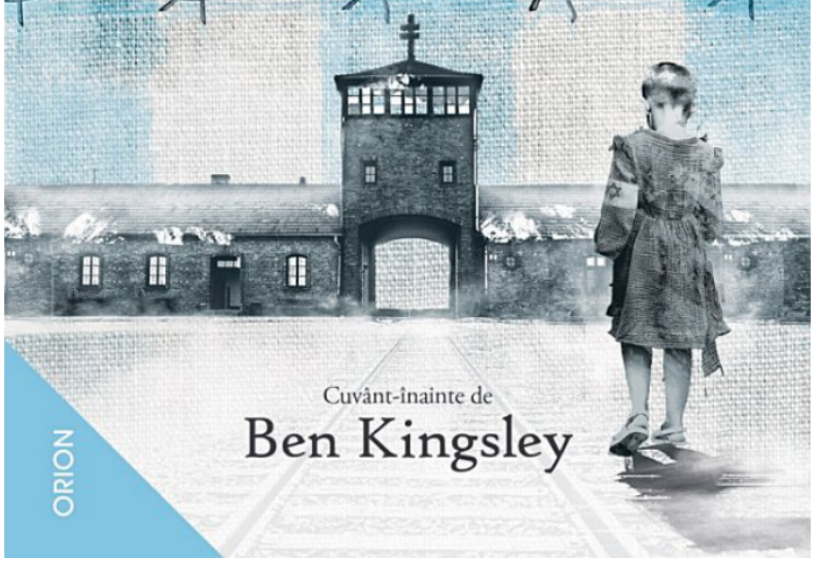

Cuvânt-înainte de

Ben Kingsley

ORION

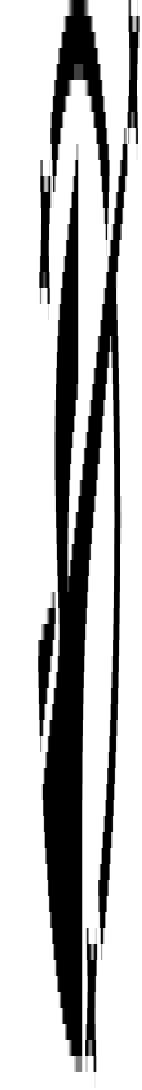

TOVA FRIEDMAN s-a născut în 1938, cu un an înainte de izbucnirea celui de-Al Doilea Război Mondial, fiind unul dintre miile de copii evrei din orășelul polonez Tomaszów Mazowiecki. La sfârșitul războiului, doar cinci copii din orășel mai rămăseseră în viață. Tova este unul dintre cei mai tineri supraviețuitori ai lagărului de la Auschwitz-Birkenau și o luptătoare împotriva antisemitismului. A fost directoarea unui ONG timp de 25 de ani, iar în prezent este terapeută și locuiește în Highland Park, New Jersey.

MALCOLM BRABANT este fost reporter de război pentru BBC, fiind martor al genocidului din Bosnia. În prezent, este corespondent extern pentru PBS. A cunoscut-o pe Tova la aniversarea a 75 de ani de la eliberarea lagărului Auschwitz-Birkenau. Locuiește în Brighton.

Tova Friedman
Malcolm Brabant

Fiica de la Auschwitz

Cuvânt-înainte de
Ben Kingsley

Traducere din limba engleză de
NINA IORDACHE

ORION

Imprint coordonat de Laurențiu DULMAN
Design copertă: Alin Adnan Vasile
Prepress: Alexandru Csukor
Redactori: Ștefan Iancu, Oana Ionașcu
Tehnoredactor: Antonela Ivan
Lector: Marilena Brânzan

Copyright © Tova Friedman and Malcolm Brabant, 2022
This edition is published by arrangement with Peters, Fraser and Dunlop Ltd. through Andrew Nurnberg Associates Sofia.

All rights reserved.

Prin prezenta, Quercus Editions Ltd. exclude orice responsabilitate, în măsura permisă de lege, pentru orice erori sau omisiuni din această carte și pentru orice pierdere, directă sau indirectă, suferită de o terță parte care se bazează pe orice informație conținută în această carte.

Copyright © Nemira, 2023 pentru prezenta ediție în limba română.
ORION este un imprint al Grupului editorial **NEMIRA**.

Orice reproducere, totală sau parțială,
a acestei lucrări și închirierea acestei cărți
fără acordul scris al editorului sunt strict interzise
și se pedepsesc conform Legii dreptului de autor.

ISBN 978-606-43-1593-9

Cuprins

Cuvânt-înainte
Prolog
1. Fugind ca să scăpăm cu viață
2. Dincolo de fața de masă
3. Și pe urmă au venit după mine
4. Degetul lui Caligula
5. Curtea bisericii
6. Cvartalul
7. Îngropați de vii
8. Lagărul de exterminare galben
9. În abis
10. Rămas-bun, tată!
11. Refuz să plâng
12. Pe cont propriu
13. Cea mai lungă plimbare
14. Izbăvirea
15. Eliberarea
16. Întâmpinarea
17. Somnambulă în Berlin
18. New York, New York
19. Tranziția
20. Cărți poștale de la mama
21. Israel
22. Nu am uitat
Mulțumirile Tovei
Mulțumirile lui Malcolm

Minunaților mei părinți,
Reizel și Machel,
care ne-au salvat pe toți.
Și copiilor și nepoților mei,
care-și vor aminti mereu lucrul acesta.

CUVÂNT-ÎNAINTE

Spre prânz, după ce m-am despărțit de Tova, aflat la volan, mi-au venit în minte versurile finale din *Regele Lear* al lui Shakespeare:

„Cel mai bătrân e cel mai pătimit!
Noi, tinerii, cât el n-o să trăim
Și, la atâtea, martori n-o să fim.“[1]

Elie Wiesel, sunt sigur, ne-ar da voie să-i folosim expresia pentru a o descrie pe Tova Friedman: o eroină a adevărului și a amintirii.

Sir Ben Kingsley
Februarie 2022

1 William Shakespeare, *Opere complete*, traducere de Leon Levițchi, Editura Univers, 1988, vol. 7, p. 212 (n.tr.).

PROLOG

Numele meu e Tova Friedman. Sunt unul dintre cei mai tineri supraviețuitori ai lagărului de exterminare nazist cunoscut sub numele de Auschwitz-Birkenau. Am vorbit despre Holocaust toată viața mea adultă, pentru a mă asigura că oamenii nu-l vor uita.

M-am născut cu numele de fată Tola Grossman, în Gdynia, Polonia, în anul 1938, cu un an înainte de începutul celui de-Al Doilea Război Mondial. După ce am trecut prin fiecare etapă a efortului naziștilor de a face populația evreiască să dispară de pe fața pământului, am plecat, în cele din urmă, în America, m-am căsătorit cu Maier Friedman, iar după o vreme mi-am schimbat numele în Tova.

Oricât de des ne-am împărtăși poveștile, eu și ceilalți câțiva supraviețuitori, se pare că oamenii tot uită. În ceea ce mă privește, m-a oripilat să aflu despre nivelul de ignoranță descoperit într-un sondaj printre tinerii americani, comandat de Conferința Revendicărilor Materiale ale Evreilor Împotriva Germaniei și publicat în septembrie 2020.

Două treimi dintre cei intervievați nu aveau absolut nicio idee despre cei care au murit în timpul Holocaustului. Aproape jumătate nu puteau să spună numele niciunui lagăr de concentrare sau ghetou. Douăzeci și trei la sută credeau că Holocaustul e un mit sau că amploarea lui a fost exagerată. Șaptesprezece la sută au spus că este acceptabil să ai concepții neonaziste.

Un sondaj similar european din anul 2018 a arătat că o treime dintre toți europenii știu la fel de puțin sau nu au auzit niciodată despre Holocaust. A mai arătat că douăzeci la sută cred că evreii au o influență prea mare în lumea afacerilor și a finanțelor.

Aceste cifre șocante și alarmante demonstrează un singur lucru: antisemitismul, sau ura contra evreilor, este în creștere în Statele Unite și în Europa. Îmi vine foarte greu să cred, după tot ce am îndurat în ghetouri și în lagărele de exterminare din timpul celui de-Al Doilea Război Mondial, că atitudinile periculoase din anii ’20 și ’30 ai secolului trecut își fac din nou simțită prezența. Holocaustul, cea mai îngrozitoare crimă din istoria omenirii, a avut loc cu mai puțin de optzeci de ani în urmă și deja ni s-a șters din memorie? Sincer, lucrul acesta este absolut înfricoșător.

Am acum optzeci și trei de ani, iar prin cartea aceasta încerc să imortalizez ceea ce s-a întâmplat și să mă asigur că oamenii care au murit atunci nu vor fi uitați. Și nici metodele folosite pentru a-i extermina.

Mulți oameni se întreabă dacă lumea în care trăim se aseamănă acum Europei din anii 1930, când nazismul și fascismul erau în creștere în perioada premergătoare celui de-Al Doilea Război Mondial. Pe vremea aceea, antisemitismul a reprezentat politica oficială de stat a Germaniei lui Adolf Hitler. Este adevărat că niciun guvern din lumea de azi nu are o asemenea doctrină consfințită prin lege și sprijinită de grosul populației. Totuși, cunoaștem cu toții țări în care discriminarea este frecventă și poate chiar tolerată.

Ura este în zilele noastre unul dintre fenomenele cu cea mai mare răspândire. Ura de orice fel, orientată în special către minorități. Oriunde te afli în lume, te implor, nu repeta istoria pe care eu am trăit-o.

Nu uita, Holocaustul a început la mai puțin de douăzeci de ani după ce Adolf Hitler a scris *Mein Kampf*, planul lui general de eradicare a evreilor. În epoca internetului la viteze uimitoare, schimbarea poate avea loc mult mai repede decât cu optzeci de ani în urmă. Trebuie să fim vigilenți în mod constant și suficient de curajoși, și să vorbim răspicat.

Apropo de asta, tocmai când făceam ultimele retușuri la această carte, președintele Vladimir Putin a ordonat trupelor ruse să invadeze Ucraina învecinată, punând în acest fel în pericol și pacea mondială. Imaginile îmi erau atât de familiare. Copiii și adulții terorizați, distrugerea căminelor și a familiilor, crimele de război, milioanele de oameni deportați, foametea, adăposturile antiaeriene și gropile comune. Și sper că, după aproape optzeci de ani de reflecție asupra lipsei de umanitate din timpul Holocaustului, Ucraina ne aduce aminte de importanța ajutării celor afectați de ravagiile războiului.

Citind mai departe, aș vrea să guști, să simți și să miroși cum a fost să trăiești Holocaustul când ești doar un copil. Vreau să trăiești în pielea mea și a celor din familia mea, să te încalți cu pantofii noștri, deși, când ne-a fost cel mai greu, nu mai aveam pantofi. Vreau să înțelegi dilemele cu care ne-am confruntat și alegerile imposibile pe care a trebuit să le facem. Sper că te vei înfuria. Fiindcă dacă te înfurii mai este o șansă să-ți împărtășești revolta, și acest lucru face să crească șansele împiedicării unui nou genocid.

Rădăcinile mele sunt înfipte adânc în tradiția orală. Mă consider mai mult o naratoare și o povestitoare decât o scriitoare și de aceea am fost ajutată de prietenul meu, Malcolm Brabant. Se pricepe foarte bine la cuvinte și la evocarea imaginilor.

Ne-am cunoscut în Polonia în ianuarie 2020, când lumea comemora a șaptezeci și cincea aniversare a eliberării de la Auschwitz, care a avut loc în 27 ianuarie 1945.

Malcolm a fost jurnalist de război. A văzut cu ochii lui epurarea etnică din Bosnia-Herțegovina din anii ’90. Cunoaște duhoarea genocidului. A fost la un pas de moarte și a trecut prin experiențe dureroase care sunt diferite de ale mele. Ceea ce avem în comun noi doi este faptul că am supraviețuit.

S-a documentat în amănunt despre ocupația nazistă din Polonia și a încercat să plaseze copilăria mea în contextul potrivit.

În timp ce lucram împreună la învierea sunetelor, mirosurilor și gusturilor Holocaustului, am simțit cum îmi revin șuvoi amintirile îngropate. Uneori mă țineau trează întreaga noapte. Tot ce mi se întâmplase mie și oamenilor din jurul meu se afundase undeva în văgăunile adânci ale subconștientului meu. Ca terapeut practicant trebuie să accept posibilitatea că vârsta și timpul pot să-mi estompeze cele mai groaznice amintiri. Creierul și corpul uman sunt instrumente extraordinare și au mecanisme de supraviețuire pe care noi nu le putem înțelege pe deplin.

Unele detalii ale poveștii mele pot să nu se alinieze perfect cu alte povestiri despre Holocaust. După război, mama mi-a vorbit întruna despre ce ni s-a întâmplat, ca să se asigure că nu voi uita. Conversațiile pe care le reamintesc în această carte nu sunt citate exacte. Conținutul, tonul și natura lor însă sunt o reprezentare sinceră a ceea ce s-a spus în acea vreme. Avem cu toții amintiri și versiuni diferite asupra adevărului. Acesta este adevărul meu.

Nu cred că sufăr de vina supraviețuitorului, care este unul dintre elementele a ceea ce psihiatrii numesc „sindromul supraviețuitorului“. Aceia care suferă de această afecțiune se autopedepsesc pentru că au supraviețuit, chiar dacă nu au nicio vină. Nu cred că șase milioane de evrei care au murit în timpul Holocaustului ar dori ca eu să mă simt vinovată.

În schimb, eu am ales să folosesc un nou termen – „evoluția supraviețuitorului“ – cu ajutorul căruia pot să-mi construiesc în mod activ o viață plină de sens pe baza experiențelor mele, în onoarea celor care au murit în timpul Holocaustului. Îmi voi aminti mereu de ei. Am canalizat

trauma în ceea ce eu numesc „anularea planului lui Hitler“. A dorit să ne distrugă credința prin uciderea copiilor noștri. Mi-am petrecut cea mai mare parte din viața adultă făcând exact contrariul, asigurându-mă că familia mea este ancorată profund în cultura noastră. Cei opt nepoți ai mei stau mărturie continuității noastre. În cartea aceasta de memorii desemnez genocidul cu termenul de „Holocaust“, deși cuvântul evreiesc pentru „catastrofă“, *Shoah*, este mult mai precis în descrierea acestei tragedii evreiești fără seamăn.

Auschwitzul s-a întipărit adânc în ADN-ul meu. Aproape orice am făcut în viață după război, fiecare decizie pe care am luat-o, totul a fost modelat de experiențele mele din timpul Holocaustului.

Sunt o supraviețuitoare. Face parte din datoria mea de supraviețuitor să reprezint cei un milion și jumătate de copii evrei uciși de naziști. Ei nu pot vorbi. Astfel că, mai presus de orice, trebuie să vorbesc în numele lor.

Tova Friedman
Highland Park, New Jersey,
Aprilie 2022

CAPITOLUL 1.
FUGIND CA SĂ SCĂPĂM CU VIAȚĂ

Auschwitz II – Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, 25 ianuarie 1945
Vârsta de șase ani

Nu știam ce să fac. Niciun copil din cazarmă nu știa ce să facă. Zgomotul era înfricoșător. Nu mai auzisem niciodată așa ceva. Atât de multe împușcături. Salve și focuri izolate. Un pistol și o pușcă se aud diferit. Le-am văzut și le-am auzit și pe una, și pe cealaltă de aproape. Puștile pocnesc, și pistoalele bubuie înfundat. Rezultatul e același: oamenii se prăbușesc și sângerează. Uneori strigă. Alteori se întâmplă prea repede ca să mai poată scoate vreun sunet. Ca atunci când sunt împușcați în gât sau în ceafă. Atunci oamenii doar horcăiau, și hârâiau, și gâlgâiau. Asta era cel mai urât. Gâlgâitul. Urechile mele nu-l îndurau. Voiam ca gâlgâitul să se oprească. Pentru ei și pentru mine. Undeva afară din cazarmă se auzeau plesnituri, și bubuieli, și ra-ta-ta, ra-ta-ta. Sunetele rapide erau de la mitraliere. Le văzusem în acțiune și pe ele. Știam ce distrugeri produc și mă îngrozeau.

Geamurile zăngăneau în ramele care se întindeau pe toată lungimea fiecărui perete, cam trei până la patru metri și jumătate deasupra capului meu. De obicei geamul zăngănea din cauza vântului. Acum nu era așa. Era ca o furtună, dar fără fulgere. Ceva ce părea un tunet se auzea din depărtare. Deși pereții din lemn atenuau zgomotul de afară, părea că toți oamenii din cazărmi se tânguiau sau țipau în același timp. Toți câinii din lagăr mârâiau și lătrau cu mai multă furie decât de obicei. Câinii ăia. Câinii ăia înfricoșători și cruzi.

Îi puteam auzi pe gardienii nemți cum urlă cât îi ținea gura. Limbajul lor gutural mă dezgusta. Mă cuprindea frica de fiecare dată când nemții deschideau gura.

Nu auzisem niciodată o limbă germană vorbită blând. Era mereu aspră, nepământeană și mai întotdeauna era însoțită de violență. Multele cuvinte ce se formau în adâncul gâtului lor erupeau, mârâite, scuipate și șuierate. La fel ca gardul de sârmă ghimpată electrificat care ne ținea prizonieri și care uneori îi electrocuta pe aceia dintre noi care reușeau să moară cum hotărau ei, și nu cum voiau naziștii. Mulți prizonieri erau împușcați înainte să ajungă la gard.

Vocile nemțești păreau mai furioase decât de obicei. Oare așa suna sfârșitul lumii? Războiul era acum mai aproape decât oricând. De data aceasta, cel puțin, era un război cu soldați care se luptau unii cu alții. Nu era războiul pe care îl trăisem, în care brutele bine hrănite în uniforme gri și negre călcau în picioare femei și bătrâni înfometați, și pe urmă îi împușcau în spate sau în cap și în care

copiii erau trimiși în camerele de gazare și zburau în sus pe coșuri sub forma unor fulgi mici și carbonizați.

Nu puteam să spun ce se afla dincolo de tensiunea care se scurgea prin pereții din scândură. Am privit sus spre ferestrele cele lungi. Văzut din unghiul acela ascuțit, prin crăpăturile de sticlă de deasupra, cerul părea straniu. Sigur, era mohorât fiindcă era în toiul iernii. Dar părea mai întunecat decât ar fi trebuit. Era fum în aer? Și pe jos cădeau particule? Nu erau particulele obișnuite. Păreau mai mari. Era foc, afară? Și flăcările se apropiau? Ar fi fost nevoie de o singură scânteie, și cazarma noastră s-ar fi transformat într-un rug funerar. Aveam noduri în stomac. Și mă simțeam mai încolțită decât oricând.

Am făcut ce făceam de obicei când aveam nevoie de alinare. M-am urcat pe zidul de cărămizi roșii care se întindea de-a lungul cazărmii. Cărămizile erau la un metru deasupra solului. Erau ca un separator între rândurile de paturi triplu etajate aflate de o parte și de alta și absorbeau căldura vetrei din mijlocul încăperii. Deși focul stătea să se stingă, mai era puțină căldură în cărămizi. M-am așezat pe vine, mișcându-mi degetele de la picioare pe ele, ca să profit de ultima urmă de alinare.

Erau atât de mulți copii în sectorul meu, că nu puteam să-i număr. Patruzeci, cincizeci, șaizeci, poate. Cei mai în vârstă erau adolescenți. Eu eram printre cei mai mici. Aveam cu toții fețele murdare și ochii înfundați în orbite de nesomn și înfometare. Eram îmbrăcați mai mult în zdrențe care atârnau pe oasele noastre. Unii copii purtau uniforme cu dungi.

Niciunul dintre noi nu știa ce se întâmplă. Nu avusese loc apelul de dimineață. Cifrele de pe brațul meu stâng au început brusc să mă mănânce. De când fusese scrijelit numărul în carnea mea le ignorasem: A-27633. Identitatea pe care mi-o impuseseră naziștii. În dimineața aceea nu-l auzisem strigat. Rutina noastră se întrerupsese. Se întâmpla ceva cu adevărat straniu.

Nu fuseserăm hrăniți și ne era o foame de lup. În mod normal ne-am fi aliniat pentru o coajă de pâine și un bol de terci călduț, care, dacă eram norocoși, putea conține urme de legume greu de recunoscut. Ne ghiorțăiau tuturor burțile de foame.

Cât am fost lăsați așa în voia sorții? Nu aveam cum să măsor timpul, în afara luminii dimineții care ridica umbrele din cazarmă și apoi, mai târziu, după coborârea umbrelor. Nu mai era mult înainte ca soarele, pe unde s-o fi aflat, să coboare sub nivelul ferestrelor și să ne cufunde pe toți din nou într-un întuneric absolut.

În jurul paturilor supraetajate se auzeau copii tușind, trăgându-și nasul și scâncind. În ciuda temperaturii arctice, sectorul putea de la paturile udate de urină sau de la fecalele din oalele de noapte care se revărsau. Unii copii se smiorcăiau sau încercau să-și stăpânească lacrimile. Plânsul era contagios. Ne făcea pe toți să ne simțim groaznic. Odată ce începeai să plângi, te simțeai și mai trist decât înainte. Începeai să te gândești cât de îngrozitoare era viața când alergai să scapi cu viață și nu te puteai opri. Nu m-am lăsat copleșită. Nu am plâns niciodată. Deși îmi venea să hohotesc, am strâns din dinți și am mers mai departe.

Mama m-a învățat să nu plâng niciodată, oricât de slăbită sau de înfricoșată aș fi fost. Pentru cineva atât de tânăr, sunt mândră să declar că aveam o voință de fier.

— Unde a dispărut *Blokälteste*?

— Nu am văzut-o azi.

— Nu am văzut-o de ieri.

— Nu-i aici. Hai să mergem afară!

— Nu, nu trebuie să mergem afară.

— Dacă ne prinde, o să ne bată și ne va raporta la nemți.

Blokälteste era responsabila, sau supraveghetoarea de sector, care executa ordinele nemților. La fel ca noi, era evreică. Nemții o recompensau cu mai multă hrană și un loc doar al ei. Avea un

apetit zdravăn. Credeam că e solidă. Dar, în fond, unui copil orice i se pare mare. Drept răsplată că le făcea munca murdară naziștilor, avea voie să se întindă cât voia și să doarmă liniștită fără ca să-i fie furată pătura sau să fie împunsă în spate cu genunchii sau coatele.

Deși supraveghetoarea de sector folosea frica pentru a ne controla, prezența ei transmitea un soi de *Ordnung muss sein* („Trebuie să fie ordine"), așa cum repetau mereu nemții. Nu mă feresc să spun că-mi era frică de această femeie. Dar fără ea era haos. Și, cel mai rău din toate, nu mai era hrană.

În mod normal toate cazarmele erau închise și încuiate. *Blokälteste* probabil că se grăbise atât de tare să plece, oricând s-ar fi întâmplat asta, că nu-i mai păsase să ne numere sau să încuie ușa. Eram tentată să privesc afară, dar zgomotul era prea îngrozitor. Nici unul dintre copii nu îndrăznea să treacă pragul. Era ca și cum un câmp de forță ne reținea. Fuseserăm condiționați să ascultăm comenzile și nu ne mai puteam mișca fără ele.

Deodată s-a deschis ușa. Am tresărit toate. A intrat o femeie pe care nu o cunoșteam. Arăta groaznic. Trăsăturile ei erau deformate de malnutriție. Fața ei era doar un craniu acoperit de piele subțire ca pergamentul. Ochii ei se scufundaseră în orbite. Dar corpul ei era umflat. Înfometarea producea acest efect. Carnea se umfla. Smocuri de păr închis la culoare răsăreau din spatele unei bucăți de stofă, transformată într-un batic în încercarea eșuată de a păcăli frigul.

Femeia se uita la mine.

— Tola! a strigat ea. Ce bine că te-am găsit!

I se citea ușurarea pe chip. Mușchii încordați ai obrajilor i s-au relaxat, și ochii îi străluceau. Glasul era stins, dar familiar. La fel ca ochii ei verzi și triști și zâmbetul abia vizibil. M-am ridicat în picioare pe cărămizi, tulburată. Semăna mai mult a sperietoare de ciori decât a om. Vocea ei era a mamei, dar chiar era ea?

Și ce căuta ea în cazarma mea? Ar fi trebuit să fie în secția femeilor. Mă luaseră de lângă ea cu cinci luni în urmă, în toiul verii, după ce m-am îmbolnăvit. Îi auzisem vocea prin apropiere când ne duceam la camera de gazare, și apoi ne întorceam. Dar nu o văzusem. De fapt, nu văzusem fața mamei de atât de mult timp, încât uitasem cum arată. Mă obișnuisem să nu mai am nici mamă, nici tată.

Uitasem că mai aveam pe cineva pe lume. Credeam că sunt singură. Dar poate că acum nu mai eram? Mă simțeam tulburată. Femeia mi-a observat șovăiala.

— Tola, sunt eu, mama ta! a spus ea cu un zâmbet larg.

Nu-mi venea să cred. „Chiar e mama?" mă întrebam. Am sărit jos de pe cărămizi și am alergat la ea. Simțeam cum mi se lățește pe față un zâmbet până la urechi. Era prima oară când simțeam că sunt fericită după luni întregi.

Mama s-a lăsat pe vine, mi-a luat capul în mâini și m-a privit drept în ochi. Apoi m-a înlănțuit cu brațele și m-a sărutat. Am strâns-o și eu cu toată puterea de care eram în stare. Mirosea a mama. Era cu adevărat mama mea cea frumoasă. Prizonier A-27791. Mama mea.

— Ascultă-mă, Tola! Strâng oamenii și-i trimit să meargă pe jos în Germania. Până în Germania, care e departe de tot. Uită-te la mine! O să fiu împușcată. O să mor. Nu pot merge pe jos. Uită-te la picioare mele.

Mi-a arătat în jos, spre ele. Mama nu purta pantofi. Picioarele ei erau înfășurate în zdrențe. Arătau de parcă fuseseră bandajate în grabă. Părțile inferioare ale bandajului erau îmbibate, și umezeala se ducea în sus. Roșii și iritate de la frig, gambele și gleznele mamei erau umflate, un semn clar de înfometare. Lagărul era plin de sperietori de ciori și de schelete.

— Poate că tu vei reuși. Poate vei supraviețui marșului. Dar asta nu e o lume pentru copii. Nu vreau să supraviețuiești singură. Așa că hai să ne ascundem. Există o șansă să supraviețuim împreună. Și dacă vom muri, vom muri aici împreună. Vii cu mine?

— Da, mamă. Da, vin, am răspuns.

Încă de când m-am născut am locuit într-o lume unde faptul că erai evreu însemna că ești sortit morții. Era perfect normal să ți se ceară să mori. Toți copiii evrei mureau. Iar eu făceam întotdeauna ce-mi spunea mama. Mama îmi spunea mereu adevărul. Aveam încredere în mama. Nu aveam încredere în nimeni altcineva. Mama îmi spunea adevărul, deoarece cunoașterea adevărului îmi putea salva viața. Asta îmi spunea mama. Și o repeta. În ghetou. În lagărul de muncă. În vagonul de vite. Și înainte să fim despărțite în lagărul de concentrare.

Deși vorbise despre cum aveam să murim împreună, mama mi-a ridicat moralul, pentru că spusese că avem o șansă să trăim dacă-i urmam instrucțiunile. Era, ca întotdeauna, sinceră. Alți părinți încercaseră să ascundă adevărul în asemenea situații. Nu și mama. Ea considera că informația îmi dădea putere și putea să-mi salveze viața.

Fusesem singură luni de-a rândul. Nu avusesem pe nimeni care să mă protejeze. Crezusem tot timpul că voi muri singură. Orice ar fi fost moartea asta. Dar acum aveam pe cineva care să-mi poarte de grijă. Aveam să fac orice îmi cerea mama. M-a cuprins un val de ușurare acum, că realizam că nu mai sunt singură.

Mama n-a mai zis nimic. M-a luat de mână și m-a scos afară din cazarmă. Am simțit imediat mirosul de ars. Și am auzit zgomotul de lemn trosnind. Șuierând. Era oare un foc de lemne uriaș? Mai mult decât orice, eram disperată să simt orice fel de căldură, ca să-mi dezgheț corpul. Dar apoi mama m-a strâns de mână și am uitat de frig. Cerul era plin de fum. Focul era aproape. Era puternic și mă neliniștea. Fumul de lemn era amestecat cu alte mirosuri. Ceva uleios. Genul de chestie neagră pe care o pun pe drumuri și pe acoperișuri. Și mai era și altceva. Mirosul putred de gunoi ars. Tone de gunoi.

Mama întorcea capul la stânga și la dreapta iar și iar, asigurându-se că nu e niciun pericol. Mergeam repede de mână prin zăpadă, în tăcere. Părea că știe unde merge. Știam că trebuie să fiu cât de cuminte puteam. Dacă făceai vreun zgomot, puteai muri. Nici nu era nevoie ca mama să-mi mai spună ceva. Hotărârea ei mi se transmisese și mie. Eram electrizată de sentimentul aventurii. Ghiorăielile de foame dispăruseră. Dragostea mamei mă făcuse să mă simt în siguranță și protejată. Zdrențele din picioarele ei lipăiau la fiecare pas. Nici n-am simțit că zăpada îmi intrase prin pantofii mei albi cu șiret și îmi udase picioarele mele goale. Simțeam doar căldura mâinii mamei și iubirea ei, care se strecura în miezul ființei mele.

Nu-mi puteam crede ochilor. Pentru prima oară nu vedeam trupe SS sau pe slugile lor germane care să ne blocheze trecerea. Vedeam în treacăt, în timp ce traversam intervalele dintre clădiri, în depărtare, imagini de soldați în uniforme cenușii, care strângeau prizonierii și-i pregăteau pentru marșul spre Germania. Naziștii păreau să înjure și să urle, dându-le ordine.

Eram cu aproape exact un an mai în vârstă decât războiul. Nu cunoscusem niciodată libertatea. Supraviețuirea mea depindea de capacitatea mea de a judeca starea de spirit a răpitorilor mei. În ciuda brutalității lor, știam că, în mod normal, germanii erau teribil de calmi. În această dimineață fuseseră la limita isteriei și trăgeau fără somație asupra nenorociților care erau prea lenți să se supună.

Nici nu tresăream în fața crimei. Fusesem martoră la moartea violentă de când mă știam. Învățasem să-mi reprim emoțiile. Ceea ce mă speria erau ciobănești germani și fălcile lor sălbatice și băloase. Smucindu-se în lesele stăpânilor lor, acei câini îngrozitori erau mai mari decât mine. Când mama și cu mine ajunseserăm la peron și coborâserăm din vagonul de vite, în vară, văzuserăm câinii fugărind oamenii de-a lungul căii ferate, în direcția coșurilor și a fumului.

Nu am privit niciodată în ochii SS-iștilor, ai membrilor *Schutzstaffel*-ului, corpul militar de elită al lui Hitler, care era format din cei mai fanatici naziști ai Reichului. Reușisem să evit furia lor timp de mai bine de jumătate de an. Mama mă învățase ce trebuie: „Ori de câte ori treci pe lângă

un neamț, întotdeauna să te uiți în jos sau să te uiți în altă parte. Nu-l fixa cu privirea. Nu-i privi niciodată în ochi. Ei urăsc asta. Îi enervează și se răzbună. S-ar putea chiar să te ucidă."

Le-am văzut pantalonii negri de călărie; cizmele negre, elegante și foarte lustruite – acele cizme SS care ajungeau până la genunchi. Am văzut bastoanele lor, pumnalele care le atârnau de curele, simbolurile cu capul de mort și degetele de pe trăgaci. M-am uitat la ei până la umeri și până la epoleți. Aș fi putut vedea o Cruce de Fier pe piept sau agățată la gâtul. Am crezut că aceasta era uniforma purtată de toți bărbații neevrei de pe pământ. Dar nu m-am uitat niciodată la fețele lor. I-am privit drept în ochi totuși pe câini. Și aceștia s-au uitat la mine. Băleau, mârâiau, hârâiau și își încordau tendoanele de la gât. Câinii voiau să-și înfigă dinții în carnea mea și să mă sfâșie în bucăți.

Mama m-a prins de mână și s-a asigurat că rămânem aproape de clădirile joase din lemn. Ne aflam în partea de nord-vest a lagărului de exterminare, mai bine cunoscut sub numele de Birkenau, care era parte oficială a complexului Auschwitz. Pe partea dreaptă, ne ascundeau clădirile care cuprindeau infirmeria bărbaților. Pe partea stângă erau rânduri peste rânduri de cazărmi care îi separau pe prizonieri de poarta de intrare a lagărului – Poarta Morții –, unde aceștia se adunau pentru exod. Pe furiș, atât cât se putea, mama m-a condus spre sud. Ne-am îndreptat spre linia de cale ferată care ne adusese la Birkenau cu șase luni în urmă.

Motoarele camioanelor bâzâiau în depărtare, unele plecau, altele încă staționând. Comenzile strigate în portavoce se întreceau pentru atenție. O dată sau de două ori mama m-a tras la adăpostul unei clădiri și ne-am ghemuit cât de jos am putut. Căutam cu disperare să fim invizibile. Deși ne aflam la o oarecare distanță de turnurile de pază de pe gardul perimetral, știam că, dacă gărzile ne-ar fi văzut, ar fi deschis focul sau ar fi alertat soldații de jos. Iar dacă am fi fost prinse, ar fi trebuit să intrăm în rând. Înconjurate de bărbați și de câini. Neputând scăpa de marșul despre care mama spunea că o va ucide.

Când puteam, ne ascundeam în umbre și speram să avem noroc. Numărul mare de cazărmi înghesuite ne-a ajutat să ne ferim. Dar, mai mult decât orice, am fost ajutate de panica nemților. Veneau rușii. Nu erau departe. Rușii răzbunători. Naziștii erau atât de grăbiți să fugă, încât nu au observat că prizonierii A-27791 și A-27633, fata cu pantofii albi cu șireturi, încercau să fugă.

Un val de adrenalină îmi ascuțise simțurile. Urechile și nasul îmi spuneau aproape la fel de multe ca ochii. Ceea ce lipsea era duhoarea care se simțea în lagăr încă de când am ajuns. Acea duhoare dezgustătoare și persistentă. Sulfurosul *shtinkt*, ca mirosul de ouă stricate, mirosul de păr ars amestecat cu carne friptă care îți pătrundea în nări, fixându-se pe terminațiile nervoase. Și în memorie. Pentru prima dată, nu mai aveam gustul acela îngrețoșător în gură.

Ziua aceea fusese mult mai zgomotoasă decât cea de dinainte, când fusesem afară, de una singură, pentru câteva minute. Fusesem intrigată de liniștea de la cealaltă cazarmă a copiilor, două clădiri mai jos în rând cu noi. Era o liniște stranie, așa că aruncasem o privire înăuntru, în ciuda riscului de a-l supăra pe supraveghetorul de sector. Dar nu am fost certată. Clădirea era goală. Copiii dispăruseră pur și simplu.

În timp ce mă agățam de mâna mamei, mi-am dat seama că nu mai puteam ignora frigul. Mi-aș fi dorit să am niște mănuși. Văzusem o pereche de mănuși atașate cu o sfoară de haina unei fete în cazarma de alături. Degetele îmi înghețaseră. Chiar aveam nevoie să mai scap de frig.

Era normal să-ți însușești tot ceea ce găseai. Era o parte esențială a supraviețuirii în acest loc. Nu era același lucru cu furtul. Dar eu nu am luat mănușile. De îndată ce am putut vorbi și înțelege, am fost învățată să fiu cinstită și bună. Fata căreia îi aparțineau ar putea avea nevoie de ele, dacă s-ar întoarce; deși știam în sinea mea că nu se va întoarce. Totuși, nu voiam să profit de moartea ei. Și așa, am lăsat mănușile atârnând acolo.

După vreo zece minute, am ajuns la clădirea pe care o căuta mama. Ea m-a tras înăuntru.

Clădirea adăpostea infirmeria pentru femei, deși existau foarte puține echipamente medicale. Era doar o etapă de trecere între viață și moarte. Zeci de paturi erau ocupate de prizoniere moarte și muribunde. În graba lor, germanii le abandonaseră. Încăperea răsuna de gemete și de plânsete de femei.

Mama trecea pe la fiecare pat, scuturând siluetele de sub pături. Uneori, câte o femeie tresărea. Acolo unde existau semne de viață, mama mergea mai departe. Nu-mi puteam da seama ce făcea, și eram prea speriată să întreb. Mama verifica fiecare pat, punând dosul palmei pe cadavre.

— Ăsta e rece, a spus, reluându-și căutarea.

Și în sfârșit am înțeles ce căuta. A băgat mâna pe sub o altă pătură și a atins un alt cadavru. Acesta nu se mai mișcase. Dar era cald încă. Femeia abia își dăduse duhul.

— Tola, ascultă-mă, spuse mama. Trebuie să faci tot ce-ți spun. Dacă nu faci așa, riști să fii ucisă.

— Da, mamă.

— Scoate-ți pantofii și urcă-te în pat.

Mi-am desfăcut șireturile albe cât de repede am putut. Patul era mai înalt decât patul în care dormeam de obicei și aveam nevoie de ajutor ca să mă urc pe cadru.

— Treci sub pătura asta, acoperă-te și întinde-te cu fața spre podea. Tu te vei întinde lângă femeie, iar eu te voi acoperi astfel încât să nu se vadă nimic. Nici picioarele, nici capul tău. Trebuie să stai întinsă aici foarte liniștită. Să nu scoți niciun cuvânt. Nu contează ce se va întâmpla, indiferent ce vei auzi. Ai înțeles? O să fiu singura persoană care te va descoperi, nimeni altcineva.

S-a aplecat mai aproape.

— Trebuie să respiri cu fața în jos. Rămâi acolo și să nu te miști. Să nu te miști. Rămâi acolo până vin să te iau. Ai înțeles?

— Sigur, mamă.

Cuvântul mamei era lege. Neascultarea ei putea fi fatală.

Partenera mea de pat să tot fi avut în jur de douăzeci de ani. Nu era diferită cu nimic de sutele de cadavre pe care le văzusem. Saci de oase contorsionate, colțuroase, ținute laolaltă doar de piele. Cranii cu guri împietrite în țipete mute. Femeia moartă era drăguță. Și cu siguranță mai tânără decât mama.

— Pune-ți brațele în jurul ei, mi-a poruncit mama.

Mi-a aranjat capul sub subsuoara cadavrului și ne-a lipit picioarele unele de altele. Apoi a tras pătura în sus, astfel încât să se vadă doar capul femeii moarte.

— Acum eu plec, Tola, a spus ea. Trebuie să mă duc să mă ascund și eu. Dar nu voi fi prea departe. O să mă întorc să te iau. Orice ai auzi, nu te mișca până nu mă întorc. Sub nicio formă. Promiți?

— Da, mamă. Promit.

Am făcut exact cum mi-a spus mama. Abia dacă am tresărit. Nu mi-a fost frică de cadavru. De ce mi-ar fi fost frică? Femeia cea frumoasă era moartă și nu mă putea răni. Era o prietenă care putea să-mi salveze viața. Protectoarea mea. Așa că am urmat instrucțiunile mamei, am îmbrățișat-o pe moartă și am așteptat.

La început, cadavrul era cald. Am fost recunoscătoare pentru asta. Am început să-mi simt picioarele din nou, după ce mersesem prin zăpadă. Dar, încet-încet, cadavrul a devenit mai rece. Am rămas întinsă acolo ascultând, respirând superficial și așteptând. Mă întrebam de ce a murit femeia cea frumoasă. Am presupus că din cauza foamei.

Am stat acolo extraordinar de calmă. Un straniu sentiment de pace a pus stăpânire pe mine... M-am relaxat și am început să vizualizez o păpușă cu fața verde. Nu o păpușă întreagă. Doar capul. Îl văzusem ieșind din noroi în timp ce alergam. Nu știusem dacă trupul și capul se

despărțiseră, sau dacă trupul era încă atașat de cap sub noroi. Am vrut să ridic capul păpușii de jos. Dar nu era timp de opriri.

Păpușa avea ochi prietenoși și o gură blândă. Voiam capul acela de păpușă. Nu aveam nicio jucărie aici în lagăr. Nu voiam să mă joc. Nu știam ce înseamnă să mă joc. Viața era doar supraviețuire. Dar îmi doream capul păpușii ca să vorbesc cu el și să-mi țină companie. Ce ochi frumoși avea.

Am început să simt pleoapele grele. Mă simțeam în siguranță. Mama era în apropiere.

Adrenalina de la aventura noastră în aer liber mă părăsea.

Apoi am auzit cizmele.

CAPITOLUL 2.
DINCOLO DE FAȚA DE MASĂ

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 1941
Vârsta de doi și trei ani

Domeniul meu se întindea pe sub toată masa din bucătărie.

Granițele erau definite de marginile zdrențuite ale unei pânze ieftine întinse peste piesa de mobilier care era inima casei noastre supraaglomerate din ghetou. Dincolo de fața de masă se afla lumea adulților – și a războiului disproporționat dintre persecutorii naziști și evreii asupriți. Când mă aflam în tărâmul meu personal, vedeam doar arareori fețele adulților – din perspectiva mea, universul exterior exista doar de la genunchi în jos. Dar îi auzeam vorbind și mă străduiam mereu să aflu cărei perechi de picioare îi aparținea fiecare glas. Auzeam frânturi de conversații. Și cuvinte-cheie repetate la nesfârșit, cu un amestec de teamă, furie și venin.

Cuvinte care mi-au rămas în minte:

Gestapo
SS
Aktion[2]
Rații
Margarină
Hitler
A căzut mort pe stradă
Foamete
Palestina
Judenrat[3]
Ghetou
Kropfitsch[4]
Altul
Bietul copil
Ceafa
Bieții părinți

Nu existau niciodată vești bune în afara feței de masă. Viața era o litanie a catastrofelor, a dispariițiilor de persoane, a masacrelor și a luptei constante pentru a găsi hrană.

Ca să nu mai vorbim de împușcături și de țipetele de la fereastră.

Când veștile erau deosebit de proaste, șopteau. Încercau să mă împiedice să aud. Știam că era foarte rău când se auzea o respirație adâncă și sunetul unei mâini încleștate peste o gură, dincolo de fața de masă, pentru a opri un strigăt. Urechile erau sistemul meu de avertizare timpurie. Recunoșteam cât de ușor sau de grăbit mergeau oamenii. Îmi dădeam seama când o pereche de pantofi sau cizme noi intrau în apartament. Uneori erau prietenoși. Dar, când auzeam cizme grele, știam că problemele erau iminente.

Sub masă era sanctuarul meu. Acolo stăteam și vorbeam cu păpușa mea.

— Ți-e foame, *bubale*[5]? întrebam. Eu sunt lihnită. Probabil că și tu. Dar nu-ți face griji, mama e în bucătărie și gătește supă din coajă de cartofi... Poftim! Mănânc-o. Fii fată cuminte, *bubale*! E gustoasă, nu-i așa? Mmmmmm! Minunat! Hai, mănâncă-ți supa, *bubale*! O să-ți placă. Îmi pare rău că nu avem pâine astăzi. Nu plânge, te rog!

Din când în când ieșeam deasupra feței de masă și mă duceam și mă cocoțam pe genunchii tatălui meu, Machel, sau mă cuibăream în poala mamei mele, Reizel. Ori de câte ori unchiul James[6] venea în vizită în primele zile ale ghetoului, când era mai ușor să te deplasezi, mă așezam pe genunchiul lui și îi răsuceam sprâncenele stufoase. Dar de obicei stăteam sub masă pentru că nu aveam loc pe scaun. În apartamentul cu patru camere nu era suficient spațiu și nu era destulă mobilă pentru toți.

Nu eram singura familie care locuia în apartamentul nr. 5 de pe strada Krzyżowa nr. 24, din Tomaszów Mazowiecki. Evreii erau forțați să împartă locuințe înghesuite. În multe apartamente, în loc de cinci sau șase persoane, erau poate douăzeci. În alte apartamente, acest număr putea crește până la șaizeci sau șaptezeci. O singură baie trebuia să deservească poate treizeci sau patruzeci de persoane. Trebuia să mănânc și să dorm sub masă, pentru că era atât de puțin spațiu.

Unii oameni dormeau pe podea. Părinții mei se înghesuiau împreună într-un singur pat. Dacă mă trezeam și mă speriam, mă duceam la ei în mijlocul nopții.

Dacă erai norocos, locuiai împreună cu prieteni sau cu rude. Dacă nu, erai obligat să coabitezi cu străini pe care nu-i puteai suporta. Nu-mi amintesc cu exactitate câte persoane trăiau acolo sau cine erau. Situația era atât de fluidă, încât apartamentul era mereu ca o ușă rotativă de refugiați. Într-o zi, un întreg grup de fețe familiare dispărea. Dispariția acestora era însoțită de șoapte agitate, venite de dincolo de fața de masă. Nu dura mult până când erau înlocuite de altele. Poate chiar de și mai mulți oameni. Atmosfera din interiorul apartamentului se schimba. Și nu în bine. Puteam simți asta de sub masă.

Eram înghesuiți ca niște șoareci acolo.

Naziștii au creat ghetoul Tomaszów Mazowiecki în decembrie 1940. Evreilor le-a fost interzis accesul în restul orașului Tomaszów Mazowiecki, un oraș industrial din centrul Poloniei, situat la 110 kilometri sud-vest de capitala Varșovia. Li s-a cerut să se identifice ca evrei prin purtarea unei brasarde albe împodobite cu steaua albastră a lui David. Nerespectarea acestei reguli era pedepsită cu moartea.

Germanii au întrerupt alimentarea cu energie electrică, ca una dintre primele lor măsuri de restricții. Privarea de o componentă-cheie a vieții moderne era o nouă lovitură mortală. Nu exista nici vreun sistem de canalizare. Ni se ordonase să mascăm ferestrele care dădeau spre cartierele ariene cu draperii sau paravane. Sentimentul de izolare și segregare față de lumea exterioară era întărit cu fiecare nouă restricție. Nu numai că nu mai trebuia să ne uităm la vecinii noștri polonezi, dar ne era refuzată și lumina soarelui, deoarece eram împinși înapoi către Evul Mediu întunecat. Polonezilor li se ordonase să acopere ferestrele care dădeau spre ghetou, ca să nu vadă ce se întâmplă și ca să nu informeze lumea exterioară. Să nu uităm că un număr semnificativ de

polonezi din Tomaszów erau antisemiți. Este posibil ca unii dintre ei să se fi bucurat de suferința noastră. Cel puțin perdelele îi privau acum de această plăcere.

Inițial, mama, tata și cu mine locuiserăm la bunicii mei, în Piața Kościuszko, care, înainte de război, fusese o zonă relativ elegantă din inima cartierului comercial al orașului. La început, ghetoul avea trei sectoare și oamenii se puteau muta dintr-unul în altul, deși li se interzisese să părăsească ghetoul fără un permis special. Douăsprezece luni mai târziu, nemții i-au forțat pe evreii din două sectoare ale ghetoului să se mute în al treilea, mult mai mic. Acesta avea un perimetru pe care îl puteau controla mult mai ușor. Sentimentul de claustrofobie se adâncise.

Fuseserăm dați afară din casa noastră din Piața Kościuszko și ne simțiserăm mai mult decât recunoscători atunci când o altă familie pe care o cunoșteam dinainte ne primise în casa de pe strada Krzyżowa nr. 24.

În timpul celor trei ani și jumătate în care am trăit în spatele zidurilor ghetoului – dacă „trăit" este cuvântul potrivit – rareori am respirat aer curat.

Mi-am petrecut aproape tot timpul înăuntru, pentru simplul motiv că era prea periculos să stau afară. Aerul meu mirosea a coji de cartof fierte. Nici măcar a varză fiartă.

Până în 1941, peste 15.300 de evrei au fost înghesuiți în ghetou. Comunitatea de dinainte de război a crescut cu cei peste 3.500 de refugiați din *shtetl*-urile[7] sau orașele mici din vecinătate. Ghetoul a fost îngrozitor de suprapopulat. Condițiile erau insalubre.

Apartamentele erau pepiniere pentru diverse boli. În ultima jumătate a acelui an, o epidemie de tifos a făcut ravagii în ghetou. Mulți dintre medicii comunității au fost uciși, iar cei care au supraviețuit au încercat din răsputeri să stăpânească epidemia. Nemții au transferat șase sute de evrei din Tomaszów Mazowiecki în alte ghetouri din orașele din apropiere, în încercarea de a limita răspândirea infecției. Acei oameni au fost efectiv expulzați din Tomaszów și au fost avertizați să nu se mai întoarcă. Treizeci și trei de evrei au sfidat ordinul, au reușit să ajungă înapoi în Tomaszów și au fost executați.

Uneori, când ieșeam de sub masă, mă uitam pe fereastră și vedeam șiruri de nemți cu cască de oțel, mărșăluind cu puștile pe umeri. Cizmele lor solide, înalte până la genunchi, loveau la unison pavajul, creând un sunet care emana forță și o putere supraomenească, de neînvins. Vibrațiile străbăteau clădirea noastră și-mi ajungeau în stomac. Apoi mă ascundeam din nou sub fața de masă.

În mintea mea de copil, priveam masa ca pe un refugiu sigur, deși, în realitate, era o celulă. O închisoare în interiorul unei închisori. Indiferent de vârstă, eram cu toții deținuți. Iar pereții închisorii noastre se apropiau din ce în ce mai mult. Cu fiecare etapă erau eliminați evrei. Nemții băgau înăuntru tot mai mulți prizonieri, presându-ne pe fiecare dintre noi, fizic și psihologic, până la limitele rezistenței umane. Și dincolo de ele.

În orașele din Polonia și din toate teritoriile cucerite de naziști, evreii erau forțați să intre în ghetouri, care erau închisori și ghetouri doar cu numele. Ghetourile au fost prima etapă a planului general al naziștilor de eradicare a rasei evreiești. Cel mai cunoscut este cel din Varșovia, un oraș în interiorul unui oraș, unde 420.000 de evrei au fost încarcerați și înfometați în spatele unor ziduri înalte și a sârmei ghimpate. Un sfert de milion dintre ei au fost adunați în ghetou în vara anului 1942 și gazați. Ghetoul din Varșovia este sinonim cu rezistența și curajul, datorită revoltei din primăvara anului 1943, când 700 de luptători evrei prost echipați au rezistat trupelor germane timp de aproape o lună. Dar Varșovia nu a fost singurul oraș în care a existat un astfel de loc.

Aveam doi ani și trei luni când eu și părinții mei am intrat în ghetoul din Tomaszów Mazowiecki. Nu am avut de ales. Rezistența era inutilă. Nu răspundeai atunci când îți îndrepta tunurile asupra ta cea mai brutală mașinărie militară pe care o văzuse vreodată lumea.

Totuși, când aveam aproape trei ani și jumătate, mi-am manifestat spiritul înnăscut de

rezistență. Se întâmpla în ianuarie 1941, când germanii au început ceea ce ei au numit „*Aktion* Blana“. Au ordonat locuitorilor ghetoului să predea hainele de blană pentru a putea fi trimise în Germania ca să-i îmbrace pe oamenii de pe frontul de acasă. A fost o parte dintr-un efort sistematic de a ne deposeda de obiectele noastre de valoare. Înainte de asta, răscoliseră ghetoul cerându-le oamenilor să predea bijuteriile.

Apartamentul nostru a fost percheziționat de huligani în uniformă. Mama nu avea nicio blană. Dar eu aveam. Era o haină frumoasă de blană albă cu glugă cu șireturi având ciucuri de blană la capăt. Eram atât de mândră de hăinuța aceea. Era preferata mea și era atât de călduroasă. Deși nu prea apucam să o port, pentru că mergeam foarte rar afară în vremea aceea de sărăcie lucie, mă făcea să mă simt specială.

Exact în clipa în care un soldat neamț, deschizând dulapul, a luat haina de pe un umeraș, m-am făcut roșie de furie. M-am năpustit asupra lui. Am început să-l lovesc cu pumnii și picioarele. Era un om mare, un uriaș în comparație cu mine. Dar nimeni nu avea să-mi fure prețioasa haină. Nu mi-a fost frică. Voiam doar să lupt. Mama era șocată. A încercat să mă tragă deoparte, dar nu am ascultat-o. Am încercat să-i mușc genunchii soldatului și m-am agățat de el. El m-a lovit cu cizmele lui grele și apoi a plecat cu cea mai prețioasă comoară a mea.

Aș fi putut fi ucisă. Unii au fost împușcați pentru mult mai puțin. Astăzi recunosc în mine acea fetiță. Era neînfricată. Ce alt copil ar fi făcut așa ceva? Îmi place să cred că sunt încă aceeași ființă curajoasă. Amintirea acelei hăinuțe nu m-a părăsit. Am cumpărat una aproape identică pentru nepoata mea, zeci de ani mai târziu.

Episodul cu haina demonstrează clar că, atunci când un copil ajunge la vârsta de trei ani, el se transformă într-o ființă înzestrată cu rațiune. O ființă sensibilă, capabilă să simtă, și să înțeleagă emoțiile, și să asimileze informații pe măsură ce capacitățile sale cognitive încep să se dezvolte, deși majoritatea nu au un vocabular care să le permită să exprime ceea ce simt. Această perioadă ar trebui să fie un moment de uimire în fața simplelor bucurii pe care le oferă lumea. Să te minunezi de dansul aerian al unui fluture. Să recunoști dragostea unei mame și a unui tată și să le răspunzi în același fel.

Să vezi fețe zâmbitoare, să te simți în siguranță. Să adormi cu stomacul plin într-un pat cald. Să te trezești în ziua următoare. dimineața, entuziasmat de explorarea unei alte zile pline de promisiuni.

În ghetoul din Tomaszów Mazowiecki, singura certitudine era dragostea necondiționată a părinților mei. Și știam că îi iubeam și eu din toată inima. Dincolo de ei însă nu era nimic altceva decât abisul. Culoarea se scurgea din eternul nostru univers ce pălea. Locuiam într-o lume monocromă care era mereu în umbră. Eram înlănțuiți mental într-o stare colectivă de depresie. Nimic nu ne oferea vreodată o rază de lumină sau speranță. Nu exista niciun leac. Cavaleria nu avea să vină niciodată să ne salveze. Singura eliberare era moartea.

Fiecare nouă zi aducea o altă formă de groază. Îmi amintesc cum veniseră soldații după bunica mea maternă, văduva Tema, și după fratele ei, al cărui nume nu mi-l amintesc. Le-au ordonat să coboare scările și i-au împușcat în stradă. Doi morți evrei din șase milioane. Vârsta lor a fost o condamnare la moarte. Naziștii nu aveau nevoie de bătrâni. Oricine avea peste 50 de ani era considerat bătrân de către germani. Nu am văzut niciodată o persoană cu părul alb până când am venit în America. Pentru naziști, persoanele în vârstă erau inutile ca *Zwangsarbeiter* (muncitori sclavi) și o povară inutilă. Execuțiile sumare ale Temei și ale fratelui ei nu fuseseră ceva ieșit din comun. Ucigașii lor nu avuseseră nici măcar o urmă de ezitare. Nemții curmaseră viețile rudelor mele și ale altora la fel de nepăsători ca un muncitor de la deratizare care elimina rozătoarele. Pentru că asta eram noi pentru ei. Niște dăunători. Nici nu pot să vă spun cât de mult mă doare să

folosesc acest cuvânt.

Ceea ce încă îmi este greu să înțeleg, după atâția ani, este lipsa de conștiință și modul dezinvolt în care a fost comisă uciderea unor civili inofensivi, ca și cum ar fi fost doar o funcție fiziologică normală.

Tata mi-a pus mâna peste ochi și m-a tras de la fereastră. Primul său instinct a fost acela de a-mi proteja inocența – pentru că, odată văzute, astfel de crime nu mai puteau fi niciodată șterse din memorie și aveau să-mi rămână întipărite în minte pentru totdeauna.

Îmi amintesc sunetul pistoalelor care i-au doborât și zgomotul cartușelor care se loveau de trotuar în cădere. Țipetele pe care le-am auzit au fost atât de viscerale, încât, dacă evoc amintirea lor, descopăr că încă îmi răsună în urechi. Un cor de jale părea să călătorească din centrul pământului până la ceruri.

Dar nu am auzit-o pe mama plângând. Ea și-a manifestat șocul într-un mod diferit de al altor oameni. Nu și-a permis acea explozie inițială de durere. Când tata și-a luat mâna de pe ochii mei, am văzut-o.

Mama era tăcută. Era ca și cum tot aerul ar fi fost scos cu pumnii din plămânii ei. Era incapabilă să scoată vreun sunet. A luat toate lacrimile și chinul, le-a băgat adânc în ea și nu le-a mai lăsat să iasă.

O părticică din mama a fost ucisă în acea zi. Cu fiecare nou cadavru, nemții ne omorau pe toți din interior. Încă simt norul de doliu care s-a abătut asupra gospodăriei noastre și sentimentul copleșitor de neputință. Noi, ca popor, nu puteam face nimic pentru a opri aceste crime și nici pe următoarele.

Nu a existat nicio răzbunare. Niciun dinte pentru dinte. Ei ucideau cu impunitate.

Trăiam cu teama constantă că părinții mei vor fi măcelăriți în fața ochilor mei sau că vor dispărea și nu se vor mai întoarce niciodată. Din momentul în care mă trezeam, îmi era teamă că va veni rândul meu să fiu ucisă. Mă culcam îngrijorată că nu mă voi mai trezi dimineața.

În tot acest timp, eram paralizată de foame. Când a fost înființat ghetoul, în 1940, nemții au introdus raționalizarea alimentelor. Trebuia să trăim cu doar 2,6 kilograme de pâine și 200 de grame de zahăr de persoană pe lună. Pentru majoritatea adulților, asta ar fi putut ajunge pentru o săptămână, nu mai mult. La început, nemții ne-au interzis să luăm carne de la măcelari. Apoi au restricționat accesul la pâine. Intervalul de funcționare a brutăriilor a fost restrâns. Mamele se ridicau din pat în toiul nopții pentru a sta la coadă pentru o pâine. Riscau să fie împușcate dacă erau prinse pe străzi după sunarea stingerii. Uneori se întorceau cu mâinile goale. Uneori nu se mai întorceau deloc. Pe măsură ce lunile treceau, rezervele de alimente se împuținau. A fost înființată o cantină la care se servea supă pentru cei mai nevoiași, ca să nu moară de foame.

Îmi amintesc că aveam probleme cu mersul. Creșteam greu, probabil pentru că organismul meu fusese privat de vitamine într-o perioadă în care avea nevoie să fie hrănit, să fie sănătos.

Din cauza malnutriției, nu am mers bine cu adevărat până la vârsta de patru ani.

De asemenea, faptul că am stat sub masă pentru perioade atât de lungi de timp probabil că a împiedicat dezvoltarea oaselor și a mușchilor mei. Trebuie să fi fost disperată după calciu, esențial pentru densitatea osoasă și pentru rezistență. Când ieșeam de sub masă, mă plimbam prin apartament lingând pereții. Probabil că încercam, fără să-mi dau seama, să extrag calciu din varul de pe pereți.

Mama încerca să pună capăt acestui obicei.

— Iar ai lins pereții, spunea ea.

— Nu, nu i-am lins, îi răspundeam eu.

— Ba da, i-ai lins. Nu mă minți. Pot să văd urmele de limbă. Peretele este ud.

Uneori mă plesnea. Nu mă durea cu adevărat. Și cu prima ocazie, imediat ce se întorcea cu spatele, sau când ieșea din cameră, începeam să ling peretele din nou.

Foametea la care eram supuși devenea tot mai mare. Părinții cei mai disperați își trimiteau copiii dincolo de perimetrul ghetoului. Pentru a căuta hrană, în ciuda amenințării cu condamnarea la moarte pe care o impuseseră naziștii fără nici măcar cel mai rudimentar proces.

Prin pereți, prin găuri, prin puncte de santinelă,
Prin sârme, prin moloz, prin garduri:
Flămândă, îndrăzneață, încăpățânată
Fug, mă arunc ca o pisică,
La prânz, noaptea, în zori,
În viscol, în căldură,
De o sută de ori îmi risc viața,
Îmi risc gâtul meu de copil.

Nimeni nu a descris mai bine curajul copiilor decât evreica poloneză Henryka Łazowertówna în poemul „Micul contrabandist", scris în 1942 în ghetoul din Varșovia, unde a trăit și a murit. Poemul se referă în mod special la copiii contrabandiști din Varșovia, dar îi onorează pe toți din toate ghetourile, din toate orașele ocupate de naziști, inclusiv din Tomaszów Mazowiecki:

Sub braț, un sac de pânză,
Pe spate, o cârpă zdrențuită;
Alergând pe picioarele mele tinere și iuți,
Cu frica mereu în inimă.
Și totuși, totul trebuie să fie suportat;
Și totul trebuie să fie îndurat,
Pentru ca mâine să puteți cu toții
Să mâncați pâine pe săturate.

Este posibil ca unii părinți să le fi spus copiilor lor să ceară ajutor de la foști vecini polonezi înțelegători. Alții le-au dat bani sau obiecte de valoare pentru a face schimb cu polonezii din afara gardului de sârmă. Unii dintre acești tineri curieri au transportat și scrisori, pentru a informa lumea exterioară cu privire la natura suferințelor noastre.

Faptul că erau mici însemna că existau mai puține șanse să fie reperați. Dar, dacă erau prinși, gospodăria din care făceau parte urma să aibă o gură mai puțin de hrănit.

Prin pereți, prin găuri, prin zidărie,
Noaptea, în zori, ziua,
Flămândă, îndrăzneață, vicleană,
Tăcută ca o umbră mă mișc.
Și dacă mâna destinului brusc
Mă prinde la un moment dat în acest joc,
E doar o capcană obișnuită a vieții.
Mamă, nu mă aștepta.
Nu mă voi întoarce la tine,
Vocea ta îndepărtată nu mă va ajunge.

Un austriac pe nume Johann Kropfitsch obișnuia să aștepte lângă o intrare secretă în ghetou și să împuște copiii când se întorceau cu prada lor. Cadavrele lor erau duse la cimitirul evreiesc și îngropate fără nicio formalitate în morminte nemarcate. Tot ce auzeau părinții lor era o împușcătură îndepărtată în noapte. Și copilul lor dispărea.

La treizeci și nouă de ani, Kropfitsch era destul de bătrân pentru a evita serviciul militar, dar suficient de tânăr pentru a fi polițist nazist. Făcuse o pasiune pentru expedițiile sale de „vânătoare" nocturne. Kropfitsch se mândrea cu faptul că era un fel de paznic de vânătoare.

Ca și cum copiii ar fi fost bursuci sau vulpi și trebuiau sacrificați.

Ce fel de individ bolnav face așa ceva? În ciuda unei vieți de expunere la tot felul de slăbiciuni umane, nu reușesc să înțeleg cum este posibilă asemenea depravare. Kropfitsch a fost un ucigaș în serie, responsabil pentru uciderea a zeci de copii. O fotografie cu el în uniformă nazistă arată un om cu ochi reci, de psihopat. După război, a fost spânzurat ca un criminal de război. Ce păcat că a murit doar o singură dată. Ar fi meritat să fie ucis de o mie de ori.

În ghetou nu existau fețe zâmbitoare. Mai ales printre bărbații îmbrăcați în gri, cu cuțite la curea și cu un pistol mereu la îndemână. În rarele ocazii în care m-am aventurat afară din ghetou cu părinții mei, acești bărbați se uitau la mine de parcă ar fi vrut să mă omoare. Alții, cei în uniforme negre impecabile, cu șepci sinistre și cu o banderolă roșie pe braț, cu un cerc alb și o svastică în mijloc, voiau și mai mult să mă omoare. Pe mine. Un copil nevinovat. Totul pentru că mă născusem evreică. Înainte de război, evreii reprezentau aproximativ treizeci la sută din populația ghetoului Tomaszów Mazowiecki.

Dar din cei 13.000 de evrei rezidenți în 1939, doar 200 mai respirau la sfârșitul războiului, în 1945. Doar cinci dintre ei erau copii. Este extraordinar că m-am numărat printre ei.

Reizel m-a născut aproape exact cu un an înainte de izbucnirea războiului. La acea vreme, ea și Machel locuiau în Gdynia, un oraș aproape de Danzig, un frumos porto-franco de pe coasta Mării Baltice, în nordul Poloniei. Danzig era predominant populat de etnici germani. Probabil cunoașteți orașul astăzi după numele său polonez, Gdansk. Șantierele sale navale au fost locul de naștere al mișcării sindicale Solidaritatea, condusă de Lech Wałęsa în anii ’80 și a cărui mișcare anticomunistă *Solidarność* a dus, în cele din urmă, la prăbușirea Blocului Sovietic.

Tatăl meu a mers acolo pentru prima dată în 1932, ca delegat la o conferință privind sionismul. Avea doar douăzeci și doi de ani. Faptul că reprezenta orașul său natal, Tomaszów Mazowiecki, era o mare onoare. Am o fotografie cu el, făcută chiar înainte de a pleca la conferință. În ea are părul ondulat și vedem un tânăr încrezător și un om de lume. Fața lui este o combinație de inocență, optimism tineresc și hotărâre. Ochii blânzi trădează o personalitate sensibilă și artistică. Dar vai, cât de curând acești ochi se vor obișnui cu grozăvia.

Tata era un om extrem de inteligent și un idealist. Împreună cu alți sioniști, el credea că diaspora – poporul evreu împrăștiat în întreaga lume – ar trebui să se mute în țara strămoșească, pe atunci numită Palestina. A fost un adept al lui Theodor Herzl, un carismatic jurnalist, dramaturg și avocat evreu austriac, considerat fondatorul sionismului modern și autor al unui manifest deschizător de drumuri numit *Statul evreu*.

„Vrem să punem piatra de temelie pentru casa care va deveni refugiul națiunii evreiești“, a declarat Herzl.

La începutul secolului XX, Herzl credea că antisemitismul din Europa era atât de virulent, încât era imposibil pentru poporul evreu să trăiască alături sau să se asimileze cu etniile din alte națiuni. El a susținut că singura soluție pentru evrei era să își creeze propriul stat și să emigreze din Europa.

„Dacă îți dorești asta, nu este un doar vis“, scria Herzl.

Odată cu anii ’30, obiectivul sioniștilor a devenit mai stringent. Ascensiunea lui Hitler, însoțită de o creștere a antisemitismului în întreaga Europă, a accelerat nevoia unui refugiu pentru evrei. Dar sioniștii nu au reușit să convingă marile puteri ale lumii să permită înființarea unui stat evreiesc. Ei au fost împiedicați de îngrijorările legate de o reacție violentă din partea naționaliștilor arabi, care se opuneau imigrației evreiești. Marea Britanie a fost principalul obstacol în calea visului de a crea un stat evreiesc. În urma destrămării Imperiului Otoman la sfârșitul Primului Război Mondial, Marii Britanii i s-a acordat un mandat internațional de guvernare a Palestinei. Opoziția britanică față de imigrația evreiască s-a intensificat odată cu apropierea celui de-Al Doilea

Război Mondial.

Interesul britanic a cântărit mai mult decât preocuparea pentru evreii europeni aflați în pericol. Canalul Suez, situat între Palestina și Egipt, era o arteră-cheie pentru navele care transportau mărfuri importate din Marea Britanie. Aceasta nu dorea probleme pe flancul palestinian al canalului. Și ultimul lucru de care avea nevoie era să intervină în posibilele ciocniri dintre sioniști și arabi.

În 1939, guvernul britanic a stabilit o nouă politică care limita migrația evreilor la 75.000 de persoane pe o perioadă de cinci ani. Asta însemna 15.000 pe an. Ulterior, un număr mai mare de imigranți ar fi trebuit să fie aprobat de majoritatea arabă.

Cu milioane de evrei europeni în pericol din cauza naziștilor, mișcarea sionistă a fost indignată de intransigența britanică. Tatăl meu s-a numărat printre cei care au fost consternați și furioși în fața a ceea ce era considerat trădarea poporului evreu de către britanici.

Dar în 1932, când principiile sale politice încă evoluau, tatăl meu era plin de optimismul tinereții. În calitate de delegat la conferința sionistă, tata a fost entuziasmat atât de dezbaterea despre Israel, cât și de Danzig. Era primăvară, și orașul era în plină înflorire. „Mă simțeam ca în centrul unui buchet de flori frumoase", mi-a spus el odată. „Chiar și aerul era parfumat."

Aceasta a fost prima sa aventură departe de provincia Tomaszów Mazowiecki, iar el era fermecat atât de grandoarea relativă a Danzigului, cu bulevardele sale largi, cât și de portul său pitoresc, mărginit de clădiri din lemn din secolul al XV-lea, vopsite în culori vii.

Impulsul de a-și deschide aripile a fost amplificat de plimbările pe malul Mării Baltice, pe plajele cu nisip fin, urmărind traficul aglomerat de ambarcațiuni de agrement și nave de marfă care se îndreptau spre toate colțurile lumii. L-a mai cucerit la Danzig și Marea Sinagogă, cu plafoanele sale boltite și marea ei cupolă. Aceasta era una dintre cele mai cunoscute construcții din oraș, dar în timp ce arhitectura era plăcută din punct de vedere estetic, ceea ce i-a trezit pasiunea spirituală tatălui meu a fost sentimentul de apartenență.

Când conferința s-a încheiat, tata nu prea voia să plece din Danzig. S-a hotărât să se întoarcă, să facă din acest oraș casa lui și să-și pună la punct cunoștințele de limba germană, care era limba oficială a orașului. De unde ar fi putut el să știe că abilitățile sale lingvistice vor deveni atât de utile atât de curând, dar din motive cu totul greșite?

Tata ar fi putut foarte ușor să rămână în Danzig, dar era atras înapoi la Tomaszów Mazowiecki dintr-un motiv foarte bun: o tânără frumoasă care lucra la un atelier specializat în obiecte vestimentare pentru nunți, brodând rochii de mireasă. O chema Reizel Pinkusewicz și era cu doi ani mai tânără decât tatăl meu. Reizel împărtășea viziunea lui Machel de a explora lumea dincolo de granițele provinciei poloneze. Ea studia esperanto, o limbă internațională care abia căpăta amploare, pentru a putea să comunice cu oamenii de pretutindeni.

Mama s-a născut într-un sat de lângă Tomaszów, numit Paradyż. Ce nume profund ironic pentru un loc care în 1939 a devenit un adevărat iad. Timp de două sute de ani, regiunea a fost un tărâm idilic pentru comunitatea evreiască. Copiii evrei s-au bucurat de un nivel ridicat de educație privată la școli bune. Orașul a avut o industrie textilă înfloritoare. Fabricile produceau mătase, covoare și tot felul de țesături pentru îmbrăcăminte. Familia noastră a fost prezentă în Tomaszów timp de peste două secole.

Mama provenea dintr-o familie de evrei hasidici profund religioși. Unii membri ai familiei Pinkusewicz erau erudiți evlavioși. Aparțineau unei dinastii rabinice care se întindea peste două secole. Nu îl acceptau pe tatăl meu, care era mult mai liberal în înfățișare. În primul rând își rădea barba. În cadrul comunității evreiești, barba reprezenta un semn de credință religioasă profundă, la fel ca o pălărie sau o *kippa*[8]. Tata nu purta pălărie prea des, și acesta era încă un lucru inacceptabil pentru familia Pinkusewicz.

De profesie croitor, în sufletul său, tata era actor și cântăreț, și îi plăcea să danseze cu orice ocazie. Adora teatrul și nu rata niciun spectacol când veneau în oraș trupe de artiști ambulanți.

Seniorii din familia Pinkusewicz considerau că teatrul e frivol. Ei credeau că un bărbat trebuie să studieze scripturile și chestiunile sfinte. După părerea lor, oamenii care cântau cântece de lume pe scenă erau indecenți. Nu erau de acord cu teatrul, și cu atât mai puțin cu cinematograful, unde interpretarea era filmată de foarte aproape și, odată proiectată pe ecran, apărea mai mare decât în realitate.

În 1936, tata a reușit să obțină un rol minor alături de faimoasa, pe atunci, stea a filmului mut, Molly Picon, în *Yidl Mitn Fidl* [„Yidl și vioara"], salutat de toți criticii drept unul dintre cele mai bune filme idiș din toate timpurile. De fapt, tata a fost doar figurant și participase la o scenă de dans. Filmul a fost realizat chiar la Varșovia și în *shtetl*-urile din zona rurală a Poloniei. Molly a jucat rolul lui Yidl, o femeie care se deghizează în bărbat pentru a obține un loc de violonist într-o trupă ambulantă care cântă muzică *klezmer*, genul popular de muzică idiș din acea vreme. Viața ei devine complicată și comică atunci când se îndrăgostește de unul dintre colegii ei muzicieni.

Pline de cântece și dansuri vioaie, imaginile din acest film de călătorie dezvăluie un crâmpei din viața reală a evreilor din Polonia de dinainte de Holocaust. Într-o perioadă predominată de fascism și antisemitism endemic, filmul a oferit comunităților evreiești din Europa Centrală un răsunător sentiment de identitate și solidaritate. Acum, când se adună praful peste el în arhivele și în institutele de film, *Yidl Mitn Fidl* reprezintă epitaful unei culturi pe care naziștii au încercat să o stârpească.

Tatăl meu a plecat la un drum lung până la Varșovia doar pentru a o vedea pe Molly și a fi în preajma ei. Dacă clipești, s-ar putea să-l ratezi în film. Totuși, deși a avut doar o apariție efemeră, sunt mândră că face parte din distribuția acestei capodopere istorice. Având în vedere opoziția familiei Pinkusewicz, tata s-a ținut departe de mama. Din fericire pentru el, atracția a fost reciprocă, deși și ea a ezitat să facă primul pas. Impasul a fost în cele din urmă depășit atunci când ea s-a alăturat organizației sioniste, împreună cu câteva dintre prietenele ei. Machel și Reizel au început să vorbească, iar apoi au început să se întâlnească în secret. Făceau plimbări lungi, evitând străzile și oamenii cunoscuți.

Tata avea o voce frumoasă de tenor și, când o curta pe mama, obișnuia să îi cânte o serenadă, de fapt un cântec popular idiș numit „Reizel". Acesta a fost scris de Mordechai Gebirtig, un poet influent din perioada interbelică și un muzician autodidact care cânta la pian cu un singur deget. Gebirtig a fost împușcat mortal de germani în ghetoul din Cracovia în 1942:

Pe o stradă,
În podul unei case mici,
trăiește draga mea Reizel.
Trec în fiecare seară pe sub fereastra ei,
fluier și strig,
Reizel, vino, vino, vino, vino!

Versurile lui Gebirtig reflectau aproape exact relația părinților mei și nemulțumirea bunicilor mei. În cântec, Reizel răspunde:

O să-ți cer,
Să nu mai fluieri.
„Auzi, iar fluieră", spune mama.
E pioasă și fluieratul o supără.
Băieții evrei nu fluieră.
Pur și simplu dă un semn în idiș.
Unu, doi, trei.

În vara anului 2021, în timp ce mă uitam la fotografii și cărți vechi pentru a rememora trecutul, am ascultat acel cântec pentru prima dată în, poate, cincizeci de ani. Există o înregistrare fermecătoare pe YouTube. Am stat acasă, în Highland Park, și am plâns. Nu mai sunt fata aceea care nu putea să plângă.

Nu l-am auzit niciodată pe tatăl meu cântându-i mamei mele. Eternul întuneric care se lăsase peste apartamentul nostru din ghetou nu ne permitea nici cele mai simple gesturi de bucurie. Fredonarea unor cântece populare atât de frivole ar fi părut ceva aproape imoral. Prin urmare, pentru tatăl meu, muzica a murit și ea în Holocaust.

În familia riguroasă a lui Reizel nu se obișnuia ca o fată la vârsta căsătoriei să își aleagă singură partenerul. În cercul familiei Pinkusewicz, era ceva nemaiauzit. În lumea lor, căsătoriile erau organizate de o *schadchanit,* de o pețitoare – o femeie care cunoștea trecutul familial al ambelor părți și care aproape că știa totul despre ele. Ideea era că, dacă un cuplu era bine ales, cei doi ar fi învățat să se iubească unul pe celălalt. Totuși, Reizel nu era pregătită să tolereze o asemenea tradiție tiranică și anacronică și a declarat cât se poate de clar că ar prefera să rămână singură decât să accepte o căsătorie aranjată.

Dacă tatăl ei ar fi fost în viață, poate că ar fi putut să interzică nunta. Dar mama a trecut peste decizia mamei sale văduve și s-a căsătorit din dragoste. Nunta părinților mei a avut loc pe 23 august 1936. Întrucât ambele familii aveau mijloace limitate, a fost un eveniment modest. Și, în ciuda obiecțiilor lor inițiale, după nuntă tatăl meu a fost acceptat în familia Pinkusewicz cu brațele deschise.

Șase luni mai târziu, tinerii căsătoriți au șocat ambele laturi ale familiei mutându-se la 800 km spre nord de Tomaszów Mazowiecki, la Danzig. Pe atunci nimeni nu se îndepărta de bunăvoie de familie și de prieteni. Dar hotărârea tatei de a se întoarce la Danzig nu se schimbase. Voia să-și deschidă propriul magazin de haine, dar visa și să se înscrie într-o trupă de teatru idiș care se înființa în Danzig.

Datorită spiritului ei independent, mama s-a răzvrătit împotriva convenției evreiești riguroase, conform căreia femeia căsătorită trebuia să poarte perucă9 în semn de modestie. Mama știa că refuzul ei de a se conforma principiilor riguroase a produs suferință și, posibil, chiar și rușine unora dintre rudele ei. Așa că, deși Machel a fost bine primit după nuntă, dorința ei de a alege dragostea în detrimentul credinței familiei sale a creat o falie pentru care se simțea în întregime responsabilă. Mutarea la Danzig a înrăutățit lucrurile. Semințele vinovăției fuseseră semănate. Și au crescut.

Primele zile ale căsniciei părinților mei în Danzig au fost complexe și contradictorii. Cei doi tineri căsătoriți erau foarte bucuroși să fie unul în compania celuilalt. Tata era un croitor talentat, iar magazinul de haine a înflorit. Dar, imediat după ce partidul nazist a preluat puterea locală din Danzig, antisemitismul a început să fie la ordinea zilei. În 1937, în Danzig locuiau aproximativ 12.000 de evrei. În mai puțin de un an, jumătate dintre ei au considerat că este prea periculos și au părăsit orașul, forțați să plece de un pogrom din octombrie 1937, în care șaizeci de case și afaceri evreiești au fost distruse de antisemiți. Aceștia fuseseră inspirați de un discurs al lui Albert Forster, șeful nazist al orașului-stat, care i-a catalogat pe evrei ca fiind *Untermenschen*, suboameni.

În 1938, Forster a strâns și mai tare șurubul represiunii. Unele afaceri evreiești au fost confiscate, iar actele de proprietate au fost transferate către arieni. Evreilor li s-a interzis și accesul în cinematografe și teatre. Li s-a interzis accesul la băile publice și la bazinele de înot și li se refuza dreptul de a deveni avocați, medici sau orice alt tip de activitate.

Persecuția a atins apogeul în *Kristallnacht* (Noaptea de cristal, Noaptea sticlei sparte), din 9 noiembrie 1938, când aveam doar două luni. Numele se referă la cioburile de sticlă care s-au împrăștiat pe străzile din Germania, Austria și unele părți ale Cehoslovaciei, după ce naziștii s-au

revoltat și au distrus sinagogi, întreprinderi, case, școli și cimitire evreiești. Bilanțul oficial al victimelor evreiești a fost înregistrat ca fiind de 91 de morți evrei, dar numărul real a fost de mai multe sute.

Noaptea de cristal a fost un punct de cotitură în marele plan al lui Hitler de eradicare a evreilor. Consimțământul populației germane în general și lipsa oricăror obiecții semnificative le-au dat naziștilor încrederea necesară pentru a intensifica antisemitismul și a-l instituționaliza ca politică germană de stat.

Distrugerile din timpul Nopții de cristal au avut cele mai mari proporții la Berlin și la Viena. Și naziștii din Danzig s-au dezlănțuit. Aceștia intenționau să incendieze Marea Sinagogă. Dar clădirea a fost apărată de un grup de veterani evrei din Primul Război Mondial, care luptaseră în tranșee de partea germană.

A fi evreu în Danzig devenise de acum extrem de periculos, dar părinții mei au continuat să reziste. Apoi, la sfârșitul lunii august 1939, când se apropia ziua mea de naștere, mama era nerăbdătoare să se întoarcă la Tomaszów Mazowiecki pentru a marca această ocazie. Părinții tatei, Emanuel și Perl, nu mă mai văzuseră de la nașterea mea. Nici familia mamei nu mă văzuse. Ea voia să se laude cu mine și să încerce să vindece neînțelegerile. Mama îl tot presa pe tata să plece și se certau.

— Cine va avea grijă de magazin cât timp suntem plecați? se plângea tata.

Mama insista. Avusese o premoniție. Ceva îi spunea că trebuie să plecăm imediat. Argumentele ei au fost atât de convingătoare, încât tata a cedat. Fratele său mai mic, al cărui nume nu mi-l amintesc, se mutase și el la Gdynia, iar tata l-a convins să aibă grijă de toate în timp ce noi luam o serie de trenuri spre sud.

Fiind un port important, Danzig a fost o țintă strategică cheie pentru forțele armate ale lui Hitler în ziua de 1 septembrie 1939, în care a început blitzkriegul. Escadrile de bombardiere Stuka în picaj au atacat flotila de nave de război poloneze din Golful Danzig. Aeronavele au vuit deasupra țărmului din Gdynia, iar una dintre ele a lovit direct magazinul de haine al tatei. Bietul meu unchi a fost ucis. El a fost una dintre primele victime civile ale celui de-Al Doilea Război Mondial. Am fi putut fi noi.

Armata germană, Wehrmachtul, a măturat Polonia într-un ritm atât de alert, încât a ajuns la Tomaszów Mazowiecki în 6 septembrie 1939, la doar trei zile după ce conflictul a escaladat într-un război mondial. Orașul natal al părinților mei a fost atacat pe uscat și din aer. La acea vreme locuiam cu bunica din partea mamei și cu familia ei.

Tancurile a două unități Panzer germane au bombardat o divizie de infanterie poloneză ușor înarmată, în timp ce avioanele Stuka terorizau civilii.

Stuka erau echipate cu sirene denumite Trompetele Ierihonului, care urlau în timp ce plonjau în picaj vertical. Vuietul sirenelor se intensifica pe măsură ce avioanele accelerau și amplificau panica acelora aflați în linia de foc. La fel cum au făcut-o și în bătălia din Vechiul Testament, trompetele au spulberat psihologic apărarea victimelor lor. Bombele au căzut lângă casa bunicilor mei și au făcut câteva victime, dar am scăpat cu toții nevătămați.

Bătălia pentru Tomaszów Mazowiecki a fost scurtă și inegală. Apărătorii polonezi au luptat cu curaj, distrugând douăzeci și unu de tancuri germane și au ucis 100 de soldați inamici. Dar au fost repede copleșiți. După ce 770 de oameni au fost uciși și mai mult de 1.000 de răniți, divizia poloneză s-a retras, lăsându-i pe civilii din Tomaszów Mazowiecki în voia sorții.

Una dintre primele acțiuni ale nemților a fost să le ceară liderilor comunității evreiești un milion de zloți în bani gheață de la banca locală. Această sumă este astăzi echivalentul a 5 milioane de dolari. Fiindcă oamenii nu au reușit să strângă banii la timp, au fost împușcați.

La o săptămână după ce au ocupat Tomaszów, nemții ne-au mai împărtășit un crâmpei din

viitor. La început, soldații au abuzat de evrei, tăindu-le bărbile celor credincioși, adesea provocându-le răni în acest proces. Au folosit cuțite sau baionete pentru a le tăia perciunii care în mod tradițional atârnau cârlionțați în fața urechilor bărbaților. Distrugeau astfel respectul de sine al celor mai veneraţi oameni ai noștri și subminau structura societății noastre civice.

Apropiindu-se de soldații germani, grupuri de polonezi arieni stăteau adunați ciorchine și priveau aprobator cum evreii erau umiliți. Naziștii ajunseseră la putere în Germania oferind legitimitate forței gloatei și făcând apel la mentalitatea de derbedeu. Imediat după invazie, aceștia i-au încurajat, în același fel, pe polonezii antisemiți să dea frâu liber celor mai josnice instincte ale lor. Alți polonezi au privit și au ajuns la concluzia că adoptarea comportamentului nemților le oferea cea mai bună șansă de supraviețuire în cadrul granițelor tot mai mari ale celui de-Al Treilea Reich al lui Hitler. Și s-au alăturat și ei.

La șapte zile după ce au preluat controlul asupra orașului Tomaszów, nemții au arestat 1.000 de locuitori, vizând intelectualitatea și persoanele educate. Trei sute dintre ei erau evrei. Rabini, avocați, profesori, doctori – fibra societății noastre. Au neutralizat cele mai strălucite minți care ar fi putut reprezenta o amenințare. A fost o formă de decapitare. Tăierea capului pentru a scăpa de creier, reducând astfel șansele de rebeliune. În ceea ce-i privea pe nemți, singurul evreu util era cel care avea abilitatea sau forța necesară pentru a lucra la mașina de război nazistă. Ne aliniau pentru munca de sclavi.

Nouăzeci de evrei au fost închiși la Buchenwald, lângă Weimar, la vreo 275 de kilometri sud-vest de Berlin. Buchenwald a fost primul lagăr de concentrare din Germania și primul teren de testare pentru soluția finală a lui Hitler. Dintre cei 300 de evrei arestați în Tomaszów Mazowiecki în acea zi, 13 septembrie 1939, doar 13 au supraviețuit Holocaustului.

Nemții abia începuseră. O lună mai târziu, pe 16 octombrie, au incendiat Marea Sinagogă din Tomaszów Mazowiecki. Apoi, o lună mai târziu, au ras de pe fața pământului cele două lăcașuri de cult evreiești rămase în oraș. Întreprinderilor evreiești li s-a ordonat să afișeze Steaua lui David. Multe familii au fost evacuate din casele lor pentru a face loc nemților care veneau să ne conducă.

Primele zile de ocupație au dat tonul copilăriei mele. Evenimentele din 1939 mi-au modelat viața, așa cum au făcut-o pentru fiecare evreu de pe pământ. La fel a fost și lichidarea ghetoului evreiesc care a urmat.

Nu pretind că experiențele mele sunt cele mai rele din cel de-Al Doilea Război Mondial, însă scenele la care am asistat au fost unele dintre cele mai lipsite de repere morale din istoria omenirii. Pentru că eram copil și a trecut atât de mult timp de atunci, nu-mi mai amintesc datele specifice sau detaliile a tot ceea ce s-a petrecut în fața ochilor mei. Nume din trecut care îmi erau cândva familiare mi-au dispărut din memorie, deși fețele lor nu au dispărut. Totuși, fiecare decizie pe care o iau astăzi este modelată de forțele din jurul meu în anii mei de formare. Eu cred în Dumnezeu. Datorită Torei noastre, scripturile care ne ghidează, știm că Dumnezeu a învățat omenirea diferența dintre bine și rău. Credem că Dumnezeu ne-a lăsat tuturor liberul-arbitru. Una dintre consecințele liberului-arbitru este că oamenii pot alege să urmeze o cale întunecată.

Niciun copil nu ar trebui să vadă ceea ce am văzut eu. Niciun copil nu ar trebui să fie înfometat, torturat sau tratat ca un subom. Copilăria mi-a fost furată de îndată ce am învățat să comunic. Poate că inocența înnăscută a tinereții mi-a permis să trăiesc o viață plină și relativ fericită. Dar mi-am luat experiențele și le-am folosit ca pe un combustibil pentru a merge înainte. Copiii din întreaga lume sunt rezistenți și, dacă au un impuls bun, pot să renască din cenușa celei mai întunecate experiențe.

Adulții sunt mai puțin norocoși. Din experiența mea, ei suferă mult mai mult, pentru că înțeleg mai mult. Și mă refer acum la ce i s-a întâmplat mamei mele frumoase, minunate, strălucitoare, a cărei lumină s-a stins prematur. Până în ziua de azi, prețuiesc amintirea ei, nu în

ultimul rând pentru curajul și înțelepciunea pe care le-a transmis.

Mi-am pierdut inocența în ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki, în momentul în care am privit dincolo de fața de masă.

De-a lungul primilor ani ai copilăriei mele, răul mi-a călărit pe umăr la fiecare pas. În ceea ce mă privește, scuza comună a nemților de după război, de genul „Eu doar îndeplineam ordine", nu are nicio validitate. Atât de mulți au ales partea întunecată. Dacă rețineți ceva din povestea mea, ar fi îndemnul să vă întoarceți spre lumină.

2 „Acțiune!" (germ., în original) (n. tr.).

3 Consiliu ce reprezenta comunitatea evreiască, mai ales în teritoriul ocupat de Germania în timpul celui de-Al Doilea Război Mondial (n. tr.).

4 Nume de familie de origine slavă (n. tr.).

5 Cuvântul idiș *bubbeleh* este un apelativ afectuos (asemănător cu „iubito"), adresat în special bebelușilor sau copiilor mici (n. tr.).

6 Am păstrat grafia numelor ca în original, pentru înlesnirea lecturii și neavând la dispoziție alte surse care să ateste grafia originară (n. red.).

7 Orășel sau sat evreiesc din Europa Centrală și de Est (n. tr.).

8 Acoperământ pentru cap fără boruri, confecționat de obicei din țesătură, purtată în mod tradițional de bărbații evrei din comunitățile ortodoxe (n. tr.).

9 *Shpitzel* (idiș) - acoperământ pentru cap purtat de femeile măritate, adepte ale hasidismului (n. red.).

CAPITOLUL 3.
ȘI PE URMĂ AU VENIT DUPĂ MINE

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 1942
Vârsta de patru ani

Una dintre maximele Holocaustului a fost că mai întâi au venit după intelectuali. În realitate, au continuat să se întoarcă în cazul în care le-ar fi scăpat vreunul. Gărzile SS nu s-au grăbit să ajungă la ușa unuia dintre cei mai străluciți oameni din familia mea. Dar, la fel de inevitabil precum moartea însăși, au apărut în cele din urmă în primăvara anului 1942 și l-au luat pe unchiul James (acela cu sprâncenele stufoase), căsătorit cu minunata mea mătușă Helen, sora tatălui meu.

Unchiul James era evreu german. Era un avocat cu o minte fină, iar eu îl adoram. Să stau în poala lui jucându-mă cu sprâncenele lui este una dintre primele mele amintiri clare. Unchiul James se gândise că ar putea fi de folos temnicerilor noștri. Spera că abilitățile sale lingvistice l-ar putea salva, asigurându-i un loc de muncă de interpret. Săracul unchi James. La fel ca mulți evrei, se autoamăgise. Pentru naziști, niciun evreu nu era indispensabil. Ei nu aveau nevoie de traducători. Nu purtau conversații care să aibă nevoie de interpretări în poloneză, idiș sau ebraică. Ei dădeau ordine într-un limbaj înțeles de toate rasele de pe pământ: violența.

Nici acum, după optzeci de ani, nu știu exact cum anume s-a terminat viața unchiului James. Dar, după ce am citit diverse relatări istorice, bănuiesc că a fost împușcat în fața casei sale. Sper doar că moartea sa a fost instantanee și că nu a simțit nimic. Știu că Helen, soția lui, nu era acolo în acel moment. Era mai tânără decât el, cu un chip fermecător, ca de zână, și un zâmbet frumos. Helen avea în jur de optsprezece ani și, ca toți cei de vârsta ei, muncea forțat, probabil într-o fabrică de textile, parte a efortului de război german. Spre norocul ei, dacă se poate spune așa, Helen lipsea de acasă când au venit pentru soțul ei. Ar fi făcut orice pentru familia ei. Ar fi putut fi ucisă acolo și atunci. Dar avea să vină și vremea ei, și nu într-un mod sau într-un loc pe care și le-ar putea imagina cineva.

Îmi amintesc că tatăl meu s-a întors și mi-a spus în cel mai blând mod posibil: „Mă tem că nu-l vei mai vedea pe unchiul tău James. A plecat și nu se va mai întoarce.“ Am fost foarte supărată. Îl iubeam foarte mult pe unchiul James. Era un bărbat atât de chipeș. Uciderea lui a făcut parte din educația mea în ghetou. Deși aveam doar trei ani și jumătate, învățam că oamenii dispar pur și simplu. Trebuia să te obișnuiești cu asta, împreună cu stupefacția care însoțea sentimentul de

neputință.

Uciderea unchiului James se încadra într-o serie de raiduri de pe 27 și 28 aprilie 1942 efectuate de Poliția de Securitate Germană. Ea a efectuat o *Intelligentsia Aktion*, adunând avocați, medici, membri ai poliției evreiești și ai *Judenrat*, consiliul sau administrația evreiască, cea care, oficial, conducea ghetoul, dar care trebuia să se supună cerințelor germane. Multe dintre victime au fost împușcate pentru că „au încercat să evadeze" în timpul arestării. În decursul celor două zile, au fost ucise 200 de persoane.

Mama nu a plâns când unchiul James a fost ucis. Ca întotdeauna, și-a ascuns lacrimile în spatele unui văl invizibil. Cu fiecare nouă crimă, se așeza încă o piatră memorială peste spiritul ei. Cea a unchiului James a fost așezată lângă cea a mamei și a unchiului ei. Cenotaful care se construia în mintea ei creștea cu fiecare zi care trecea. O împovărare. Se scufunda încet-încet.

Când primăvara a lăsat loc verii în 1942, nemții au strâns din nou șurubul la Ghetoul din Tomaszów Mazowiecki. Știu acest lucru pentru că fiecare comunitate evreiască europeană eradicată în timpul *Shoah* are un *Yizkor*, o carte de amintiri. Aceasta conține fotografii și omagii aduse morților. Scrise în mare parte în ebraică și în idiș, cărțile *Yizkor* au fost o încercare postbelică din partea supraviețuitorilor de a reconstrui și de a onora istoria pe care nemții au încercat să o șteargă. Sunt incluse descrieri ale unor tragedii individuale, acte de eroism și dezvăluiri de nume ale torționarilor și ale criminalilor.

Încă de când m-am mutat în Highland Park, *Yizkor*, cartea neagră cu coperți din piele din Tomaszów Mazowiecki, a fost în colecția mea de cărți. Zeci de ani, a stat neatinsă în biblioteca mea. Dar, în vara anului 2021, am luat-o din nou de pe raft și mi-am luat inima în dinți.

Idiș a fost limba copilăriei mele. Am încetat s-o mai vorbesc de la moartea tatălui meu, dar în ultima vreme am început să o învăț din nou. Am descoperit că puteam citi cartea *Yizkor* cu ușurință. A fost ca și cum aș fi retrăit copilăria – o experiență fascinantă.

Tatăl meu a scris șaptesprezece pagini din cartea *Yizkor* din Tomaszów. Acolo, el înfățișează distrugerea ghetoului și măcelul care a însoțit-o. Descrierile sale sunt atât de plastice, încât contribuția sa la cartea *Yizkor* a devenit o piatră de temelie a istoriei ghetoului Tomaszów Mazowiecki.

Tatăl meu știa ce se întâmpla, pentru că era membru al *Ordnungsdienst*, serviciul de ordine publică evreiesc. Nemții ordonaseră *Judenrat*-ului să înființeze o forță de poliție la sfârșitul anului 1940. Rolul ei era să mențină ordinea, să păzească granița internă a ghetoului și să împiedice evadarea oamenilor. De asemenea, asta făcea parte și din strategia nazistă de semănare a zâzaniei în rândul populației evreiești. Baruch Szoeps, primul președinte al *Judenrat*-ului, a fost bătut de Gestapo până la moarte pentru că a refuzat să coopereze cu nemții. Succesorul său, Lejbusz Warsager, a hotărât că ar fi mai înțelept să se conformeze.

Din păcate, în ghetourile din întreaga Polonie, consiliile evreiești au ajuns la concluzia că, acceptând unele dintre cererile germane, vor avea mai multe șanse de a-și salva poporul. Probabil că acești consilieri au salvat unele vieți, deși, așa cum a demonstrat-o istoria, nu au făcut decât să întârzie inevitabilul genocid. Naziștii nu au avut nicio intenție de a reacționa cu milă în urma gesturilor *Judenrat*-ului. Dar cum ar fi putut cineva să-și imagineze că oamenii dintr-o țară cultă, modernă și inteligentă ca Germania plănuiau să extermine o altă rasă? Germania, locul de naștere al compozitorului Johann Sebastian Bach, al scriitorului Johann Wolfgang von Goethe. Era pur și simplu de neconceput.

Membrii *Judenrat*-ului din Tomaszów Mazowiecki erau foarte selectivi cu privire la bărbații pe care îi alegeau pentru a deveni ofițeri de poliție. Unii consilieri și-au instruit fiii să se înroleze. De asemenea, au căutat bărbați din familii „bune". *Judenrat* era hotărât să-i excludă pe cei care ar fi putut fi violenți sau coruptibili. Potrivit unui registru de salarii al *Judenrat*-ului, descoperit de

arhiviștii din Tomaszów Mazowiecki, tatăl meu a fost plătit cu 25 de zloți polonezi pe lună. Salariul era lipsit de orice valoare reală într-o perioadă în care alimentele și alte produse de bază erau greu de găsit, deoarece germanii controlau lanțul de aprovizionare.

Pe piața neagră pentru polonezi, oamenii plăteau 15 zloți pentru o pâine de un kilogram. Dar în ghetourile evreiești, prețul de pe piața neagră crescuse de peste două ori, ajungând la 32 de zloți. Rețineți că, în cadrul campaniei naziste de exterminare, evreii primeau doar o treime din rațiile care le reveneau polonezilor, astfel că prețurile de pe piața neagră pentru evrei erau de două ori mai mari.

După cum sugerează registrul, nu exista niciun stimulent financiar pentru a te alătura poliției – singura motivație reală pentru evrei era obținerea de informații. În ghetou, informațiile puteau face diferența între viață și moarte. Mama mi-a spus că, probabil, *Judenrat* avea încredere că tatăl meu putea să obțină informații care ar putea ajuta la salvarea prietenilor și vecinilor săi și că se putea conta pe el pentru a mai înmuia ordinele germanilor. Așa că, atunci când a fost recrutat împreună cu prietenul său Aaron Greenspan și alți câțiva, la 1 februarie 1942, când viața în ghetou devenea din ce în ce mai periculoasă, el trebuie să fi văzut asta ca pe o modalitate de a ne proteja pe mama și pe mine. În ceea ce mă privește, tatăl meu a fost un erou.

Mult timp a existat o concepție greșită des întâlnită, conform căreia evreii au mers ca oile la abator – că au fost pasivi și nu au ripostat. Acest lucru este simplist și inexact. Evreii au fost cu siguranță copleșiți, dar a existat un spirit de rezistență în toată Europa ocupată, în special în Polonia, Lituania, Belarus și Ucraina. Au apărut mișcări clandestine în tot imperiul nazist.

Au existat revolte într-o sută de ghetouri evreiești. Asta înseamnă unul din patru. Participanții nu au fost suficient de naivi încât să creadă că îi pot învinge pe nemți, dar, acolo unde au putut, le-au stricat socotelile.

Prin temperarea ordinelor germanilor, prin faptul că a fost amabil și uman în fața unui sadism incredibil și a cules informații despre care a crezut că ar putea ajuta la salvarea unor oameni, tatăl meu a fost, în felul său, un rebel care s-a ascuns chiar în văzul lumii. Aceasta este concluzia la care am ajuns după ce am reexaminat contribuția sa la cartea *Yizkor*. Începe astfel: „În vara anului 1942, a apărut un val de zvonuri conform cărora se petreceau lucruri ciudate în orașe și în târgurile învecinate.“ Apoi continuă:

> Nimeni nu știa despre ce e vorba. Informațiile despre și comunicațiile cu acea zonă erau total absente. Eram izolați de restul lumii. Orice deplasare către un oraș sau sat din apropiere era strict interzisă. Poșta, corespondența de orice fel și trimiterea de telegrame încetaseră imediat după împrejmuirea ghetoului în anul 1941. Singurele persoane care puteau să iasă din oraș și să intre în orașele și în orășelele din apropiere erau purtătorii banderolelor verzi. Aceștia erau colecționarii de zdrențe și negustorii de piele care cumpărau aceste materiale de la țăranii locali și le furnizau fabricilor sechestrate de nemți. Aceste „banderole verzi“ aduceau vești despre deportări, despre scoaterea evreilor din multe orășele care acum erau *Judenrein* – „curățate de evrei“ – și despre transporturile continue de evrei deportați.
>
> Dar unde erau duși?
>
> Nimeni nu știa. Existau zvonuri de la deportați care erau trimiși în lagăre de muncă din Germania. Se auzeau și cuvintele „lagăre de concentrare“. Atunci când cineva își dădea cu părerea că evreii erau duși la moarte, nu numai că ceilalți se făceau că nu-l aud, dar îl mai și considerau nebun. Era oare posibil ca oameni tineri și sănătoși, fără niciun handicap, să fie trimiși la moarte?
>
> În timpul rugăciunilor de la sinagogi din perioada Zilelor Penitenței[10] aveam presentimentul că avea să se întâmple ceva teribil. Un lucru prin comparație cu care viața în ghetou era floare la ureche.

Bineînțeles, ceva teribil chiar s-a întâmplat când aveam patru ani. Știu asta fiindcă am în vedere masa din casa cu numărul 24 de pe strada Krzyżowa ca punct de referință. Când am împlinit

patru ani, umerii îmi ajungeau la tăblia mesei și nu mai trebuia să mă ridic pe vârfuri să văd ce era pe masă.

Într-o zi, ușa apartamentului s-a deschis. Tata a intrat și s-a aruncat pe un fotoliu. Îi curgeau lacrimi pe obraji. Îmi amintesc ca și cum ar fi azi. Îmi amintesc unde stăteam în picioare, și unde stătea jos tatăl meu, și unde era mama. Mama era în stânga mea, și tata la dreapta.

— I-am dus la camion. A trebuit să-i ajut se urce, a spus el. Camionul era plin. Plin de oameni vârstnici. Stăteau în spate chiar lângă ușa din spate. Ne-am uitat unii la alții. Le-am surprins privirea. Știau unde se duc. Nu puteam să-i salvez. Nu puteam să fac absolut nimic.

Tatăl meu vorbea despre părinții lui, Emanuel și Pearl. Nemții trebuie să fi simțit o plăcere sadică atunci când i-au cerut unui polițist evreu să-și conducă propriii părinți la moarte. Cu două sau trei zile înainte, tatei și altor bărbați din generația sa li se ordonase să sape o groapă comună pentru părinții lor. Tata știa ce urma să se întâmple și nu putea să facă nimic ca să se opună. Mă gândisem de nenumărate ori de-a lungul anilor la crima asta și ajunsesem să mă mângâi cu ideea că măcar a putut să-i ajute oricât de puțin la sfârșit, doar prin prezența sa acolo.

Dar cât de traumatizant trebuie să fi fost pentru tatăl meu să fie conștient că nu-i poate salva? Dacă ar fi încercat să se opună nemților, ar fi fost ucis cu siguranță, iar mama și cu mine am fi fost mult mai vulnerabile decât eram oricum. Era prins între ciocan și nicovală. Era blestemat orice ar fi făcut. Fiecare zi îi aducea noi dileme morale ce nu puteau fi rezolvate.

În ghetouri și în lagăre, evreii ca tatăl meu au fost obligați să facă alegeri imposibile de mai multe ori pe zi, în fiecare zi, în fiecare săptămână, în fiecare lună, în fiecare an. Pentru un evreu din Europa ocupată nu existau decizii bune. Existau doar decizii proaste și altele încă și mai rele. Tot ce puteai face era să iei o decizie mai puțin rea. Dacă o luai pe cea greșită, erai mort, iar familia ta urma să fie în pericol și, probabil, avea să ți se alăture la scurt timp după aceea. Oricine s-a confruntat vreodată cu anihilarea iminentă știe că faci ceea ce trebuie să faci pentru a supraviețui.

Sunt convinsă că tata nu a avut de ales când a devenit polițist. Nu exista nicio garanție că cei care se înrolaseră în poliție aveau să scape teferi. Nemții ucideau unii ofițeri de poliție, și *Judenrat* era obligat să mențină posturile ocupate. Se pare că fusese ales ca ofițer pe un loc rămas liber. Nu cred că s-ar fi oferit din proprie inițiativă. S-ar fi înrolat doar dacă i s-ar fi cerut să o facă de către liderii comunității evreiești care erau dornici să mențină cele mai bune standarde posibile în cele mai imposibile circumstanțe. Detesta situația asta, pentru că, în ciuda bunelor sale intenții, i se cerea să îndeplinească îndatoriri care erau detestabile. Evreii polițiști trebuiau să aplice ordinele controlorilor lor naziști sau să se expună pe ei înșiși și familiile lor la riscuri. Pur și simplu, a fost un șantaj.

Ori de câte ori a fost posibil, polițiștii onorabili, precum tatăl meu, s-au străduit să atenueze efectul ordinelor nemților sau să le trimită oamenilor avertismente discrete, care le dădeau șansa de a-și salva viețile sau măcar de a alege opțiunea cea mai puțin rea. Cred că a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a ușura suferința evreilor din Tomaszów Mazowiecki. Mama a fost conștiința lui, și ea l-a ajutat să navigheze prin acel labirint moral teribil.

În ziua când tatăl meu ne-a povestit despre părinții săi, mama plângea în sufletul ei uciderea familiei și a prietenilor, iar durerea ei a fost adâncită de durerea pe care o purta în suflet tatăl meu, bărbatul cu care se căsătorise din dragoste. La masă, mama a încercat în zadar să-l consoleze pe tata, în timp ce, în tăcere, mai adăuga două cărămizi la zidul ei memorial invizibil.

Pentru mine era greu să concep că nu-mi voi mai vedea niciodată bunicii, dar a trebuit să mă obișnuiesc cu asta aproape imediat. Astăzi mă străduiesc să-mi aduc aminte chipurile lor. S-au estompat de-a lungul anilor. Imaginea care-mi revine mereu în minte este cea a bunicului meu cu o panglică galbenă de măsurat în jurul gâtului, în atelierul său de croitorie din Tomaszów Mazowiecki.

Dar ceea ce îmi amintesc limpede sunt lacrimile tatălui meu. Îmi amintesc resemnarea lui. Vorbea foarte încet. Nu a fost surprins că au fost duși să fie împușcați. Au trăit cu așteptarea că vom fi uciși cu toții. Tatăl meu era amorțit. Felul în care el și mama au acceptat moartea este foarte înfricoșător pentru mine astăzi. Arată cât de suprarealiste erau viața și moartea în ghetou.

Bunicii mei au fost duși în pădurea de la marginea orașului. Nu am nicio dovadă a ceea ce li s-a întâmplat, dar îmi imaginez că ar fi făcut tot posibilul să urmeze ritualul evreiesc tradițional atunci când moartea este iminentă. Când știm că suntem în pragul morții, recităm o rugăciune numită *Șema Israel*: „Ascultă, Israele! Domnul, Dumnezeul nostru, este singurul Domn și tu să îl iubești pe Domnul Dumnezeul tău cu toată inima ta, cu toată ființa și cu toată puterea ta."

Mă întreb dacă au avut timp să se împace în sinea lor în acest fel, ca și ceilalți evrei care se îndreptau spre camerele de gazare din Birkenau. Îmi pot imagina ce s-a întâmplat cu ei. După ce s-au luptat să coboare din camion, împreună cu alți evrei condamnați la moarte, au auzit voci guturale de nemți, ordonându-le să meargă spre groapa săpată de fiul lor și ai celorlalți. Pearl și Emanuel nu vorbeau germana; trebuie să fi fost complet buimăciți. Bănuiesc că și-au petrecut ultimele clipe gândindu-se îngroziți la ce ar putea face naziștii cu restul familiei lor.

Mă îndoiesc că s-au uitat la țevile puștilor îndreptate spre ei. Cei mai mulți au fost împușcați în spate. Unii au auzit gloanțele care-i omorau pe ceilalți, cu o fracțiune de secundă înainte de a fi uciși, înainte ca el sau ea să cadă la pământ. Câteodată, după un masacru, gropile erau acoperite cu pământ în timp ce oamenii îngropați de vii încercau în zadar să iasă la lumină.

Sper din tot sufletul că nu mai respirau atunci când pământul a fost aruncat peste ei. Mă rog ca pământul să nu se fi mișcat după ce lopețile au fost zvârlite în spatele camionului care le fusese dric, iar muncitorii aduși cu forța au fost luați de-acolo, doar pentru a îndeplini din nou acea sarcină în altă zi.

În tot acest timp, viața devenea din ce în ce mai grea în ghetou. Fiecare gospodărie era lovită de foame. Bătrânii se prăbușeau și mureau pe străzi. Copiii cărora li se permitea să iasă din casele lor cerșeau mâncare pe trotuare. O cantină cu supă înființată de liderii comunității se închisese de mult timp. Un tânăr cu suflet bun, pe nume David Goldman, care pregătea mesele special pentru copii, se îmbolnăvise de tifos și murise. Înghesuiala și condițiile de viață neigienice făcuseră ca tifosul să se răspândească în ghetou ca un foc de paie.

Iar lucrurile tocmai aveau să se înrăutățească. Timp de doi ani trăiserăm în întuneric după apusul soarelui. Dar pe 23 octombrie ghetoul a fost brusc iluminat puternic de felinarele stradale care nu mai funcționaseră din 1940. Toate luminile din perimetrul închisorii noastre s-au aprins. Oamenii au fost deodată orbiți de strălucire și spiritele lor frânte s-au întunecat și mai mult. Dacă mă străduiesc, îmi amintesc cum mă uitam pe fereastră după lăsarea întunericului și mă gândeam că strada era mai luminoasă decât în timpul zilei. Luminile ne-au făcut să ne dăm seama că nu aveam unde să ne ascundem.

Își făcuseră apariția voluntari naziști din Ucraina, îmbrăcați în uniforme negre și înarmați cu mitraliere. Lor li s-au alăturat bărbați din Polonia și Lituania. „Cu toții purtau căști de oțel și erau înarmați pentru luptă. S-au auzit în curând focuri de armă și au căzut primele victime", își amintește tatăl meu în cartea *Yizkor*. „În lumină, îngerii morții care înconjurau ghetoul aveau o vedere mai bună asupra țintelor vii asupra cărora urmau să tragă și puteau astfel să se delecteze cu ororile pe care urmau să le aplice ghetoului."

Citirea unor astfel de descrieri din cartea *Yizkor* mi-a ajutat la readucerea la lumină a unor amintiri îngropate adânc în mine. Întotdeauna am avut amintiri vagi despre cum auzeam împușcături, mă simțeam îngrozită și priveam fețele traumatizate ale oamenilor cu care am trăit. A fost dureros să retrăiesc acele zile cumplite. În același timp, datorită mărturiei tatălui meu, scrisă după război, am putut să așez acea parte a copilăriei mele în context și într-un cadru istoric.

La șase zile după ce ghetoul a fost iluminat, anxietatea evreilor a atins punctul de fierbere. Locuitorii ghetoului erau convinși că vor avea loc deportări în lagărele morții. Într-o ceață învolburată de zvonuri și contrazvonuri, s-au adunat în fața sediului central al *Judenrat*, cerând răspunsuri. Agitația mulțimii a fost la originea unor potențiale probleme pentru Hans Pichler, comandantul regional al *Schutzpolizei*, poliția Reich-ului nazist. Acesta dorea să calmeze spiritele și s-a gândit că utilizarea trupelor sale ar putea să nu aibă efectul dorit. Așa că a transferat problema către *Judenrat* – cu alte cuvinte, liderilor comunității evreiești –, dându-le acestora sarcina deloc de invidiat de a pune în aplicare decretele germane.

Tatăl meu reia povestea în cartea *Yizkor*:

> Seara, și-a făcut apariția Gestapoul, condus de meister Pichler. Pichler le-a spus polițiștilor evrei și lucrătorilor de la salubritate să calmeze mulțimea, zicând că totul este în regulă și asigurându-i că toți oamenii din ghetou vor rămâne acolo și nimeni nu va fi deportat.

Presupun că tatăl meu a fost unul dintre polițiștii cărora li s-a ordonat să țină mulțimea sub control în acea zi de 29 octombrie 1942. Dacă așa este, el ar fi trebuit să transmită edictul Gestapoului, conform căruia oricine era prins răspândind zvonuri false despre deportări avea să fie împușcat. Mulțimea nu a avut de ales și s-a dispersat. E de la sine înțeles că asigurările au fost o minciună. Mai departe tatăl meu scrie:

> Dar mai târziu, în acea seară, un grup de polițiști evrei și, împreună cu ei, polițiști germani și ucraineni înarmați cu mitraliere, au apărut la gară, unde se adunaseră deja sute de bărbați, femei, copii și chiar bebeluși evrei, născuți în acea zi sau cu o zi înainte.

Este important să subliniem că poliția evreiască nu avea arme de foc. Aveau bastoane pentru controlul mulțimii. Nemții nu înarmau poliția evreiască, de frică să nu se întoarcă împotriva torționarilor lor și să deschidă focul. În timp ce citeam cartea *Yizkor* puteam simți durerea prin care a trecut tatăl meu în timp ce lațul se strângea în jurul ghetoului.

Pe tot parcursul acelei zile au fost adunați sute de evrei din orașele și satele învecinate, sub amenințarea armelor, într-o îngrăditură de sârmă ghimpată, ridicată în grabă pe un câmp de lângă gară, la aproximativ un kilometru și jumătate distanță la nord-est de ghetou.

Mulțimea a devenit din ce în ce mai agitată pe măsură ce treceau orele. Ziua a devenit noapte și, în tot acest timp, tot mai mulți evrei au fost aduși pe câmp, batjocoriți și împinși cu patul puștii. Gestapoul i-a certat pe polițiștii evrei. Și aici, sunt sigură că tatăl meu vorbește despre ordinele pe care le-a primit el însuși: *Mach mal ordnung mit dem Juden-Gesindel* („Țineți sub control gloata aia evreiască").

Este evident că nemții doreau ca polițiștii evrei să folosească violența împotriva propriului popor. Dar sunt sigură că, atunci când cei ca tatăl meu nu au reușit să dea curs ordinelor nemților, cei de la Gestapo s-au repezit în țarc și au început să lovească. Pentru că tatăl meu a scris că Gestapoul „s-a năpustit asupra mulțimii pentru a impune ordinea asupra copiilor și a mamelor lor, care așteptau trenul care să-i ducă într-un loc sau altul...".

Tatăl meu nu a menționat destinația trenului. Poate că la acel moment nici nu știa, întrucât cred că este foarte puțin probabil ca nemții să fi dezvăluit că trenul se îndrepta spre Treblinka.

Până și în ziua de azi Treblinka este un nume care mă face să mă cutremur. Este un nume pe care lumea trebuie să și-l amintească, chiar dacă nu mai există. Nemții au distrus lagărul în 1943 în încercarea de a ascunde dovezile crimelor lor de război. Tot ce se află în locul său este un uriaș memorial din piatră, în stil neolitic, înconjurat de o mare de stânci ascuțite, în formă de dinți de rechin, îndreptate spre cer. La baza piesei centrale se află o piatră cioplită în forma unei cărți arse, pe care sunt inscripționate în mai multe limbi cuvintele: „Nu se va repeta niciodată." Treblinka era ascunsă într-o pădure, la 80 km nord-est de Varșovia. Conținea șase camere de gazare și a fost unul

dintre cele șase lagăre de exterminare construite de naziști cu unica intenție de eradicare a celor două milioane de evrei din Polonia. Cu eficiența caracteristică germanilor, naziștii au îmbunătățit legăturile feroviare către Treblinka din ghetoul din Varșovia și din Polonia centrală, unde locuiam eu, pentru accelerarea uciderii în masă a evreilor.

Asta înseamnă că undeva, într-un birou din cadrul celui de-Al Treilea Reich, a existat un maestru statistician cu o minte perversă, care a calculat numărul suplimentar de șine de cale ferată, de puncte și de semnale necesare pentru a se asigura că trenurile morții merg ca un ceas. Numai psihopații, de unii singuri, nu ar fi putut să pună în practică Holocaustul. Ei au avut nevoie de o armată de pioni complici, precum și de profesioniști foarte bine pregătiți care să ungă banalul mecanism logistic al măcelului industrial. Mă întreb ce s-a întâmplat cu acel omuleț cu ascuțitoarea lui de creioane, cu caietele de matematică cu pătrățele albastre și cu tablele de înmulțire? A supraviețuit războiului? A ajuns oare în boxa acuzaților la procesul de la Nürnberg? Sau a reușit să se fofileze și să se reinventeze ca un administrator al căilor ferate după armistițiu? Statisticianul se poate să nu fi apăsat pe trăgaci sau să nu fi turnat o canistră de Zyklon B în conducta unei camere de gazare, dar cu siguranță a fost un criminal de război.

Ultima deportare majoră de la Varșovia la Treblinka a avut loc luni, 21 septembrie 1942. O zi obișnuită pentru cea mai mare parte a lumii, dar pentru noi era Iom Kipur, Ziua ispășirii și cea mai sfântă zi din calendarul evreiesc. Noi, evreii, credem că este ziua în care Dumnezeu decide soarta fiecărei persoane, iar în această zi ne cerem iertare pentru păcatele pe care le-am comis în timpul anului precedent. Programarea acelei călătorii cu trenul nu putea fi mai sadică. Soarta evreilor avea să fie decisă de naziști. Orice speranță se stinsese.

Apoi au venit după noi.

Tatăl meu descrie noaptea dinaintea urcării primilor evrei din Tomaszów Mazowiecki în trenurile spre Treblinka:

> Toată noaptea, acești oameni nenorociți au așteptat trenul, cu ordine stricte de a nu se mișca din locurile lor. Evreii continuau să sosească, pe jos sau în căruțe – toți erau împinși de nemți sau de ucraineni cu bastoane sau cu puști. Aceștia își descărcau furia și asupra poliției evreiești, care făcea tot posibilul să atenueze suferințele prizonierilor, oferindu-le apă sau încercând să găsească părinții copiilor rătăciți în aglomerație.

Știu că aceasta a fost experiența personală a tatălui meu, care a fost bătut cu patul puștii pentru că a încercat să fie uman. Îmi amintesc că l-am văzut în acea noapte, când s-a întors acasă, plin de sânge uscat pe față, și mama mea încerca să-l curețe. A doua zi a fost obligat să iasă din nou. El scrie:

> În zorii zilei de vineri, 30 octombrie, majoritatea evreilor au fost îngrămădiți în vagoane de tren. Familiile au fost despărțite. Au început să sosească un număr tot mai mare de evrei expulzați din orașele lor.
>
> Cu toate acestea, zona gării era prea mică pentru a prelua toate sosirile, așa că unii dintre ei au fost trimiși în oraș, pentru a fi deportați împreună cu evreii din Tomaszów spre o destinație necunoscută.
>
> Unii dintre aceștia au fost împușcați. Ceilalți au fost înghesuiți în halele goale ale fabricilor. Evreii din zonă au vrut să le dea mâncare și apă, dar au fost împiedicați să facă acest lucru de către ucraineni.

La 30 octombrie, trenurile cu vagoane pentru vite au transportat peste 7.500 de evrei de la Tomaszów Mazowiecki până la Treblinka. Aceștia au fost gazați cu toții și apoi incinerați pe ruguri

în aer liber.

Apocalipsa s-a abătut asupra ghetoului în ziua următoare, de Sabatul nostru. Ne-am trezit în zori cu un cor de lovituri cu patul puștii în timp ce ne erau sfărâmate ușile din față.

Veniseră după mine. Un copil de patru ani.

Ne îndreptam spre *selektion*.

Selecție.

Un cuvânt la fel de înfricoșător ca Treblinka.

Înțelesul lui?

Viață sau moarte.

10 Cele zece zile ale penitenței, numite *Yamim Norayim*, au loc în emisfera nordică în prima parte a toamnei și încep cu Roș Hașana, Anul Nou potrivit calendarului ebraic, și culminează cu Iom Kipur, Ziua Ispășirii (n. tr.).

CAPITOLUL 4.
DEGETUL LUI CALIGULA

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 31 octombrie 1942
Vârsta de patru ani

În cazul în care nu înțeleseserăm mesajul de prima dată, acesta a fost repetat în poloneză și idiș. Soldații urlau în megafoane. strigau ordinele de care fiecare evreu se temea: „*Alle Juden raus!* Toți evreii să iasă!"

Cuvintele erau pline de venin. Gărzile știau exact cât de brutal urma să se desfășoare ziua. Aveau ordinele lor. Indiferent de câte ori uciseseră până atunci, se pregăteau pentru a vărsa și mai mult sânge. Creau confuzie și panică, distrugând rezistența noastră, ca să le fie mai ușor să ne poarte ca pe niște animale oriunde unde voiau.

Mama a avut timp să mă îmbrace cu o haină, ca să mă protejeze împotriva frigului. Am pășit împleticindu-ne în curte, apoi printr-un portic și am ieșit în stradă. Eram înconjurați de gardieni îmbrăcați în uniforme de diferite culori, care ne strigau ordine din toate direcțiile, cu ochii bulbucați de ură și de efortul de a țipa. Unii se opinteau pe spate, trăgând de zgărzile de forță ale câinilor lor de atac pentru a-i ține în frâu. Câinii simțeau frica noastră colectivă. Fălcile lor pline de bale voiau să știe ce gust are teroarea. Erau nerăbdători să se înfrupte din ea. Ghearele lor zgâriau cu furie pietrele drumului. Câinii ăia îngrozitori, înfricoșători. Mârâiau, urlau. Fără milă.

Jos, pe pavajul străzii Krzyżowa, mă simțeam mai mică decât oricând. Toți soldații păreau foarte înalți deasupra mea. Prin ochii pe jumătate închiși, i-am scrutat pe torționarii noștri. Am încercat să nu întorc capul, ca să nu atrag atenția dinspre zidul de cranii cu cască ce își arătau dinții, ca o haită de lupi, schimonosindu-se în timp ce-și scuipau fierea. Nu știam ce fel de arme purtau soldații.

Știam doar că păreau mai periculoși decât puștile care trosneau și pistoalele care pocneau. În tot acest timp, soldații își roteau armele dintr-o parte în alta, cu mișcări largi. Mi-era teamă că vor deschide focul în orice moment. Mi se părea că armele se întorceau întruna pentru a fi îndreptate direct spre mine. Era înfricoșător pentru un copil de patru ani. Și acum, după ce am recitit contribuția tatălui meu la cartea *Yizkor*, înțeleg la ce am fost martoră:

> Toți evreii din ghetou au fost alungați din casele lor în curți, unde îi așteptau poliția evreiască și Gestapoul, ucrainenii și Poliția Albastră, înarmați cu mitraliere ca și cum ar fi fost gata de luptă.

Acum știu că Poliția Albastră la care se referă tatăl meu era reprezentată de ofițeri de poliție

polonezi, sau „criminali în uniformă“, așa cum au fost ei etichetați de istoricul Jan Grabowski, un profesor de studii istorice despre Holocaust de la Universitatea din Ottawa.

Singurii ofițeri care nu aveau arme erau polițiștii evrei, precum tatăl meu. „Din case veneau din ce în ce mai mulți evrei, păziți de polițiști evrei. Acești evrei primiseră avertismente severe din partea comandantului Pichler“, scrie el.

Unitatea de poliție a Reichului condusă de Pichler era formată din foști soldați care erau membri ai partidului nazist și afiliați la SS. Aceștia erau la fel de brutali ca oricare dintre soldații fanatici din trupele de asalt care urau evreii.

Ceea ce mi se pare evident din mărturia tatălui meu este că Pichler le-a spus polițiștilor evrei că vor fi consecințe serioase, dacă nu vor asculta ordinele de a ajuta la arestarea semenilor lor evrei. Pentru că apoi tatăl meu scrie: „Și de aceea un polițist evreu trebuia să își escorteze propria familie, ca nu cumva să nu fie uciși pe loc.“ Trebuie să fi fost atât de sfâșietor pentru el.

Ținându-și armele la înălțimea taliei, soldații au țintit spre noi și ne-au ordonat să ne aliniem. Ne organizau ca și cum am fi urmat să mărșăluim într-o paradă. Trebuia să stăm neclintiți și să nu mișcam niciun mușchi. Am păstrat tăcerea, conștientă de agitație, de târșâitul de picioare prost încălțate, de conversațiile nervoase răstite și de noi toți respirând greu de frică și de efort. Dintr-odată, am fost cutremurată de zgomotul asurzitor al focurilor de armă. Tatăl meu scrie:

> S-au auzit împușcături în apropiere, primele victime au căzut și au fost mulți răniți, care strigau după ajutor. Evreii și-au aruncat rucsacurile și desagile și s-au aliniat în rânduri de câte cinci, pentru a forma douăzeci sau douăzeci și cinci de rânduri, și astfel, sub pază armată, au mărșăluit spre fostul spital din strada Wieczność, lăsând în urmă morții și răniții care au căzut pe drum, incapabili să țină pasul cu ritmul forțat.

Am înaintat pe strada Krzyżowa și am cotit la dreapta când am ajuns în partea de jos. Alți copii se văitau. Eu știam că nu trebuie să mă plâng. Mama mă învățase bine. Unii au fost cărați în brațele părinților lor și aveau o vedere clară asupra măcelului. Eu am fost înconjurată de oameni mai înalți decât mine, dar, prin spațiile dintre ei, am văzut cadavrele de pe jos. Sânge care se scurgea de-a lungul dalelor. Am auzit oameni plângând pe când treceau pe lângă cadavre pe care le recunoșteau.

De aici, tatăl meu e cel care continuă povestea:

> Copiii care nu-și găseau părinții plângeau după ei, alții erau smulși din brațele părinților lor. Străzile învecinate răsunau de țipete și suspine. Participanții la marșul forțat se împiedicau de cadavrele celor dragi, iar ucigașii nemți și ucraineni îi loveau în cap cu paturile mitralierelor.

Tremuram în timp ce mergeam alături de mama, ținând-o strâns de mână. Am fost mereu îngrozită să nu fiu despărțită de mama. Ea mi-a fost protectoarea-șefă. Nu-mi amintesc cu exactitate unde se afla tatăl meu. Dar acum îmi dau seama că trebuie să fi fost în apropiere, pe marginea coloanei de marș. Mi-aș fi dorit să fie lângă mine, ținându-mă de cealaltă mână. Pentru mama și pentru mine experiența a fost îngrozitoare. Trebuie să fi fost chinuitoare și pentru tatăl meu. Să fie despărțit de noi, să știe că eram supuse capriciilor Gestapoului și că el nu putea face nimic. Era acolo, urând faptul că era forțat să se supună nemților, dar făcând tot ce-i stătea în putință ca să ne salveze și, în același timp, fiind martor la toate acestea. Din limbajul pe care îl folosea, îmi dau seama că trebuie să fi plâns tot timpul cât a scris.

> Strada era plină de sânge. Din ce în ce mai multe victime erau lăsate în urmă. Soții au fost smulși de lângă soțiile lor, copiii își căutau părinții. Sânge, țipete și lacrimi, și totuși marșul continua. Participanții au ajuns în curtea spitalului și s-au aliniat din nou în rânduri de câte cinci. Acum mai erau douăzeci de rânduri.

Curtea spitalului se numea *Umschlagplatz* – adică un loc pentru transbordare sau transfer de marfă. Un eufemism sinistru și nimic altceva. De aici, sute de evrei au fost duși la gară. Nu-mi

amintesc să fi văzut spitalul, dar îmi amintesc clar că am mărșăluit spre un cimitir.

Iată, din nou, relatarea tatălui meu ca martor ocular:

> Nu departe de curtea spitalului, pe strada Wieczność, unde se afla o mică biserică, a avut loc o inspecție minuțioasă, deoarece soldații de la Gestapo examinau iar și iar documentele care le permiteau evreilor să rămână în ghetou și să lucreze pentru nemți.

Aceasta era o altă parte a temutului proces de selecție. Tata ni se alăturase deja, pentru a se asigura, așa cum a scris mai devreme, că nu eram ucise pe loc. Ne-am aliniat lângă biserică, în spatele unui zid de cărămidă care era mai înalt decât mine, așteptând să trecem printr-o poartă dublă din fier forjat negru. Dar mai întâi a trebuit să trecem prin *Selektion*.

Ce ironie a sorții că Gestapoul fără Dumnezeu alesese o biserică pentru a-și exercita judecata. Sfântul Venceslau era o biserică mică din lemn, rustică și văruită, cu un acoperiș în pantă și o clopotniță în formă de ceapă deasupra naosului, unde ar fi trebuit să fie altarul. De o parte și de alta a bisericii se întindeau alei simetrice.

Trecerea era controlată de un ofițer în uniformă, așezat la o masă, care verifica actele oamenilor pentru a stabili dacă aveau vreo calificare și dacă meritau păstrați. Pentru moment.

Tatăl meu era în frunte. Mama stătea în spatele lui, strângându-mă în brațe. Eu o țineam de gât. Îmi amintesc cu claritate tensiunea electrică din aer pe măsură ce ne apropiam de ofițerul de selecție.

Mama era îngrozită. Gâfâia și simțeam cum îi bate inima. Alți doi copii se agățau în spate de fusta ei. Erau verișoarele mele. Una avea patru ani, la fel ca mine. Cealaltă avea cinci ani. Erau fiicele mătușii, sora mamei mele. Le făcuse semn să se alăture mamei mele chiar înainte de a fi luată de Gestapo. În timp ce era târâtă de lângă noi, mătușa mea a implorat-o pe mama să le salveze pe fete. Cu toții stăteam în spatele unei alte familii.

— *Papiere!* Documentele! a răcnit nazistul.

Bărbatul care era în fața noastră la coadă și-a prezentat documentele. Ofițerul a răsfoit un mănunchi de cărți de identitate cu o serie de ștampile ale celui de-Al Treilea Reich și a spus:

— Aveți documente doar pentru patru persoane. De ce văd șase persoane?

— Îi iau pe sora mea mai mică și pe fiul ei, a răspuns bărbatul. Sunt puternici și pot munci.

— Dar aveți acte doar pentru patru persoane, așa că de ce luați șase? a insistat ofițerul.

Cuprins de neliniște, omul a încercat să apeleze la simțul rațiunii paznicului. În timp ce implora, în voce i se auzea disperarea.

— Dar, *Herr Oberleutnant*, domnule locotenent-major, căutați oameni care să lucreze, nu-i așa? Vă rog, domnule, lăsați-ne să trecem. *Bitte!*

— Mă iei de prost? *Lügner!* Mincinosule! a mârâit ofițerul Gestapo, apoi a ridicat degetul mare și a mârâit în timp ce-și rotea încheietura mâinii spre stânga: *Links!*

Stânga însemna moarte. *Rechts*, sau dreapta, însemna viață.

Bărbatului i s-a tăiat răsuflarea când și-a dat seama de enormitatea sentinței care tocmai fusese pronunțată. Dar s-a adunat, i-a condus pe cei cinci membri ai familiei sale pe poartă, și a luat-o pe drumul din stânga sa. I-am privit cum mergeau pe lângă biserică, de-a lungul cărării de piatră, dincolo de un mic pâlc de copaci. Acolo s-au așezat pe pământ, înghesuiți împreună în frig, alături de restul celorlalți damnați – evrei care se îndreptau spre vagoanele pentru vite, și, din ce știm acum, spre lagărul de exterminare de la Treblinka.

Ofițerul de la Gestapo a privit familia peste umăr, apoi s-a uitat în sus, la noi. Din punctul meu de observație, din brațele mamei, am privit în jos la bărbatul în uniformă, înfofolit într-un palton mare și gros, confortabil și călduros, în timp ce noi toți tremuram de frică și de frigul din aerul rece polonez. Nu-i puteam vedea ochii. Dar când a înclinat capul pentru a se uita la părinții

mei, am avut o imagine perfectă a însemnului de pe cascheta lui. Ce pasăre ciudată, m-am gândit. O mai văzusem înainte, dar niciodată de atât de aproape. Erau și un cap de mort argintiu și oase încrucișate lângă vârful strălucitor al caschetei, deasupra cărora era acel *Reichsadler*, Vulturul Imperial al Germaniei naziste.

Hitler își însușise emblema heraldică a Imperiului Roman din vechime. Cuceririle sale teritoriale oglindeau multe dintre cuceririle romane. Dar și-a decorat Vulturul Imperial cu o zvastică, înjosind moștenirea civilizatoare a Romei.

Ofițerul Gestapo care stătea la masa din fața noastră era un barbar modern, imaculat în croiala nazistă a hainelor. Îl imita pe Caligula, despoticul împărat roman din secolul I, care își folosea degetul mare pentru a dicta soarta gladiatorilor învinși. Câți alți Caligula în uniformă stăteau la mese în afara *shtetl*-urilor și ghetourilor din întreaga Europă Centrală, hotărând cu un gest al degetului mare cine putea s-o ia la dreapta, prin poarta vieții, pentru a ajunge la muncă forțată, și cine avea să se târâie spre stânga, spre vagoanele pentru vite care-i transportau direct în infern?

— *Wie viele?* Câți?

Tatăl meu nu a spus nimic. Mama a ezitat și ea o clipă, apoi a tras aer în piept.

— Trei, a spus ea, în timp ce, întinzând o mână în spate, și-a împins nepoatele deoparte.

— *Rechts*, a răspuns ofițerul, cu o răsucire a degetului mare.

Tatăl meu a luat-o înainte. Mama m-a pus jos.

— Ia-l de mână pe tata, a spus ea.

Am făcut cum mi-a spus mama, și mâna lui mare și caldă, care a cuprins-o pe a mea, m-a făcut să mă simt imediat în siguranță. Am mers prin poarta de fier și am luat-o pe cărarea din dreapta ofițerului, spre un mic cimitir. Împreună, mama, tata și cu mine am pășit în curtea bisericii.

M-am uitat înapoi și le-am văzut pe cele două verișoare ale mele stând singure, până când cineva le-a luat de acolo. Nu au mai fost văzute niciodată.

Ofițerul de la Gestapo nici măcar nu aruncase o privire pe actele părinților mei. A fost o demonstrație îngrozitoare a modului în care puteam face numai alegeri rele sau și mai rele.

Cum ar fi putut mama mea să știe că nazistul nu va examina documentele? De ce nu le-a verificat? În mod normal, erau atât de meticuloși.

Mama a trebuit să ia o decizie fulgerătoare. Nu a avut timp să ia în considerare toate opțiunile. Fiecare calcul se baza pe instinct. Mai presus de orice, de la începutul Holocaustului, și până la sfârșit, preocuparea esențială a mamei a fost supraviețuirea mea. Aceeași preocupare a avut-o și tatăl meu. Mulțumită lor, am fost unul dintre cei câțiva copii evrei din Tomaszów Mazowiecki care au supraviețuit Holocaustului.

La vârsta de patru ani, nu înțelegeam deloc semnificația discuției dintre părinții mei și naziști. Ani mai târziu totuși, când am fost suficient de mare pentru a înțelege, mama a izbucnit în lacrimi și mi-a povestit despre ofițerul Gestapoului care stătuse la masa aceea.

— Nici măcar nu a deschis hârtiile. Am ucis copiii surorii mele. I-am abandonat. Cum aș putea să le uit chipurile? I-am ucis.

A fost un moment de cumpănă din viața mamei, unul după care nu și-a revenit niciodată. Până în ziua morții sale, a fost chinuită de întrebările ipotetice care începeau cu „ce-ar fi fost dacă?". Ce-ar fi fost dacă ar fi spus că eram un grup de cinci în loc de trei? Ar mai fi fost în viață? Dar în ziua aceea nu avea timp să se gândească prea mult la condamnarea la moarte impusă verișoarelor mele. Prioritatea ei imediată era să se asigure că noi supraviețuim următoarelor ore periculoase.

CAPITOLUL 5.
CURTEA BISERICII

Ghetoul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 31 octombrie 1942
Vârsta de patru ani

Trecusem de primul proces de selecție, dar eram departe de a fi în siguranță.

În cimitir, mama trebuie să se fi simțit atât de singură. Odată ce se asigurase că am reușit să trecem de ofițer, tatăl meu a trebuit să ne părăsească și să se întoarcă la deportarea evreilor din Tomaszów Mazowiecki. Oamenii erau conduși în marș spre gară. Le-au fost confiscați pantofii și bunurile și au fost înghesuiți în vagoane pentru vite.

Tatăl meu scrie că, la sfârșitul acelei zile, aproximativ șase mii de evrei fuseseră expulzați din ghetou. Într-o singură zi, naziștii i-au trimis pe aproape jumătate dintre evreii din orașul nostru în ultima lor călătorie.

Noi eram doar o componentă a Operațiunii Reinhard, invenția bolnavă a creierului lui Heinrich Himmler, șeful SS și unul dintre principalii arhitecți ai Holocaustului. Operațiunea Reinhard a fost concepută pentru a realiza anihilarea fizică a fiecărui evreu care trăia în Polonia ocupată. În cele din urmă, a condus la uciderea a aproximativ două milioane de copii, femei și bărbați, majoritatea evrei polonezi.

Logistica pentru Operațiunea Reinhard a fost concepută cu o claritate înfricoșătoare. Cei care erau prea bătrâni, bolnavi sau fragili aveau să fie împușcați când se aflau încă în ghetou sau în drum spre gară. Aceste crime au fost comise pentru că buna desfășurare a gestionării lagărelor de exterminare se baza pe capacitatea victimelor de a merge pe jos, de pe peron până la camerele de gazare, pe cont propriu. Cei care nu puteau face acest lucru erau uciși pe loc. *Ordnung muss sein* – trebuie să existe ordine. Eficiența și minuțiozitatea germană la cel mai josnic nivel posibil.

Acea primă selecție, în care verișoarele mele, părinții lor și cei mai mulți dintre membrii familiei mamei mele au fost luați, nu a fost și ultima. Nemții au continuat să reducă numărul persoanelor pe care le considerau a fi muncitori utili. În cartea *Yizkor*, tatăl meu vorbește despre cel puțin alte două selecții. Prima a avut loc în acel Sabat, la 31 octombrie. Tata scrie că până și cei care aveau documente de muncă au fost reținuți pentru o vreme într-o fabrică, înainte ca unii dintre ei să fie trimiși înapoi în curtea spitalului, care era unul dintre cele câteva puncte de staționare înainte de camera de gazare.

Cumva, mama și cu mine, doar un copil de patru ani, am supraviețuit acelui proces. Timpul

mi-a înceţoşat memoria şi nu-mi amintesc că am fost în fabrică. Aşadar, mărturia tatălui meu în cartea *Yizkor* este cel mai precis ghid pentru ceea ce s-a întâmplat. El descrie imagini pe care eu nu le-aş putea descrie.

> A doua zi au luat o pauză de la crime. Asasinii erau fără îndoială obosiţi după o noapte de vărsare de sânge. Poate că unii s-au dus la biserică să se roage pentru a primi ajutor în munca lor. Mai sigur este că s-au dus la han ca să se îmbete şi să prindă forţe noi pentru ziua următoare. Cu toate acestea, paza din jurul gardului de sârmă ghimpată a fost intensificată pentru a preveni evadarea.

Aici, sunt destul de sigură că tatăl meu se referă la el însuşi. Una dintre principalele îndatoriri ale unui poliţist evreu era să păzească perimetrul ghetoului, pentru a-i împiedica pe cei închişi să fugă. Naziştii se foloseau de poliţişti pentru a se distanţa de victimele lor şi pentru a-şi face viaţa mai uşoară. Dacă, într-adevăr, tatăl meu chiar a fost obligat să acţioneze ca o santinelă lângă gardul de sârmă ghimpată care împrejmuia evreii rămaşi în ghetou, îmi pot doar imagina chinul mental pe care l-a îndurat. Fiecare secundă trebuie să fi fost un câmp minat din punct de vedere etic şi moral. Cum o fi reuşit să rezolve această dilemă? Faptul că era poliţist i-a permis probabil supravieţuirea familiei sale apropiate şi, în acelaşi timp, a însemnat că era obligat să-şi escorteze prietenii, vecinii şi alte familii la moarte. El scrie:

> Tensiunea şi grozăvia în care s-au cufundat cei rămaşi în ghetou în acea zi sfidează orice descriere. Cu toate acestea, ei încă sperau că spiritul răului se va potoli şi că li se va permite să rămână în viaţă.

Dar orice astfel de speranţă a fost spulberată marţi, 2 noiembrie 1942, când evenimentele din Sabatul precedent s-au repetat cu „şi mai multă cruzime şi energie". După cum scrie tatăl meu:

> Ţipând ca nişte fiare sălbatice şi cu crima în ochi, nemţii au început să-i scoată pe toţi evreii din casele lor în dimineaţa friguroasă de început de iarnă. Bătrâni firavi, bărbaţi, femei şi copii au fost cu toţii aliniaţi în rânduri. Îngrozitoare era priveliştea copiilor cu vârste între patru şi cinci ani, despărţiţi de părinţii lor, în timp ce-şi înfruntau ucigaşii. Aşa au mărşăluit copiii evrei prin curtea spitalului în drumul spre exterminare.

Atunci a avut loc o altă selecţie:

> Nemţii au inspectat permisele de muncă deja autorizate ale evreilor, iar apoi au decis cine va rămâne în ghetou şi cine va fi deportat. Încă o dată, soţiile au fost despărţite de soţi şi copiii de părinţii lor. Fiecare grup a rămas singur, şi vai de cel care ar fi încercat să treacă la un alt grup. O lovitură în cap cu un pat de puşcă îndepărta orice dorinţă de a încerca din nou.

Întrucât eram atât de mică pe atunci, nu-mi amintesc exact succesiunea exactă a evenimentelor. Nu pot fi sigură dacă ceea ce mi s-a întâmplat în curtea bisericii a avut loc pe 31 octombrie sau pe 2 noiembrie, dar, oricum ar fi fost, întâmplarea mi-a rămas întipărită în memorie. Ni s-a ordonat să îngenunchem, iar eu am îngenunchiat lângă mama. După un timp, am reuşit să mă mişc şi să mă aşez în poala ei. Ea s-a aplecat peste mine şi mi-a şoptit cuvinte de încurajare cu vocea aceea blândă şi bună.

— Tola. Vom fi bine, atâta timp cât nu strigi sau nu te mişti. Rămâi cât de nemişcată poţi.

În curtea bisericii, aerul era plin de împuşcături şi ţipete de groază şi de durere. În jurul nostru avea loc un masacru. Mama s-a aplecat şi m-a strâns şi mai tare. Faţa mea aproape că atingea pământul. Puteam să simt greutatea mamei pe spatele meu. Deşi era slabă, era totuşi grea pentru mine.

Nu puteam să văd ce se întâmplă. Îmi ţiuiau urechile. Soldaţii probabil că trăgeau cu acele arme de foc noi şi înfricoşătoare pe care le văzusem în timp ce mărşăluiam pe străzi. Trăgeau gloanţe mult mai repede decât cu puştile. Corpul mamei tresărea şi se mişca involuntar cu fiecare rafală. Strigăte tulburătoare însoţeau zgomotul metalic al armelor. Mirosul chimic din ţevile armelor persista în aer şi îmi umplea nasul.

În tot acest timp, în ciuda spaimei pe care o simțea, mama încerca să mă liniștească. Făcea tot ce-i stătea în putință pentru a fi scutul meu fizic și psihologic. Doar trupul ei fragil se mai afla între mine și grindina de gloanțe naziste. Nemții erau capricioși. Cea mai mică iritare, și degetele nemțești de pe trăgaci puteau să se crispeze și să apese. Mama se făcea mică și invizibilă. Am simțit neliniștea ei, în timp ce încerca să evite să atragă atenția asupra ei. Și, prin urmare, asupra mea. M-am consolat cuibărindu-mă în poala ei. Atingerea ei mă făcea întotdeauna să mă simt în siguranță.

Îi simțeam în continuare bătăile inimii. Îmi amintesc senzația ca și cum ar fi fost ieri. Trupul ei tremura de frică și de suferința de a ști că sora și nepoatele ei aveau să moară, dacă nu erau deja moarte. Nu a scos niciun sunet, în ciuda faptului că, fără îndoială, țipa în sufletul ei, sfâșiată de decizia ei fulgerătoare. Poate că sora ei a privit-o atunci când a desprins de pe fusta ei mânuțele copiilor ei. Mama se abținea să plângă cu voce tare, dar îi simțeam lacrimile cum mi se rostogolesc pe față.

Ori de câte ori îmi revin în minte acele zile îngrozitoare, se reaprinde respectul meu pentru mama. Imaginea pe care o păstrez și pe care o prețuiesc nu este doar a propriei mame care mă apără, ci a unei mame universale care îndeplinește legământul primordial de a-și proteja copilul, indiferent de preț. Din momentul creației, femeia își poartă copiii în suflet, precum și în pântece, și s-ar sacrifica de bunăvoie pentru a se asigura că viața continuă pentru ei.

Hitler a încercat să îi lichideze pe evrei prin exterminarea copiilor lor. Așadar, salvându-mă pe mine, mama mea nu a încercat doar să-și păstreze familia. A luptat pentru supraviețuirea mea ca un act de sfidare în numele poporului ei. Când se confruntă cu exterminarea, un singur copil putea oferi rasei evreiești un colac de salvare. În timp ce se adăpostea în cimitirul de lângă Biserica Sfântul Venceslau, mama nu și-ar fi putut imagina niciodată că până la sfârșitul Holocaustului, 150 de membri ai familiei sale vor fi pierit, și că singura persoană rămasă pentru a-i spune povestea voi fi eu.

În fiecare zi din viața mea îi aduc cinstire. O văd pe mama mea, Reizel, la fel ca pe figura matriarhală a Vechiului Testament, Rahela, care și-a protejat copiii și a plâns pentru ei, devenind un simbol universal al maternității. Ca mamă simbolică a unei națiuni, Rahela a plâns pentru copiii lui Israel atunci când au fost trimiși în exil; lacrimile mamei care au căzut peste mine în cimitir au fost la fel de puternice ca ale ei.

Pe atunci, eram ușurată că mama mă proteja. Îmi amintesc acea ușurare, alături de sunetele genocidului. Mecanisme bine unse ale mitralierelor, împingând gloanțele pe țeavă. Insulte guturale și blesteme înaintea comiterii crimei. Și dispărând în depărtare, gâfâitul ritmic al unei locomotive cu aburi care se îndreaptă încet spre nord.

De ce nu am fost împușcată? Atunci am crezut că a fost un miracol că am supraviețuit măcelului. Împușcăturile păreau să continue la nesfârșit. Am încercat să nu mai aud zgomotul și m-am concentrat ca focurile de armă să înceteze.

Și apoi s-a întâmplat. Sunetul a încetat. Acel sentiment înăbușit că am surzit a dispărut. Tăcerea a fost înfiorătoare. Urechilor mele le-a luat ceva timp să se obișnuiască cu liniștea, deși curtea bisericii nu era complet liniștită. Am auzit gemete, și plângeri, și oameni care încercau să-și înăbușe vaietele. Tot nu puteam să văd nimic, dar puteam simți agonia care se răspândea printre supraviețuitori. După o clipă, am simțit cum mama se relaxează și își schimbă ușor poziția. Nu mai eram strivită.

— Au încetat să mai tragă, Tola. Poți să te liniștești acum, a șoptit mama. Nu vor mai trage. Au omorât destui oameni.

De unde știa ea asta? Dar avea dreptate. Masacrul se terminase.

Durerea de a fi stat nemișcată era amplificată de senzația de foame. Când, în cele din urmă, ni s-a ordonat să ne ridicăm, abia îmi mai simțeam picioarele. M-am uitat în jur și am simțit mirosul

slab, ciudat și metalic al sângelui. Erau cadavre peste tot. Atât de mulți morți, încremeniți în poziții nefirești. Printre ei se aflau copii pe care-i recunoșteam. Dar îmi amintesc că mama și cu mine eram amețite când am fost duse înapoi sub pază în ghetou, în întunericul de la mijlocul toamnei, trecând pe lângă și mai multe cadavre.

Nu departe, tatăl meu a fost martor la curajul nepoatei mamei. Numele ei era Pesska Pinkusewicz. Pesskăi i s-a permis să rămână în ghetou pentru că era în posesia unui permis de muncă autorizat. Dar ea a fugit la un soldat al Gestapo și i-a spus că vrea să rămână cu părinții ei și cu ceilalți membri ai familiei sale. Tatăl meu a scris că soldatul Gestapo a avertizat-o pe Pesska că cererea ei însemna „o urcare la ceruri prin intermediul coșului de fum". Dar Pesska i-a ignorat avertismentul și a repetat cu lacrimi în ochi rugămintea, în ciuda faptului că știa că neamțul îi spunea adevărul. Tata trebuie să fi fost în apropiere când soldatul a deschis poarta, pentru că l-a auzit pe neamț strigând către Pesska:

— Du-te, du-te, gâscă proastă!

„Ochii ei înlăcrimați strălucesc. Ea își îmbrățișează mama și tatăl și strigă: «Să fim în rai, dar împreună!»"

Măcar neamțul acela a fost sincer în legătură cu soarta evreilor, dar cei care se aflau la conducerea ghetoului au apelat la subterfugii pentru a îngrămădi mai ușor oamenii în trenuri. Căruțele trase de cai se îndreptau spre gară încărcate cu bagaje despre care deportaților li s-a spus că puteau să le ia – o măsură menită să-i facă să creadă că se îndreaptă spre un lagăr de muncă și să le fure toate lucrurile.

Tatăl meu scrie în continuare:

> Printre cei care mărșăluiau se afla Bracha, brutărița, cu fiica ei în brațe. Simțea că o lasă puterile și i-a șoptit ceva polițistului evreu care o escorta (și pe care îl cunoștea din zile mai bune). Acesta a luat copilul de lângă ea și l-a așezat pe cărucior. Alături de Bracha mărșăluia Regina Pakin, din Familia Stern [...] Regina o purta în brațe pe fiica ei de trei ani, Marilka. Fetița îl cunoștea și ea pe polițist și i-a spus:
>
> — Pune-mă și pe mine în cărucior. Sunt atât de obosită.
>
> Polițistul a pus-o apoi pe Marilka în cărucior, dar, imediat, un gardian l-a lovit în cap cu mitraliera și sângele a țâșnit, împroșcându-l pe tot corpul.

Sunt sigură că aici tatăl meu vorbește despre el însuși, pentru că îmi amintesc cum s-a întors în apartamentul nostru plin de sânge. A avut noroc că a scăpat cu viață.

> Neamțul și-a armat pistolul, dar în acel moment a fost chemat de un alt soldat. Polițistul, cu ultimele sale forțe și cu sângele curgând pe haine, a continuat să escorteze căruciorul până la gară. Așa au mărșăluit evreii din Tomaszów, fără să știe niciunul încotro merg, ținând de mână câte un membru al familiei, privindu-i cu ură pe ucigașii lor. Erau înconjurați de gărzi înarmate. Fețele concetățenilor lor polonezi erau mulțumite. Și totuși, se părea că încă nu le venea să creadă nenorocirea care urma să se abată asupra lor. Chiar și cei care erau epuizați fizic și psihic nu dădeau niciun semn de suferință.

Tatăl meu descrie cum, într-o „orgie de sânge", nemții și ucrainenii au înghesuit până la 120 de evrei în fiecare vagon pentru vite. Nu exista apă și nu se luaseră nici un fel de alte măsuri pentru nevoile umane:

> Când a părut imposibil să îngrămădească și mai mulți evrei într-un vagon, aceștia au fost „ajutați" cu o violență și o cruzime de nedescris prin lovituri în cap cu biciul și cu patul puștii, până când a fost îngrămădit înăuntru și ultimul dintre ei. Vagoanele au fost apoi închise bine, iar pe acoperiș a fost plasat câte un soldat, cu arma la îndemână, pentru ca nimeni să nu încerce să evadeze.
>
> Astfel de scene groaznice au avut loc la gara Tomaszów în acea zi; familii despărțite, copii și părinți, căutându-se unii pe alții cu disperare. Măcelarii ucraineni nu au încetat nicio clipă să-și chinuie victimele. Nici polițiștii evrei de la gară nu au scăpat atenției lor. Și ei au fost bătuți fără

milă, li s-au zdrobit capetele cu patul puștii, după care au fost aruncați în vagoane pentru a împărtăși suferințele de pe urmă ale semenilor lor evrei.

Până la sfârșitul acelei zile, încă aproximativ opt mii de evrei au fost plasați în vagoane pentru vite și trimiși la moarte. Alte câteva sute au fost măcelăriți pe loc. Pe parcursul acestor trei zile, aproximativ cincisprezece mii de evrei au fost transportați la camerele de gazare de la Treblinka. Numărul exact al morților nu a fost niciodată confirmat.

Cele mai multe documente din acea perioadă afirmă pur și simplu că în timpul lichidării ghetoului Tomaszów Mazowiecki au fost uciși sute de oameni.

Stând acasă, în New Jersey, și citind cartea *Yizkor*, Polonia ocupată a reapărut în fața ochilor mei, iar inima mea a sângerat pentru tata, care a păstrat în amintirile lui tot ceea ce a văzut.

El a notat ultimele cuvinte cunoscute ale rabinului Gedaliahu Shochet, unul dintre cei mai cuvioși oameni din ghetou. Rabinul își ascundea barba lui căruntă în spatele unei eșarfe, de teamă că nemții vor sări cu baionetele și o vor tăia, împreună cu pielea de sub ea.

> Rabinul Gedaliahu stătea în curtea spitalului și a văzut cum blestemații de nemți îi împingeau fără milă pe bolnavi în camioane, în timp ce alții cădeau seceraţi de gloanțe. Și nemții, cu fețele înfierbântate de alcool, alergau de-a lungul rândurilor și dădeau în capetele victimelor cu patul puștii. Și sângele curgea și curgea.

Tatăl meu descrie cum, în timp ce congregația sa era exterminată în jur, rabinul și-a scos eșarfa și și-a acoperit capul cu ea, așa cum făcea la rugăciunea din sinagogă. Deodată a ridicat capul spre cer și a strigat:

— Și Tu, Domnul Universului, de acolo, de sus, vezi toate acestea și taci?

Cât de neobișnuit este ca un rabin să se întoarcă împotriva Dumnezeului său și să-l condamne. Nu este surprinzător faptul că atunci credința lui a fost zdruncinată până în esența ei. Brutalitatea Holocaustului i-a determinat pe unii dintre noi să tragă concluzia că Dumnezeu nu există, deoarece nu a intervenit. Dar în capela mortuară din Tomaszów Mazowiecki, un alt rabin, Emanuel Grossman, a susținut că oamenii erau de vină, căci Dumnezeu le-a dat liberul-arbitru. Grossman avea același nume ca bunicul meu patern, deși nu sunt sigură dacă era rudă de sânge cu noi.

A citi cartea *Yizkor* în idiș este o experiență mai puternică pentru mine decât în cazul versiunii în engleză, tradusă de Morris Gradel, un lingvist talentat care a murit în 2010. Limba idiș este mai precisă, iar eu aud cadența cuvintelor care au fost folosite la momentul respectiv, reconectându-mă la agonia din 2 noiembrie 1942, când tatăl meu a auzit ultimele îndemnuri ale rabinului Grossman, așa cum sunt descrise mai jos.

Tatăl meu scrie că, în timp ce rabinul Grossman mergea cu familia spre gară, „încrederea sa obișnuită în sine se clătinase, deși chipul său nu arăta niciun semn al luptei care se ducea în interiorul său. El crezuse că dușmanii noștri vor pieri, dar acum speranțele sale se prăbușiseră. Dar nici nu-și arăta disperarea. Și-a îndemnat copiii: «Mergeți, copiii mei, salvați-vă viețile, dar nu uitați niciodată să rămâneți evrei și să spuneți lumii ce ne-au făcut criminalii germani».“

Nu știu dacă copiii rabinului au supraviețuit. Mă îndoiesc. Dar tatăl meu a pus la inimă cuvintele sale și și-a făcut datoria, mărturisind și relatând în detaliu natura crimelor comise de naziști în Tomaszów Mazowiecki.

Tatăl meu nu mai este aici pentru a spune această poveste. Dar eu sunt. El mi-a pasat ștafeta mie. Vorbesc în numele rabinului Emanuel Grossman și al familiei sale. Iar acum le transmit ștafeta propriilor copii și nepoți.

În aceeași zi, după deportare, evreilor rămași li s-a ordonat să se adune, după cum notează tatăl meu. Nu îmi amintesc să fi fost acolo. Dar, citind relatările tatălui meu, pare limpede că mulțimea

de supraviețuitori din ghetou trebuie să ne fi inclus pe mama și pe mine. Ni s-a permis să trăim pentru că naziștii au considerat că încă le mai eram de folos. După ce ne-au forțat să asistăm la genocidul care avea loc, nemții ne-au agravat suferința, obligându-ne să curățăm după masacrul pe care îl comiseseră. Sub amenințarea armei, am fost obligați să igienizăm locul crimei pentru a respecta dictonul nazist: nu lăsați martori, nu lăsați urme.

În cartea *Yizkor* tatăl meu scrie:

> În case erau pete de sânge clare foarte vizibile – sângele evreilor bătrâni și bolnavi, care nu au putut sau nu au vrut să-și părăsească paturile și care au fost împușcați pe loc. Pe mese erau farfurii cu supă pe care evreii nu au avut timp să le mănânce, pahare de ceai pe care nu le-au băut.

La patru ani, nu puteam pricepe imaginile care îmi treceau prin fața ochilor. Nu există nicio îndoială că am fost traumatizată de brutalitatea prigonitorilor la care am asistat. Dar inima mă doare pentru tatăl meu. Sunt sigură că zbuciumul lui a fost mai profund. El a văzut aceleași crime de război ca și mine, și multe altele de mai aproape, dar a înțeles mult mai bine decât puteam eu amploarea a ceea ce a avut loc. Sperase că poziția sa va permite să salveze mai mulți membri ai familiei și prieteni. În schimb, a trebuit să asiste, neputincios, în timp ce erau măcelăriți în fața lui. El spune:

> Din nou, au avut loc scene sfâșietoare: evreii rămași, păcăliți, jefuiți și deznădăjduiți îi căutau în zadar pe membrii familiilor lor și nu știau ce se întâmplase cu ei. Nemții, care declaraseră că nu vor despărți familiile, îi înșelaseră în modul cel mai crud. După o seară de groază, evreii rămași s-au simțit ca niște crengi smulse dintr-un copac plin de viață. I-a copleșit un groaznic sentiment de singurătate.
>
> Cum ar putea trece peste noaptea care urma? Cum s-ar putea uita la soare, de dimineață? Unii dintre ei erau mai în vârstă, dar cei mai mulți erau copii. Într-o clipă, crescuseră. Acum erau cu toții orfani. Toți singuri și pustiiți.

Conform arhivelor consiliului evreiesc, tatăl meu a încetat să mai fie plătit ca polițist începând din acea zi. Dar el și alți membri ai Serviciului de Ordine Evreiesc au fost obligați să se debaraseze de rămășițele celor uciși în timpul lichidării ghetoului principal. În total, aproximativ două sute cincizeci de cadavre zăceau contorsionate în apartamente, pe pavele și în curtea bisericii. Polițiștii evrei, sub escortă militară germană constantă, au îndepărtat cadavrele prietenilor, rudelor, vecinilor și străinilor deopotrivă și le-au îngropat fără ceremonie în cimitirul evreiesc din Tomaszów Mazowiecki.

Scheletele lor se află încă acolo. Întrepătrunse. Undeva, sub pământ. Călcate în picioare. Nu au pietre funerare. Dar nu i-am uitat. Dacă mergeți acolo, priviți în jos și gândiți-vă la ei. Rugați-vă, poate, ca acest lucru să nu se mai întâmple niciodată.

CAPITOLUL 6.
CVARTALUL

Ghetoul mic din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, iarna anului 1942
Vârsta de patru ani

Lumea noastră se diminuase. Evreii supraviețuitori din Tomaszów Mazowiecki erau închiși într-un perimetru de patru străzi: Wachodnia, Pierkarska, Handlova și Jerozolimska. Eram acum prizonieri în micul ghetou care era cunoscut sub numele de Cvartalul. Eram în jur de nouă sute de persoane, inclusiv mama, tata și cu mine. Un gard de sârmă ghimpată ne închidea și ne despărțea de clădirile care cuprindeau vechiul ghetou, mai mare. Eram păziți de nemți, ucraineni și polonezi. Pe umerii lor atârnau mitralierele care stropiseră pământul de lângă Biserica Sfântul Venceslau cu sângele poporului nostru.

Capătul nordic al străzii Jerozolimska era singura cale oficială de acces, pentru intrare și pentru ieșire. Era portalul către lumea exterioară. Așa cum o știam cu toții acum, de acolo mai era un drum de trei km până la calea ferată și până la dispariție.

— Bănuiesc că n-o să ne lase în niciun caz să ne întoarcem în clădiri, am auzit-o pe mama șoptindu-i lui tata, în timp ce mărșăluiam sub pază către noile noastre locuințe. Nu ne putem întoarce în vechile clădiri. Cred că vor să ne ucidă în alt mod, a spus ea.

Sunetul motoarelor cu aburi și al locomotivelor de la o oarecare depărtare i-a îngrijorat pe adulți. Dar, pentru moment, fusese restabilit programul normal al căii ferate. Trenurile nu erau pentru noi. O liniște stranie s-a așternut asupra celor patru străzi ale ghetoului. Zidul de sunet făcut de 15.000 de oameni se împrăștiase peste orizont în direcția Treblinkăi. O undă de șoc și de depresie colectivă a coborât peste cei care încă respirau.

În zilele și săptămânile care au urmat ne-a devenit clar că acei oameni nu se vor mai întoarce niciodată. Gardienii noștri nu ne-au spus nimic despre soarta lor. Veștile însă circulau pentru că unor meseriași evrei, de exemplu tâmplarilor și vopsitorilor, li se permitea să lucreze în afara sârmei ghimpate, escortați de polițiști la dus și la întors.

Ceea ce scrie tatăl meu în cartea *Yizkor* este important:

> Din când în când, un muncitor polonez de la căile ferate, care se întâlnea în trecere cu evrei aflați în afara ghetoului, le spunea că evreii deportați fuseseră mai întâi duși la Malinka (un oraș din apropiere) și de acolo direct la exterminare!
>
> Iar când ascultătorii lui se întorceau în ghetou și povesteau ceea ce le spusese polonezul, nimeni

nu voia să-i creadă. Lumea zicea că era doar o glumă a unui polonez antisemit. La urma urmei, astfel de lucruri erau incredibile pentru orice persoană sănătoasă la cap. Era posibil? Cui ar putea să-i treacă prin cap așa ceva? Să arzi ființe vii?! Să arzi oameni bătrâni, femei și copii? Nu! Nu! Nu! Imposibil!

Nemții erau maeștri ai amăgirii. Voiau ca evreii supraviețuitori să creadă că cei deportați sunt încă în viață. În ultimele lor ore înainte de a fi uciși, unii au fost constrânși să le scrie rudelor scrisori sau cărți poștale în care să spună că erau fericiți și sănătoși, muncind într-un colț îndepărtat al celui de-Al Treilea Reich.

Tatăl meu și-a amintit că oamenii din Cvartal auziseră un zvon că o femeie din ultimul tren spre Treblinka a scris o scrisoare în care spunea că lucrează la o fermă din Germania și că copiii ei erau cu ea. Nimeni nu putea să confirme zvonul, dar ei voiau să creadă în el. Speranța pe care le-a dat-o era suficientă ca să ne țină pe toți într-o stare de negare. Supraviețuitorii refuzau să creadă implicațiile măcelului la care fuseseră martori oculari. Era peste puteri să crezi că naziștii intenționau să continue să ne ucidă până la dispariția rasei evreiești.

Privind în urmă, îmi dau seama că majoritatea celor din Cvartal sufereau de „iluzia amânării" – o afecțiune identificată de către Viktor Frankl, un eminent neurolog și psihiatru evreu din Viena, în cartea sa *Omul în căutarea sensului*, scrisă după ce a supraviețuit trei ani în lagăre de concentrare, inclusiv la Auschwitz. Frankl scrie:

> Omul condamnat, imediat înainte de execuție, își creează iluzia că ar putea fi iertat în ultima clipă. Și noi, la rândul nostru, ne-am agățat de fărâme de speranță și am crezut până în ultima clipă că nu va fi atât de rău.

În cartea *Yizkor*, tatăl meu consemnează ceva asemănător: „ ...evreii s-au amăgit pe ei înșiși și s-au obișnuit cu rutina vieții de zi cu zi, păstrând în inimile lor speranța că vor veni vremuri mai bune." Pentru mama și pentru mine, acea rutină zilnică presupunea să mergem la *Sammlungstelle*. Traducerea literală este „punct de colectare". Ce eufemism înșelător pentru un depozit al tuturor obiectelor personale, fotografii, tablouri, cărți și amintiri de familie ale unei întregi comunități care dispăruse. Cincisprezece mii de obiecte personale și de istorii personale care se întindeau pe parcursul ultimelor secole. Toate aceste cravate, pălării, pulovere, șosete, pantofi, costume și haine, cămăși și fuste păstrau și răspândeau un parfum personal intens și persistent. Treaba celor rămași era să clasifice și să sorteze bunurile evreilor uciși, aruncate în grămezi pe podeaua unei fabrici dezafectate, să împacheteze obiectele în lăzi și să le expedieze în Germania. Cadavrele proprietarilor dispăruseră. Bunurile lor au dispărut și ele în curând. În scurt timp, a fost ca și cum acei oameni și familiile lor nu ar fi existat niciodată.

Naziștii erau obsedați să nu irosească niciun material util. După cum știm acum, nici măcar cadavrele nu erau sacrosancte pentru cel de-Al Treilea Reich. Nu numai că ne-au umilit în timp ce respiram, dar au supus și rămășițele noastre la cea mai mare ofensă, după ce ne-au măcelărit. Felul în care s-au debarasat de trupurile evreilor a pângărit fiecare precept al tradițiilor noastre religioase.

Evreii sunt obligați să îngroape un cadavru cât mai repede după momentul morții Această obligație de compasiune se aplică și criminalilor executați, și celor căzuți pe câmpul de luptă, oricărui om. Refuzul înmormântării este o insultă gravă. Fără îndoială că acesta este unul dintre motivele pentru care, în lagărele de exterminare, naziștii au profanat victimele din camerele de gazare. Părul nostru a fost folosit pentru a fi umplute saltele. Dinții noștri de aur au fost extrași și topiți pentru bijuterii. Hrăpăreața mașină de război germană a cerut să nu se irosească nicio resursă. Din fericire, la depozitul *Sammlungstelle* ni s-a cerut să procesăm bunuri, și nu rămășițe umane.

În timp ce noi ne îndeplineam sarcinile, nemții care nu se aflau în corpul de pază jefuiau casele goale din fostul mare ghetou. Au dărâmat pereții și au spart cu ranga tavanele într-o vânătoare

vorace de comori, căutând bijuterii, monede de aur sau alte obiecte de valoare ascunse de către deportați. În timp ce jefuiau ceea ce presupuneau că sunt case și apartamente goale, au găsit oameni care erau prea bătrâni, fragili sau bolnavi pentru a se deplasa sau care nu fuseseră găsiți în timpul primelor raiduri. Acești sărmani evrei au fost uciși în paturile lor. După ce au fost curățate de orice obiecte recuperabile, proprietățile lor au fost incendiate. A fost sfâșietor să citesc relatarea tatălui meu, ca martor ocular:

> Ferestrele sparte dădeau caselor aspectul unor oameni orbi cu ochii scoși. Liniștea morții plutea deasupra clădirilor – și totuși striga spre ceruri. Liniștea. Liniștea și moartea persistau în aer, dar în mijlocul liniștii se auzea încă plânsul unui copilaș smuls brusc din patul său. Paturile părinților, de asemenea, păstrau secrete; erau calde încă, pernele erau umede de lacrimile mamelor care plângeau în ele pentru a nu adăuga la durerea și angoasa familiei.

Gardienii nu m-au obligat să o însoțesc pe mama la depozitul *Sammlungstelle*, dar rămâneam lângă ea toată ziua, în fiecare zi, și alegeam împreună bunurile. Eram prea speriată să stau singură în camera noastră. Într-o zi, în timp ce ea separa hainele pentru băieți de cele pentru fete, mi-a atras atenția un articol de îmbrăcăminte.

— Îmi place puloverul acela, i-am șoptit mamei.

Am vorbit încet, ca să nu atrag atenția gardienilor care ne supravegheau cu armele pregătite. Puloverul era alb și era împodobit cu mici perle false albe și roz. Mama l-a luat din mâinile mele, l-a împăturit și l-a așezat pe o masă, deasupra unui teanc de alte piese de îmbrăcăminte similare. M-a privit cu ochii aceia adânci și verzi și a ridicat din sprâncene. Nu a fost nevoie de cuvinte. Știam că nu e cazul să protestez. Mama nu a vorbit până când nu ne-am întors în camera noastră din Cvartal.

— Tola, puloverul pe care îl doreai a aparținut cândva unei fetițe de patru ani, așa ca tine. Ea nu mai este aici. Și, în curând, toate aceste haine vor dispărea și ele.

Nu am avut nevoie de alte explicații. De atunci încolo nu am mai râvnit la alt articol de îmbrăcăminte. În timp ce muncea alături de alți supraviețuitori ai ghetoului, mama a cultivat în mine ideea că trebuia să învăț să mă mulțumesc cu mai puțin.

Depozitul *Sammlungstelle* a fost un laborator în care voința mea puternică și simțul autodisciplinei au prins rădăcini și au înflorit. Mintea mea tânără a înțeles ideea că a avea mai puțin era pur și simplu ceva ce trebuie să accepți. În războiul acela absurd, capacitatea unui copil de a face față lipsurilor era de neprețuit. Până la urmă, în cazul meu, s-ar putea ca asta să fi făcut diferența dintre supraviețuire și moarte.

Totuși, acea scurtă conversație cu mama nu a fost doar o lecție despre materialism și posesiuni, ci mi-a oferit o lecție mult mai profundă despre însăși existența noastră. În fiecare oră din fiecare zi, nemții mai smulgeau câte o părticică din stima noastră de sine și chiar din ființa noastră. Căutau să ne demoralizeze și să ne frângă spiritul. Fiecare acțiune a lor avea ca scop să ne forțeze să acceptăm definiția lor despre noi ca fiind subumani.

Mama m-a învățat că era important să ne cinstim morții. În lipsa pietrelor comemorative, puteam cel puțin să tratăm bunurile lor cu demnitate și respect. Mi-a insuflat principiul după care, chiar și în cele mai sumbre vremuri, nu trebuia să ne pierdem umanitatea, sensibilitatea și respectul de sine. Mama mă încuraja să fiu *mensch* – o persoană integră și onorabilă. A fost o lecție pe care am păstrat-o mereu în suflet.

După aceea, chiar și atunci când apărea câte o frumoasă pereche de cizme roșii de sub un morman, reușeam să rezist. Deși îmi imaginam cum le-aș fi purtat eu însămi, puneam cizmele pe grămada de cizme și de pantofi pentru copii. Ajutam la organizarea hainelor. Dacă găseam o fustă, o puneam pe muntele de haine pentru fete. La fel și cu pantofii și cu hainele băieților. Mi-am petrecut șapte luni din viață ca o sclavă în vârstă de patru ani. Dacă ar fi existat pace, aș fi putut fi

la grădiniță. Dar ce era pacea? Cunoscusem doar războiul. Primeam o educație în cea mai ieșită din comun școală din lume, cea a vieții și a morții.

Nu aveam cum să nu înțeleg semnificația obiectelor din jur. Erau dovezi ale unei crime de război îngrozitoare. Dar nu avea să vină niciodată niciun anchetator. Oare făptașii aveau să fie aduși vreodată în fața justiției? Oare noi eram următorii care aveau să fie uciși? Toate aceste întrebări rămâneau nespuse în curte, iar femeile lucrau în tăcere. Dar nu puteau întotdeauna să-și reprime emoțiile. Din când în când, câte una plângea atunci când recunoștea o haină care-i aparținuse mamei sale sau unui copil. Totuși, continuau să sorteze. Cine se oprea risca execuția. Eram prinși în capcană, și durerea nu avea nicio cale de scăpare. Viața noastră de corvoadă a continuat preț de șapte luni.

Cu câțiva ani în urmă – nu-mi amintesc exact când, dar cândva în ultimul deceniu – am primit un cec prin poștă din partea Guvernului german de la Berlin. Era în valoare de 2.000 de dolari și era o despăgubire pentru perioada în care fusesem *Zwangsarbeiter* – muncitoare forțată. Suma era derizorie. O insultă. Nu există un cec suficient de mare în lumea asta pentru a compensa ceea ce am îndurat sau priveliștile la care am fost martoră în ghetou.

La vârsta de patru ani, orizonturile mele se limitau la Cvartal și la *Sammlungstelle*. Nu eram conștientă de schimbările care au avut loc în societatea noastră după deportare. Dar tatăl meu a văzut totul. Datorită mărturiei sale, apare ca evident faptul că persecutorii noștri s-au relaxat puțin după eforturile lor criminale de la sfârșitul lui octombrie și începutul lunii noiembrie 1942. Mâncarea a devenit brusc mai abundentă. Pentru cei care intrau în contact cu polonezii din afara sârmei ghimpate a devenit posibil să facă schimb de haine sau bunuri de uz casnic pentru mâncare.

Atunci am gustat pentru prima dată ouă. Gustul și textura lor au fost o revelație pentru mine. Ce schimbare era un ou prăjit, față de supa din coajă de cartofi. M-am simțit ca în rai. Gălbenușul era partea mea preferată. Ca o delicatesă, mama mea amesteca uneori zahăr cu lapte și un gălbenuș de ou, obținând un preparat care era și un balsam excelent pentru durerile de gât. Este cunoscut în idiș ca *gogl mogl*. Italienii au ceva asemănător numit *zabaglione*. Ouăle au avut o putere transformatoare, în sensul că mi-au făcut viața infinit mai bună și mi-au ridicat moralul. Și nu savuram doar gălbenușul în timp ce se rostogolea pe papilele mele gustative. Îmi făcea plăcere să o privesc pe mama pregătind oul, anticipând gustul sănătos. După ce consumam ultima bucățică, savuram gustul persistent din gură și căldura care se răspândea în stomac. Ouăle m-au făcut să apreciez mai mult mâncarea. Pentru un copil flămând, supa din coajă de cartofi era un combustibil pentru a preveni ca trupul meu să nu se autodevoreze, dar ouăle reprezentau dragostea, pe atunci – și continuă s-o reprezinte și acum. Pentru că mama îmi pregătea ouăle cu dragoste. Și simțeam asta. Când ți se refuză hrana pentru o perioadă atât de lungă de timp, mâncarea capătă o semnificație aproape spirituală.

Astăzi am o relație specială cu mâncarea. Este sacră pentru mine și nu o iau niciodată ca pe ceva de la sine înțeles. Ouăle rămân mâncarea mea preferată, mâncarea mea de consolare. Dacă mă simt nefericită, mă răsfăț cu un ou ochi.

Deși accesul la alimente mai bune a însemnat o schimbare pentru bunăstarea noastră fizică de la sfârșitul anului 1942, stresul psihologic a rămas extrem de apăsător. Era încă interzis să părăsim Cvartalul fără autorizație. Ca măsură de descurajare, nemții au decretat că, dacă cineva evada, un alt deținut ar fi fost împușcat mortal în locul lui. În acel climat, cei 900 de supraviețuitori din Tomaszów Mazowiecki au descoperit că aveau un scop comun și au recunoscut că solidaritatea era esențială.

Barierele de clasă și de avere care ne despărțiseră anterior au căzut și a apărut o furie comună că am fost abandonați de lume. Mulți au apelat la alcool pentru a-și alina durerea. Unii s-au gândit să

se sinucidă, dar au decis să nu o facă deoarece dispariția noastră era, conform tatălui meu, „scopul măcelarilor naziști“. El scrie:

> Prin urmare, în ciuda tuturor suferințelor și a lamentațiilor, dorința criminalilor nu ar trebui să fie îndeplinită! Nu ne predăm, nu ne supunem dorințelor lor! Și poate, poate vom reuși totuși să-i vedem pe cei dragi în viață, și pe ucigașii noștri morți!

A fost aceasta doar o iluzie, sau o adevărată declarație de intenție? Oricare ar fi fost adevăratul sens din spatele cuvintelor tatălui meu, comunitatea noastră era în mod clar la capătul puterilor și nu mai putea suporta prea mult. Tata scrie în continuare:

> Morala, integritatea, sfințenia vieții de familie au început să se dezintegreze. Bărbații singuri căutau compania unor femei singure, iar femeile căutau compania bărbaților. Rușinea și modestia au dispărut. Dacă viața și lumea erau licențioase, atunci trăiască licențiozitatea! Cine știa ce ne aduce ziua de mâine? Cât timp trăiți, trăiți viața din plin! La urma urmei, nu știa nimeni dacă va mai fi în viață mâine!

După standardele evreiești anterioare privind comportamentul, părea evident că mulți dintre locuitorii ghetoului fuseseră cuprinși de un val de imoralitate. Dar cum ar putea cineva să fie învinuit fiindcă a căutat o mângâiere tandră, atunci când existența noastră atârna de un fir de păr?

Totuși, nu toată lumea a renunțat la vechile valori. Credincioșii practicanți au refuzat să cedeze în fața izbucnirii permisivității. Nu voiau să-și facă de rușine strămoșii, fiindcă așa vedeau ei lucrurile, și se agățau de speranța că, întrucât rămăseseră atât de puțini evrei, iar aceștia erau muncitori productivi, nemții vor lăsa ghetoul în pace. Și așa a fost. Până când sunetele clopotelor au marcat sfârșitul anului 1942 și au întâmpinat anul 1943.

CAPITOLUL 7.
ÎNGROPAȚI DE VII

Ghetoul mic din Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de germani, 1943
Vârsta de patru ani

Nemții și polonezii au sărbătorit sosirea anului 1943 îmbătându-se zdravăn. Și, la prima vedere, părea că am putea într-adevăr să avem un an nou fericit.

Pe pereții din ghetou erau lipite afișe mari care aparent ofereau speranța de a scăpa din captivitate. Ce schimbare! În mod normal, afișele erau folosite pentru a comunica noile reguli și reglementări germane, cu avertismentul că pedeapsa pentru nesupunere era execuția sumară. Acum, germanii fluturau perspectiva paradisului în fața evreilor supraviețuitori din Tomaszów Mazowiecki. Afișele ofereau șansa de a fi transferați în Țara Sfântă. Toți cei care aveau rude în Palestina și doreau să participe erau îndemnați să se înscrie.

Tatăl meu își amintește că vestea a provocat o dezbatere pasionată în rândul supraviețuitorilor. „S-au aprins spiritele și s-au iscat certuri", scrie el.

Unii credeau că era încă o înșelătorie germană și au avertizat împotriva ei. Alții considerau că promisiunea de a se stabili în Palestina era pe deplin fezabilă, ca parte a unui schimb de prizonieri negociat între germani și britanici, care, la vremea respectivă, erau responsabili de administrarea Țării Sfinte.

Așa cum se întâmpla atât de des în ghetou, a prevalat confundarea dorințelor cu realitatea.

Vocile sceptice au fost înăbușite și oamenii au început să se înregistreze în număr mare. Cererea a crescut atunci când nemții au spus că dreptul de a călători va fi extins nu doar la cei care au rude în Palestina, ci și celor care au prieteni și cunoscuți acolo. Tatăl meu scrie:

> După o zi sau două, nemții au anunțat că lista era plină și astfel evreii au început să-i mituiască cu bijuterii și aur și *protektsia* (bani de protecție) doar ca să fie trecuți pe listă. „Norocoșii" care apucaseră să se înregistreze au început imediat să împacheteze, pregătindu-se pentru călătoria spre Palestina.

Într-un fel sau altul, tatăl meu a reușit să ne treacă numele pe listă. Ca familie, am fost extaziați. Pentru prima dată după mulți ani, părinții mei iradiau de un optimism autentic. În sfârșit, exista o șansă să scăpăm de crimele în masă, de umilință și de foame și să ne mutăm într-un loc pe care mama și tata îl considerau un adevărat paradis. Palestina reprezenta apogeul visurilor lor. Atmosfera de melancolie din camera noastră din Cvartal s-a evaporat. M-am hrănit din

fericirea părinților mei. Nu eram sigură ce era Palestina, nici unde, dar înțelegeam că era un simbol al siguranței. Când părinții mei erau fericiți, eram fericită și eu. Însă starea de spirit s-a transformat rapid într-una de disperare și panică.

Nu sunt prea sigură dacă tatăl meu era încă polițist în acel moment. Conform registrelor *Judenrat* care au supraviețuit, ultimul său salariu fusese plătit înainte de deportările la Treblinka. Dar, indiferent dacă mai era sau nu pe statul de plată al poliției, priceperea lui la strângerea de informații era la fel de bună ca întotdeauna. A aflat că *Aktion Palestina* a fost un șiretlic german. Cei care se înregistraseră fuseseră înșelați. În loc de Palestina, ei urmau să fie trimiși într-un alt lagăr de muncă sau poate chiar mai rău. Familia noastră și toți ceilalți erau într-un pericol iminent.

Tatăl meu a dat buzna în camera noastră, arătând îngrozitor.

— Am reușit să ne scot de pe listă, i-a spus mamei mele, în lacrimi și fără suflare. Dar a fost foarte greu.

Apoi a fugit din nou pe ușă, spunând că trebuie să-i avertizeze și pe alții să încerce să-și scoată și ei numele de pe listă. Evident, cineva profita de panica aceea care cuprinsese Cvartalul.

Citind cu atenție relatarea lui din *Yizkor*, înțeleg acum că a trebuit să mituiască pe cineva, cu puținii bani pe care îi mai avea. După cum scrie el: „Intermediarii care fuseseră mituiți pentru a trece persoane pe listă, acum cereau mită din nou pentru a le scoate de pe listă și a le înlocui cu alte nume."

Realitatea a lovit în zorii zilei de 5 ianuarie 1943. Ghetoul a fost încercuit de trupele ucrainene și germane. Tatăl meu își amintește că sute de evrei au fost încărcați în căruțe și camioane. Nemții au continuat cu povestea că erau cu toții trimiși în Palestina.

Conform *Encyclopaedia of Camps and Ghettos*, 1933–1945 [„Enciclopedia lagărelor și ghetourilor"] publicată de US Holocaust Memorial Museum, aproximativ șaizeci și șapte de evrei din Tomaszów Mazowiecki au reușit să ajungă în Palestina. Aceștia au fost transportați mai întâi la Viena, apoi în Turcia și apoi mai departe în Țara Sfântă după ce au fost schimbați cu prizonieri germani. Din păcate, majoritatea nu au ajuns mai departe de zece km pe drumul până la micul oraș Ujazd. Acolo, la umbra unui castel bântuit și ruinat din secolul al XVII-lea, au fost împușcați zeci de evrei. Restul au fost transportați la camerele de gazare de la Treblinka.

Fără îndoială, mica noastră familie a fost norocoasă că a scăpat cu viață, ca și cei pe care tatăl meu a reușit să-i alerteze. El a fost dezamăgit de faptul că nu reușise să avertizeze mai mulți oameni. Din acel moment însă, tatăl meu nu a mai putut submina progresul inexorabil al naziștilor spre lichidarea finală a ghetoului.

Mama și cu mine ne-am continuat rutina zilnică de sortare, stivuire și împachetare a hainelor în depozitul *Sammlungstelle*. Lucrurile victimelor înșelăciunii cu Palestina se adăugaseră grămezilor.

Monotonia a fost întreruptă într-o dimineață de martie, în zori, când am fost treziți de strigătele familiare care ne-au umplut pe toți de groază.

— *Alle Juden raus!*

Ni s-a ordonat să ne aliniem de-a lungul străzii Pierkarska, una dintre cele patru străzi ale Cvartalului. În fața noastră a fost așezat un coș, iar un ofițer Gestapo ni s-a adresat cu brutalitate. Coșul trebuia să fie umplut cu bijuterii și orice alte obiecte de valoare pe care le mai aveam.

Nu era o rugăminte.

Aproape că puteai să atingi cu mâna neliniștea din aer care se răspândea prin mulțime. Germanii știau că oamenii erau reticenți să-și predea bunurile care le-ar fi putut folosi în viitor, pentru a face trocuri pentru mâncare sau chiar pentru viața lor.

Dintr-odată, soldații au scos la întâmplare patru oameni din rând și i-au împușcat. Acest lucru

a avut efectul dorit. La ordinele nemților, evreii rămași s-au întors la casele lor și au adunat orice mici obiecte de valoare rămase în ascunzătorile lor. Coșul s-a umplut repede. Bineînțeles, oamenii prețuiau viața mai mult decât bunurile materiale. Dar pierderea banilor, a bijuteriilor, a aurului sau a argintului era paralizantă. Înlătura posibilitatea de a cumpăra o scăpare, oricând s-ar fi ivit spectrul morții subite. Norul de depresie care plutea deasupra Cvartalului s-a întunecat.

Totuși, starea de spirit s-a schimbat oarecum până la venirea Purimului, peste câteva săptămâni. Această sărbătoare, care este în mod tradițional una dintre cele mai vesele din calendarul evreiesc, comemorează supraviețuirea evreilor în secolul al V-lea î.H., când conducătorii lor persani intenționau să-i extermine. Unii descriu Purimul ca fiind echivalentul evreiesc al carnavalului, când se presupune că sărbătorim familia, unitatea, convieţuirea și triumful asupra adversității. În acel moment al ocupației germane, după trei ani și jumătate de ocupație, și mai ales după cele șase luni anterioare, ideea de a-i învinge pe opresorii noștri era de domeniul fantasticului. Cu toate acestea, sărbătoarea ne-a oferit un impuls de care aveam mare nevoie. După cum scrie tatăl meu: „20 martie 1943. Astăzi este ajunul Purimului, o zi caldă și însorită. Chiar și munca de colectare și sortare a bunurilor evreiești se desfășoară într-un spirit mai luminos al sărbătorilor."

Urma să aibă loc „un strop de sărbătoare", continuă el, după citirea tradițională a sulului sacru al Cărții Esterei (o evreică ce a devenit regină a Persiei și este comemorată ca eroină în iudaism). Se povestește cum un complot de distrugere a evreilor (pus la cale de Haman, un vizir, adică un înalt funcționar al curții persane) a fost dejucat de Estera, împreună cu unul dintre verii ei. Tatăl meu scrie:

> Oricum, în acea seară, totul avea să fie dat uitării. Supraviețuitorii din ghetou aveau să se adune, să mănânce puțin, să bea un pahar sau două, poate chiar să cânte, și poate că, timp de o oră sau două, povara tragediei lor ar fi dispărut.

Dar în acea seară, la ora cinci, un camion a ajuns la poarta ghetoului, și un ofițer de poliție german a strigat:

— *Aufmachen ihr dreckige Juden-schwein*. Deschideți, porci evrei împuțiți!

Meister Pichler a intrat cu pași mari în ghetou și le-a prezentat polițiștilor evrei o listă cu nume. Le-a spus că toți cei de pe listă trebuiau să se adune imediat, deoarece urmau să fie trimiși într-un lagăr de muncă. Cea mai importantă persoană de pe listă era doctorul Efraim Mordkowicz, un adevărat erou al ghetoului, care făcuse minuni de-a lungul ocupației. În ciuda lipsei de provizii medicale și a uciderii atâtor colegi, lucrase neobosit pentru a vindeca bolnavii și a alina suferința tovarășilor săi evrei, în special în timpul epidemiei de tifos.

Doctorul Mordkowicz a venit supus la punctul de adunare, împreună cu fiica sa de nouă ani, Krisza, care se agăța de el cu o mână, în timp ce în cealaltă strângea un pachet cu lucruri.

S-a adresat șefului poliției, Hans Pichler, și l-a întrebat unde se duceau. Mi-a înghețat sângele în vine când am citit relatarea tatălui meu din cartea *Yizkor*:

> Pichler a izbucnit sarcastic: „Sunteți trimiși într-un loc de odihnă." Micuța Krisza a întrebat cu lacrimi în ochi: „De ce trebuie să fim trimiși tocmai astăzi?", fiindcă ea își invitase prietenii [să sărbătorească Purimul] chiar în acea seară. „Am putea să amânăm călătoria pentru mâine?" Pichler și-a pus mâna pe capul ei, iar ea a simțit că este mâna unui ucigaș și, smulgându-se de lângă el, s-a lipit, cu lacrimi în ochi, de tatăl ei. Între timp, toți cei de pe listă ajunseseră și au fost urcați în camion cu bagaje cu tot. Erau douăzeci și una de persoane.

Printre ei se numărau și medicii rămași în ghetou, pacienții de la spitalul improvizat, câțiva polițiști evrei și ultimii membri supraviețuitori ai intelectualității din Tomaszów Mazowiecki.

> Cortegiul s-a îndreptat spre cimitir. Împoldite cu lovituri de pat de pușcă, victimele au sărit din camion, care se oprise lângă un mormânt deschis (pentru a nu atrage atenția, acesta fusese săpat de

polonezi). Imediat, Pichler le-a ordonat bieților evrei să-și dea jos hainele. Strigăte îngrozitoare au răsunat atunci prin cimitir. Două femei, Yazda Rejgrodska și sora ei, au refuzat și una dintre ele a început să se lupte cu criminalii. Cele două femei au dat să fugă, țipând, spre gard. Krisza a izbucnit și ea în lacrimi și a luat-o spre gard.

Tocmai atunci a apărut Johann Kropfitsch, polițistul austriac notoriu care omorâse atât de mulți copii:

> Kropfitsch, care era cunoscut pentru deprinderea lui sadică de a trage în capul copiilor, a tras un glonț în capul micuței Krisza și astfel a oprit-o din plâns. Ceilalți măcelari au început să tragă în evreii care stăteau în picioare pe marginea mormântului.

Pichler și alți doi naziști au alergat după cele două surori, au scos pistoalele și le-au ucis. Tatăl meu a fost martor la reacția nemților: „*Die verfluchten Hunde haben die Kleider verseucht.* Cățelele blestemate și-au murdărit rochiile."

„Muncitorii polonezi au umplut mormintele. După aceea, au spus aceștia, pământul de deasupra mormintelor s-a mai mișcat o vreme după crime", își amintește tatăl meu.

Eu sunt una dintre ultimele persoane vii care l-au cunoscut pe doctorul Mordkowicz și pe fiica sa, Krisza, care era cu cinci ani mai mare decât mine, și pe celelalte nouăsprezece persoane ucise în acea zi. La doar câteva ore după ce unele dintre ele au fost îngropate de vii, încercând să-și croiască drum înapoi spre suprafață, eu eram la lucru alături de mama în depozitul *Sammlungstelle*, sortând hainele ca de obicei. Printre cele care mi-au trecut prin mână se aflau două rochii pătate de sânge și murdare de noroi de la cimitirul evreiesc. Le-am recunoscut.

Acel masacru din Tomaszów Mazowiecki a rămas în istorie sub numele de „Purim Aktion" al naziștilor. Pentru a ne aminti, de parcă am mai fi avut nevoie de asta, de natura arbitrară a ocupației germane.

Timp de câteva săptămâni viața a urmat o rutină monotonă, apoi a fost punctată de un spasm de violență sadică. Tensiunea a crescut o lună mai târziu, la mijlocul lui aprilie. Atunci, la 110 kilometri distanță, rebelii evrei din ghetoul din Varșovia au început eroica lor luptă împotriva forțelor germane de elită. Soldaților care ne păzeau le era teamă că rebeliunea s-ar putea răspândi și în alte ghetouri. Nu aveau de ce să-și facă griji în Tomaszów Mazowiecki. Eram strânși cu toții între patru străzi și eram complet înconjurați. Camerele noastre fuseseră percheziționate de mai multe ori. Nemții trebuie să fi știut că nu aveam arme. Cu ce credeau că aveam de gând să-i atacăm? Cu toate acestea, tot deschideau focul dacă cineva era suficient de curajos să se aventureze dincolo de sârma ghimpată.

În tot acest timp, în *Sammlungstelle*, lucram în mod constant la haine. Munții de bunuri se micșoraseră.

În curând nu avea să mai rămână nimic. Acele haine erau singurul motiv al existenței noastre. Bunurile morților ne țineau în viață. Ce avea să se întâmple când depozitul avea să se golească, iar munca noastră se va fi sfârșit? Ce avea să se întâmple cu noi?

Odată cu venirea lunii mai a anului 1943 nu a mai fost nevoie ca toată lumea să se prezinte la muncă. Pentru cei care erau neproductivi și care nu mai munceau ca sclavi în numele celui de-Al Treilea Reich, asta nu putea însemna decât pericol. Exista sentimentul că apăruse la orizont ceva nou. Experiența ne învățase că, în situația noastră, o schimbare nu era niciodată benefică.

Atmosfera sumbră era intensificată de mirosul de putrefacție al deșeurilor mucegăite. Pe o căldură neobișnuită, muștele mișunau în jurul mormanelor de gunoaie. Dincolo de sârma ghimpată, la orizont, lumea era bogată în culori, fiindcă natura își îmbrăca hainele de vară. Frumusețea ei era un festin pentru ochi. Și totuși, în același timp, ea accentua profunzimea disperării noastre.

În acest stadiu, mai rămăseseră aproximativ șapte sute de persoane în ghetou. Numărul lor a fost redus atunci când grupuri mici au fost trimise în lagărul de muncă forțată de la Bliżyn, la 80 de kilometri spre sud-est.

La 30 mai, s-a anunțat că urma să aibă loc o altă selecție. Însuși cuvântul *Selektion* inducea un sentiment de profundă anxietate. Știam de acum că, de obicei, asta însemna o condamnare la moarte. Gestapoul a declarat că treizeci și șase de persoane vor fi alese pentru a fi lăsate în urmă. Aceste nume au fost citite. Eram toți trei pe listă. Mama, tata și cu mine. Eram prea mică să înțeleg cu adevărat atunci, dar a fost un moment terifiant pentru părinții mei și pentru celelalte treizeci și trei de persoane. Le era teamă că vor fi împușcați imediat sau că vor fi duși la cimitir și executați acolo.

Restul celor din ghetou, aproximativ șase sute cincizeci de persoane, s-au întors pentru a împacheta câteva lucruri esențiale. Tatăl meu scrie:

> Mamele și-au smuls copiii din somnul adânc, i-au îmbrăcat în grabă și i-au inundat cu lacrimile lor fierbinți. Știau că părăsirea acelui loc însemna că viitorul lor era și mai nesigur. Oamenii au fugit la familiile lor, la prieteni, și s-au ajutat unii pe alții să-și facă bagajele și s-au îmbrățișat unii pe alții, ca și cum și-ar fi luat adio.

Un fluierat a străpuns aerul, ordonându-le tuturor celor din ghetou să se adune la *Appellplatz* – punctul de adunare. Printre șirurile de oameni care stăteau în picioare unii lângă alții s-a răspândit o presimțire urâtă. Apoi numele celor treizeci și șase au fost citite din nou cu voce tare și am făcut un pas la o parte. Nemții au ordonat celor 650 de persoane rămase să înceapă să mărșăluiască spre gară.

„De ce ne lăsați în urmă?“, au strigat oamenii din jurul meu, în timp ce coloana de evrei trecea prin porțile ghetoului pentru ultima oară. „A fost un strigăt atât de puternic, încât a sfâșiat aerul ca un cuțit, un strigăt care ajungea până la ceruri, un strigăt venit direct din sufletul mamelor. A fost înfiorător“, scrie tatăl meu.

Pichler a rânjit și a ordonat grupului nostru să îl urmeze până la depozitul *Sammlungstelle*. Am fost împinși într-o clădire și încuiați înăuntru. Ușa era păzită de gărzi cu căști și mitraliere. Nemților le făcea plăcere să ne terorizeze.

„Toți cei care se aflau înăuntru se așteptau în orice moment să fie conduși la cimitir și împușcați“, scrie tatăl meu.

Nu-mi amintesc cât timp am stat închiși în depozit, dar îmi amintesc că se trăgea nu foarte departe. Acum îmi dau seama ce a fost. Nemții au mers din apartament în apartament, din cameră în cameră, pe cele patru străzi ale Cvartalului, ucigând pe oricine se mai ascundea sau era prea bolnav pentru a se mișca. Unii dintre cei care au fost uciși în acea zi au rămas pentru că nu se puteau lăsa mânați și urcați într-un vagon pentru vite ca să fie duși spre locul de exterminare și au ales să moară într-un mediu familiar.

După ce armele au încetat să mai tragă, gardienii au deschis ușa și ne-am dat seama că am fost cruțați. Ne-au închis fiindcă voiau să ne facă să credem că noi eram următorii și, de asemenea, fiindcă nu voiau martori.

Mulți dintre evreii care citesc aceste rânduri vor da încuviința în sinea lor chiar acum și se vor gândi: „Știu de ce au supraviețuit: *gematria.*“

Gematria este o formă evreiască de numerologie prin care fiecărei litere ebraice îi este atribuită o valoare numerică. Ca atare, se crede că anumite cuvinte au o putere mistică. Un cuvânt-cheie aici este *chai*, care înseamnă „viață“. Valoarea numerică a lui *chai* este optsprezece – prin urmare, este o tradiție evreiască să oferi cadouri de, să zicem, optsprezece dolari sau multipli de optsprezece, ca un semn de bun augur pentru viață. Treizeci și șase – de două ori optsprezece – este un număr deosebit de favorabil. Acesta reprezintă două vieți.

Poate că a fost o coincidență faptul că treizeci și șase de persoane au fost alese din ghetou în acea zi. Sau poate că o putere superioară a fost implicată. Cine știe? În orice caz, cei care ne aflam în acel depozit am primit o a doua șansă la viață.

Fiind unul dintre cei câțiva copii care au supraviețuit masacrului din orașul natal, nu pot nega faptul că sunt incredibil de norocoasă.

Totuși, ceea ce a urmat nu a fost deloc un privilegiu.

Gestapoul ne-a ordonat să curățăm cele patru străzi ale Cvartalului. Pe dinăuntru și pe dinafară. Trebuia să ștergem toate dovezile că avusese loc o crimă de război. Cel mai important era să nu se vadă nicio urmă de carne sau de sânge. Trebuia să facem să pară că evreii au plecat în mod ordonat – că nu li se făcuse niciun rău – în cazul în care Crucea Roșie, sau vreo o altă organizație presupus neutră, ar fi început să pună întrebări dificile. Pe de altă parte, mă îndoiesc că nemții ar fi permis accesul Crucii Roșii Internaționale în ghetouri. A fost mai mult ca probabil vorba despre proprietățile care trebuiau pregătite să fie preluate de către polonezi sau de către nemți, ca parte a planului lui Hitler de a se asigura că populația celui de-Al Treilea Reich să fie în întregime ariană.

Sarcinile pe care trebuia să le îndeplinesc pe măsură ce mă apropiam de cea de-a cincea mea aniversare erau lucruri pe care niciun copil nu ar trebui să le facă vreodată și nu puteam să-mi feresc ochii sau să mă ascund. Imaginile pe care le-am văzut în timpul săptămânilor ce au urmat mă bântuie până în ziua de azi și m-au ținut trează noaptea în timp ce am cotrobăit adânc în amintirile mele pentru această carte. Timp de aproape optzeci de ani am avut un anumit coșmar recurent, în care umblu printre cadavre. Acel vis mă tulbură atât de mult, încât mă trezesc, și apoi nu mai pot adormi, pentru că mintea mea este propulsată înapoi la Tomaszów Mazowiecki.

N-am putut să transportăm victimele asasinate la cimitirul evreiesc și să le oferim odihnă veșnică în pământ sacru. Le-am îngropat aproape de clădirile în care fuseseră ucise. Tatăl meu a săpat mormintele, iar apoi am cărat trupurile din paturile și de pe podelele unde fuseseră ucise, la parter, peste pietre și într-o groapă puțin adâncă.

Am ajutat cât am putut. Am ridicat un braț, un cap sau un picior, în timp ce mama și tata se străduiau să așeze cadavrele în mormintele lor rudimentare. Mi-a stăruit în minte duhoarea de moarte în căldura de la începutul verii și expresia de agonie de pe fețele cadavrelor. Dar ceea ce m-a ajutat să rezist, în mijlocul acestor lucruri înfiorătoare, a fost umanitatea părinților mei, fiindcă îi tratau pe cei morți cu demnitatea pe care o meritau.

Pentru prima dată în aproape patru ani de crime în masă, tatăl meu a reușit să rostească Kaddish – rugăciunea tradițională de doliu pentru cei morți – sub nasul gardienilor cu mitralierele lor armate. A fost un alt act de sfidare.

— Preamărit și sfințit fie nume său cel mare, a intonat tatăl meu.

— Amin, a răspuns mama mea în șoaptă.

— În lumea pe care a zidit-o după voia sa. Statornicească-se împărăția sa, care să aducă mântuirea sa și să grăbească venirea lui Mesia.

— Amin.

— În timpul vieții voastre și în zilele voastre și în timpul vieții întregii Case lui Israel, curând și în vreme apropiată, și spuneți: Amin.

— Amin. Fie ca mărețul său nume să fie binecuvântat în veci și pentru toată veșnicia, binecuvântat, a șoptit mama.

— Fie numele său cel mare binecuvântat în veci și în vecii vecilor. Binecuvântat și lăudat, slăvit, înălțat și preamărit, cinstit, adorat și lăudat fie numele celui Sfânt, binecuvântat fie El.

— Amin.

— Care este mai presus de toate binecuvântările, imnurile, laudele și mângâierile care sunt rostite în lume; și spuneți: Amin.

— Amin.

— Reverse-se o pace desăvârșită din cer și viața asupra noastră și asupra întregului Israel; și spuneți, Amin.

— Amin.

— Cel care face pace în înălțimile sale, Acela să facă pace între noi și în întregul Israel; și spuneți: Amin.

— Amin.

Părinții mei rosteau rugăciunea în timp ce aruncau cu lopata pământ peste cadavre, fără ca gardienii să știe că se respecta o tradiție evreiască importantă.

Sunt sigură că mama și tata, în timp ce intonau aceste cuvinte străvechi, se gândeau la părinții lor și la ceilalți membri de familie uciși. Poate că mai recitaseră Kaddish în intimitatea camerelor noastre înghesuite, mai întâi în ghetoul cel mare, și apoi în Cvartal. Nu sunt sigură. Dar eu nu auzisem niciodată rugăciunea înainte. Și asta în ciuda faptului că mă trag, din partea mamei, dintr-un lung șir de învățați teologici hasidici; eu habar nu aveam ce spuneau sau ce făceau părinții mei (deși le simțeam amărăciunea), ceea ce arată cât de greu a fost să practicăm credința în timpul ocupației. Mi se pare extraordinar că prima mea experiență conștientă a unui ritual religios evreiesc să fi avut loc în urma unei crime de război, nu în prezența unui rabin, ci în fața soldaților naziști, care ne-ar fi putut ucide fără să stea pe gânduri. Privind în urmă, mă uimește faptul că cineva a putut să-i aducă laude lui Dumnezeu într-un moment ca acela.

După ce s-au terminat înmormântările, ne-am mutat în interiorul caselor. Am spălat petele de sânge. Am adunat fragmente de oase. Am aranjat bucătăriile. Am măturat podelele. Am dezinfectat băile. Am făcut paturile. Am netezit pernele. Totul trebuia să fie impecabil.

Trebuia să nu lăsăm nicio urmă, sub pedeapsa cu moartea. Nu am plecat niciun moment de lângă părinții mei, ajutându-i atât cât puteam.

Ne-a luat trei luni să igienizăm locul crimelor naziștilor. Am terminat în prima săptămână a lunii septembrie, cu trei zile înainte de a împlini cinci ani.

— Nu mai suntem utili, am auzit-o pe mama șoptindu-i tatălui meu. Nu mai avem ce să facem. Acum suntem condamnați. Cu siguranță ne vor ucide acum.

La patru ani după ce au intrat în Tomaszów Mazowiecki, în septembrie 1939, nemții își îndepliniseră intenția declarată a Mișcării Național-Socialiste a lui Hitler. Epuraseră etnic în totalitate populația de evrei. O comunitate dinamică și foarte cultivată, care exista de peste 200 de ani, era acum dispărută.

Nemții aveau o expresie pentru asta. Tomaszów Mazowiecki era acum *Judenrein*. Purificat de evrei. Curățat etnic de evrei.

Doar 200 de evrei din Tomaszów Mazowiecki au supraviețuit Holocaustului. După război, unii s-au întors în fostele lor case pentru a încerca să-și găsească rudele pierdute. Dar amintirile despre ceea ce s-a întâmplat acolo erau atât de întunecate, încât s-au stabilit în altă parte. Cu toate acestea, în oraș există și astăzi o prezență evreiască. În cimitirul evreiesc invadat de vegetație, unde zac atât de multe dintre rudele mele, și în grădinile Cvartalului format din acele patru străzi: Wachodnia, Pierkarska, Handlova și Jerozolimska. Este un loc pe care îl disprețuiesc din cauza a ceea ce s-a întâmplat acolo. Dar, pentru mine, acel mic colț de lume va fi întotdeauna pământ sacru.

CAPITOLUL 8.
LAGĂRUL DE EXTERMINARE GALBEN

Lagărul de muncă de la Starachowice
Centrul Polonei ocupat de germani,
toamna anului 1943 – vara anului 1944
Vârsta de cinci ani

Lovitura în ușă – un pat de pușcă, însoțit de un șir de instrucțiuni în germană – necesita întreaga noastră atenție.

— Vă mutați. Puteți lua câte o valiză fiecare. Fiți la *Appellplatz* în cinci minute! Grăbiți-vă!

Soldații veniseră din nou după noi. Îi așteptam. Dar momentul a avut totuși efectul unui șoc electric. Am tresărit cu toții, ca și cum am fi fost electrocutați. După patru ani de ocupație, aveam foarte puține bunuri. Totuși, părinții mei au aruncat hainele și alte lucruri importante în valize cât de repede puteau. Am ieșit pe ușă fără să ne uităm nicio clipă în urmă și ne-am îndreptat spre punctul de adunare. Ceilalți supraviețuitori rămași în Tomaszów Mazowiecki ieșeau și ei pe stradă cu un aer temător. Oare asta era? Era acesta sfârșitul?

Ceva mai departe puteam vedea un camion cu remorcă al armatei germane, acoperit cu o prelată, scuipând gaze de eșapament negre, cu motorul pornit. Ușa remorcii era coborâtă. În timp ce mergeam cu pași repezi peste pavaj, m-am uitat la tatăl meu, care schimba priviri îngrijorate cu mama.

Nu mă urcasem niciodată într-un camion, dar le văzusem de la fereastră. M-am uitat iar la mama. Expresia ei a dat-o de gol. Văzuseră acest scenariu desfășurându-se de multe ori de când se formase ghetoul, și doar rareori deportații ajunseseră la destinația menționată de nemți. Naziștii erau mincinoși. Chiar și atunci când trimiteau oameni la moarte, întotdeauna făceau să pară că evreii mergeau într-un loc mai bun. Oferind un degetar de speranță, nemții își puteau continua măcelul lor pe bandă rulantă fără a agita prea mult spiritele. Speranța era complice la crimă.

Mama s-a urcat prima în spatele camionului. Tatăl meu i-a dat valizele. Și apoi m-a ridicat pe mine în brațele mamei. Nu era prea mult spațiu sub prelată. Scaunele de pe banchetă erau ocupate de alți supraviețuitori ai ghetoului și de soldați echipați pentru luptă. Noi a trebuit să stăm pe podea, pe valize. Alți soldați, dintre cei care ne păzeau, au ridicat ușa remorcii. Nimeni nu spunea nimic, iar zăvoarele cu lanțuri au blocat ușa. Părinții mei s-au uitat unul la altul, încercând să evite să atragă privirile nemților.

Era prima dată când mă aflam de cealaltă parte a gardului de sârmă ghimpată. Pe măsură ce ne deplasam cu zdruncinături mai departe, m-a copleșit curiozitatea. Acum știam că ne îndreptăm spre soare. Mergeam spre sud-est. De pe locul meu de pe valiză, ghemuită lângă mama, abia puteam vedea peste marginea remorcii, dar a fost interesant pentru mine să privesc peisajul, deoarece orașul Tomaszów Mazowiecki dispărea în spatele nostru. Erau țărani care recoltau pe câmpuri, încărcau fân în căruțe trase de cai. Pe atunci, nu înțelegeam ce făceau și nici nu știam că așa arăta o viață normală. Astea erau limitele experienței de viață a unui copil din ghetou.

După o scurtă perioadă de timp, am simțit că tovarășii mei pasageri au scos un oftat colectiv de ușurare. Nu am știut atunci de ce tensiunea s-a atenuat. Dar acum știu. Trecuserăm dincolo de cimitirul evreiesc. Și nu ne opriserăm. Poate că de data asta nemții spuneau adevărul. Poate că aveam să supraviețuim acelei zile. Și să ne trezim din nou în ziua următoare. Poate că într-adevăr mergeam la destinația declarată. Starachowice.

Săltam în sus și în jos pe valizele noastre, într-o tăcere solemnă. Tovarășii mei de călătorie erau în doliu. Lăsau în urmă casele copilăriei, părinți uciși, soții, copii și prieteni, unii dintre ei nu aveau morminte cunoscute, deși trupurile lor zăceau în apropierea de mormintele generațiilor de strămoși din cimitirul evreiesc. Aveau oare să se mai întoarcă vreodată ca să pună pietre pe morminte, așa cum fac evreii, pentru a simboliza faptul că morții lor nu sunt uitați? Eram exilați din istoria noastră. Un popor care își pierde trecutul și se confruntă cu un viitor dezolant.

Am fost norocoasă. Îi aveam încă pe mama și pe tata. M-am ghemuit lipită de mama, căutând alinare în mirosul ei și în conturul familiar al corpului ei. Sentimentul de siguranță și senzația hipnotică a zgomotului de roți m-au făcut să adorm. O dată m-am trezit din pricina unei zdruncinături, iar ea mi-a dat o bucată de pâine.

După două-trei ore, călătorind într-un ritm liniștit, drumul nostru a luat sfârșit. Din spatele camionului, am văzut soldați închizând porțile de siguranță în urma noastră și, pe măsură ce înaintam prin lagăr, mi s-a dezvăluit panorama noii noastre închisori. Era înconjurată de garduri înalte, din sârmă ghimpată, asemenea celor care înconjurau ghetoul din Tomaszów Mazowiecki. Dar turnurile înalte de pază, aflate în poziții strategice din jurul perimetrului, o făceau să fie cu totul diferită. Le-am observat imediat. Punctele de observație din vârf erau echipate cu arme mai mari decât cele pe care le văzusem vreodată. Iar în gheretele lor gardienii își țineau ațintiți ochii pe noi în timp ce ne deplasam.

— Vezi turnurile și armele alea, Tola? mi-a șoptit mama mea. De acolo gărzile te pot observa oricând. Tu trebuie să te comporți întotdeauna în așa fel încât să nu fii împușcată.

— Da, mamă.

Camionul s-a oprit în mijlocul unei piețe deschise.

După ce am coborât, toți cei din camion am fost împrăștiați în jurul acestui nou și sinistru lagăr de muncă. Un soldat cu o mitralieră ne-a îndrumat către locuința noastră. După trei ani de viață în camere mizerabile și supraaglomerate, nu știam la ce să ne așteptăm.

Ne obișnuiserăm deja cu condițiile care se deteriorau din ce în ce mai mult. Așa că a fost o surpriză plăcută să descoperim că ni s-a alocat o cameră numai pentru noi.

Și mai uluitoare a fost constatarea că, pentru prima dată în viața mea, aveam propriul pat. Eram în baraca familiei. Aparent, evreilor li se asigurau camere rezonabile pentru că erau cei mai buni muncitori din fabrică – mai productivi decât civilii polonezi care erau forțați să lucreze acolo. Am fost informați, de asemenea, că și calitatea mâncării noastre se va îmbunătăți.

Ce era acest loc extraordinar? De ce erau condițiile mai bune aici decât în Tomaszów Mazowiecki, la doar 110 kilometri distanță?

În orașul Starachowice se aflau patru lagăre de muncă ce furnizau muncitori pentru un vast centru industrial și de armament și un complex industrial. Era o componentă esențială a

războiului Germaniei naziste, furnizând o treime din toate muniţiile pentru fiecare categorie a forţelor armatei germane. Era acolo o uzină siderurgică uriaşă, conectată la o gamă largă de linii de producţie care fabricau tuburi de cartuşe pentru artilerie şi bombe, grenade cu mâner şi gloanţe de diferite calibre. Aerul era foarte poluat din cauza cuptoarelor şi a fabricilor chimice care făceau parte integrantă din industria de armament. Smogul de la coşurile de fum era însoţit de sunetele cu frecvenţă redusă ale maşinilor grele de măcinat. Războiul era el departe de Starachowice, dar lagărul nu era un loc paşnic. Sala motoarelor agresiunii germane nu dormea niciodată. Şi nu puteai să scapi de zumzetul ei omniprezent.

Factorul cel mai important pentru familia mea era că mama şi tata erau de folos. Cu toate că făceau muncă forţată, capacitatea lor de a munci ne-a oferit un scut protector, deşi era un scut fără nicio garanţie.

Cu avantajul privirii în urmă cu aproape optzeci de ani, pot spune acum că atitudinea germanilor care conduceau Starachowice ne-a oferit un colac de salvare. Erau mult mai pragmatici decât naziştii de la Berlin, care erau devotaţi ideologic ideii de exterminare a evreilor. Principalele preocupări ale conducătorilor de la Starachowice erau ca respectarea obiectivelor producţiei şi asigurarea continuă a aprovizionării cu muniţie a forţelor de luptă ale *Wehrmacht*-ului – ale armatei germane – să fie menţinute.

După victoria Armatei Roşii la Stalingrad, care avusese loc cu câteva luni în urmă, forţele germane erau angajate într-o luptă dificilă de ariergardă. Încrederea sovietică a crescut, la fel ca ritmul de producţie din industria de armament comunistă. Ritmul de uzură de-a lungul Frontului de Est, lung de 1.300 de kilometri, unde se încleştaseră cele două armate formidabile, era paralizant. Stocurile de muniţie germane aveau nevoie de o continuă reaprovizionare.

Aşa că logica simplă de la Starachowice a fost că fabricile de muniţii aveau nevoie de o ofertă constantă de muncitori pentru a menţine funcţionarea liniilor de producţie. Dacă un număr mare de muncitori ar fi fost trimişi la camerele de gazare, producţia ar fi stagnat şi, odată cu ea, şi armata germană.

Prin urmare, era logic să îi ţină pe evrei în viaţă. În acest mic colţ al celui de-Al Treilea Reich, am fost norocoşi că au existat câţiva germani influenţi care au fost suficient de îndrăzneţi să-i sfideze pe zeloţii lui Hitler.

Dar asta nu însemna că eram în siguranţă. Departe de asta. Eram acum izolaţi de prietenii noştri din Tomaszów Mazowiecki. Acolo, ştiam în cine puteam avea încredere. Fuseserăm printre ei întreaga viaţă. Aveam o reţea pe care ne puteam baza. Aici eram străini, la fel ca toţi ceilalţi. Trebuia să fim mai precauţi şi să fim mai atenţi. Gărzile care păzeau Starachowice şi erau amplasate în turnuri erau voluntari ucraineni. Se alăturaseră forţelor naziste de bunăvoie, pentru că le împărtăşeau ura patologică faţă de evrei. E foarte posibil ca ucrainenii să fi fost mai fanatici decât unii nemţi. Nu ar fi ezitat să ne omoare, dacă li s-ar fi oferit şi cel mai mic pretext.

În timp ce despachetam şi ne instalam, mama a stabilit regulile de urmat pentru a se asigura că voi rămâne în viaţă.

— Tatăl tău şi cu mine vom fi plecaţi cea mai mare parte a zilei. Vom lucra la fabrica de muniţie. Vei fi pe cont propriu şi vei fi responsabilă pentru siguranţa ta. În timpul zilei, cineva îţi va da ceva de mâncare, iar noi îţi vom da ceva mai multă mâncare când ne vom întoarce seara.

Aceasta avea să fie o experienţă cu totul nouă. Nu mai fusesem niciodată pe cont propriu până atunci. Nu cunoşteam pe nimeni acolo în afară de Rutka, una dintre prietenele mele din Tomaszów Mazowiecki, care se afla printre cei care fuseseră aduşi la Starachowice. Dar nu aveam nicio idee unde fusese cazată ea cu familia ei. După cum s-a dovedit, în timpul întregii noastre încarcerări în *Arbeitslager* – lagărul de muncă – n-am văzut-o niciodată pe Rutka. Atât de mare era lagărul.

În noaptea de 5 septembrie 1943, aș fi putut dormi singură pentru prima dată. Dar nu am îndrăznit și, în schimb, m-am urcat în pat cu părinții mei.

În dimineața următoare, înainte de a pleca la serviciu, mama mi-a băgat adânc în cap regulile de etichetă din Starachowice.

— Uite cum trebuie să te comporți. Dacă nu o faci, nemții ar putea să te ucidă. Ai înțeles?

— Da, mamă.

— Întotdeauna fă un pas în lateral când trece un neamț pe lângă tine. Nu fugi, doar fă un pas într-o parte.

— Da, mamă.

— Orice ai face, nu-i privi în ochi. Nu trebuie să faci asta. Uită-te la altceva. Cum ar fi la cureaua lor. Nu mai sus. Și asigură-te că, dacă ai ceva pe cap, cum ar fi o eșarfă sau o pălărie, o dai jos. Și, ultima regulă, pune-ți mâinile la spate și strânge-le bine. Ai înțeles? Ești sigură?

— Da, mamă.

Pentru a se asigura că acest comportament de supunere a devenit pentru mine o a doua natură, a exersat cu mine în fiecare zi înainte de a pleca la fabrică. Mă trezea la ora cinci dimineața și se prefăcea că e nemțoaică, plimbându-se zgomotos prin cameră, ca și cum ar fi purtat cizme militare, din piele neagră. Făceam exact ceea ce mă învățase ea. Mă dădeam la o parte, îmi plecam capul și îmi puneam mâinile la spate.

Apoi, părinții mei mă sărutau și se urcau într-unul dintre camioanele care îi așteptau. Fabrica în care lucrau se afla la aproximativ o jumătate de oră distanță. Abia se făcuse ziuă și nu aveam să-i mai văd până târziu în noapte.

Aș fi putut rămâne singură în baracă, dar liniștea mă speria. Toți adulții plecaseră la muncă și, la început, nu am văzut sau auzit alți copii. Locul părea să fie în totalitate pustiu. Așa că am ieșit afară, pentru că mă simțeam mai în siguranță, chiar dacă ucrainenii mă priveau din turnuri. Alți copii trebuie să fi luat aceeași decizie. Nu am văzut multe fete, dar am zărit un grup de băieți care alergau și se jucau jocuri dure sub privirile gardienilor.

Când am încercat să mă alătur jocurilor băieților, aceștia nu m-au acceptat decât dacă făceam pe evreul. Ei erau evrei, dar întotdeauna voiau să fie naziști. (Copiii se identifică adesea cu agresorul și, după ce au fost expuși la un astfel de comportament, nu este surprinzător că băieții au vrut să reproducă puterea și supremația nemților.) Fiind fată, și mai mică, nu am avut niciodată ocazia să fiu și eu nazistul. Și cum nu puteam să lupt, eram întotdeauna victima. Ei pretindeau că bețele erau puști, iar eu trebuia să fug cât de repede puteam, în timp ce ei mă urmăreau, făcând zgomote de armă și strigând: „Oprește-te, evreu împuțit! Că dacă nu, te omorâm!"

Dacă mă prindeau, mă loveau ușor cu bastonul. Uneori, unul dintre băieți se lăsa dus de val, uita că era doar un joc și mă rănea. Atunci fugeam și mă ascundeam printre cazărmi și așteptam până când veneau părinții mei acasă. Sau fugeam spre clădirea noastră și mă adăposteam dedesubt. Dar curând am uitat durerea. Am ales să fiu afară cu ceilalți copii și să risc o bătaie.

Era mai important pentru mine să am orice fel de relație decât niciuna. Ceea ce mi se pare interesant acum este că preferam să fiu și mai speriată decât să fiu singură. Psihologii ar recunoaște că prezentam caracteristicile unei persoane aflate într-o relație abuzivă. E puțin spus, când vine vorba de a descrie viața mea de atunci.

Reluarea în joacă a nenorocirilor noastre zilnice ne făcea și mai înfometați decât de obicei. Câteodată, în mijlocul zilei, cineva ne dădea ceva de mâncare. De obicei era o bucată de pâine sau niște supă. Dar niciodată nu era suficient și ne era mereu foame. Obișnuiam să ne îndreptăm spre o clădire în care funcționa o bucătărie și să scotocim prin tomberoanele de gunoi. Rareori găseam ceva comestibil. Dacă găseam, atunci îl devoram. Dar, la sfârșitul zilei de lucru, eram întotdeauna sigură că mănânc. Părinții mei erau hrăniți în timpul turei lor la fabrică. Conducerea germană

dorea ca sclavii ei să-și păstreze nivelul de energie cât mai sus. Iar mama păstra întotdeauna ceva pentru mine.

În tot acest timp, ne interpretam fanteziile copilăriei sub privirea vigilentă a gărzilor ucrainene din turnurile lor. Deși păreau amenințători, nu i-am văzut niciodată deschizând focul.

Dar ne reaminteau frecvent că granița dintre viață și moarte în Starachowice era foarte subțire.

Într-o zi, toți cei din lagăr au fost chemați la sediul central, *Appellplatz*. Erau difuzoare în tot complexul, iar tonul vocii aspre care făcea anunțul nu lăsa loc de îndoială. Prezența era obligatorie.

— Te voi lua acum cu mine și îți voi arăta ce ți se va întâmpla dacă nu respecți regulile, a spus mama. Și fac asta fiindcă nu sunt în preajmă ca să am grijă de tine. Trebuie să-ți porți singură de grijă.

Sute de oameni s-au îndreptat spre piață și păreau îngrijorați. Am apucat mâna mamei cât de tare am putut. Ochii tuturor erau atrași de o femeie care era legată de un stâlp cu o frânghie.

Mâinile îi erau prinse la spate.

Vorbind la un megafon, un ofițer în uniformă a prezentat natura „crimei" ei. După părerea germanilor, femeia încălcase una dintre regulile fundamentale ale lagărului Starachowice. Dăduse dovadă de lipsă de respect.

Femeia avusese îndrăzneala de a se afla față în față cu un soldat german în interiorul lagărului. Menținuse contactul vizual și refuzase să-i facă loc. Copil fiind, am fost șocată că un adult nu cunoștea regulile la fel de bine ca mama mea și că s-a comportat greșit. Nu exista decât o singură pedeapsă pentru un astfel act de sfidare.

Mama m-a strâns de mână și mi-a șoptit:

— Amintește-ți ce te-am învățat. Privește!

Cele mai multe mame și-ar fi îndemnat copiii să se uite în altă parte sau le-ar fi pus o mână la ochi pentru a-i proteja de a fi martori la alte atrocități. Nu și mama mea. Erau vremuri ieșite din comun și mama făcea tot ce putea ca să mă țină în viață. Încerca să mă învețe că acțiunile aveau consecințe și trebuia să le văd cu ochii mei pentru a înțelege realitatea lumii în care trăiam.

Am privit cum ofițerul s-a apropiat de femeie. A scos pistolul din toc și a împușcat-o în cap de la mică distanță

S-a prăbușit. Soțul ei și cei trei copii au țipat și au alergat plângând la trupul ei care zăcea contorsionat, legat de stâlp. Toți patru s-au prăbușit la pământ lângă ea, legănându-se înainte și înapoi, plângând isteric.

Mulțimea s-a împrăștiat, lăsându-i cu durerea lor. M-am întors spre mama mea și i-am șoptit:

— Mamă, promite că te vei supune tuturor regulilor.

Ea a încuviințat din cap și a răspuns:

— Și tu la fel.

În acea noapte, tăcerea s-a așternut peste lagăr, fiindcă oamenii se gândeau la execuție și la implicațiile ei. Chiar și aici, deși evreii erau folositori ca muncitori sclavi, în cele din urmă, se puteau lipsi de ei.

În lunile care au urmat, tot mai puțini oameni s-au întors acasă de la fabrici. Au avut loc accidente industriale în oțelării. Unii au murit în uzinele de armament în urma expunerii la substanțele chimice toxice.

— Unii muncitori sunt neglijenți, spunea mama. Inhalează o pulbere galbenă care le distruge plămânii. Trebuie să ai mereu grijă, chiar și la locul de muncă.

Îmi amintesc că i se spunea moartea galbenă. Acum înțeleg că victimele au fost otrăvite cu TNT, compusul exploziv din bombe și obuze. Probabil că muncitorii sclavi nu prea aveau ce face ca să se protejeze de substanțele chimice decât să-și acopere fețele cu o cârpă umedă.

Aproape în fiecare seară, părinții mei aveau o conversație asemănătoare: că atâta timp cât erau

atenți și utili, aveau să fie fi ținuți în viață.

Dar cât putea dura?

Timpul trecea încet în Starachowice. A venit o iarnă lungă și friguroasă, și pe urmă s-a sfârșit. Programul meu nu părea să varieze niciodată. Cel mai important lucru pentru noi, ca familie, era că ne aflam încă în viață și împreună, deși părinții mei își petreceau majoritatea orelor de veghe la fabrică.

Lucrul cel mai rău era foamea tot mai mare. Cantitatea de mâncare care ni se dădea a început să se reducă. N-aveam nicio idee despre modul de măsurare a timpului, în afară de un simț înnăscut al momentului în care mă așteptam să fiu hrănită. Stomacul meu era un ceas pe care mă puteam baza. Așteptam cu nerăbdare orele de prânz, când Rivka, o evreică însărcinată care locuia în barăcile familiei, ne oferea o porție mică de supă și pâine. În mod normal, după ce mâncam, ne întorceam la jocul nostru dur numit „Prinde-l pe evreu".

Dar într-o după-amiază, în primăvara anului 1944, când aveam aproximativ cinci ani și jumătate, Rivka ne-a ținut mai mult timp cu ea. Îmi amintesc bine ziua aceea. Era soare și cald. Pe podea, lângă masa noastră, Rivka construise o sobă improvizată, prin dispunerea unor cărămizi în formă de pătrat, acoperit cu o bucată de tablă. Lăsase suficient spațiu pentru a aprinde un mic foc din hârtie și crenguțe. Aveam fiecare câte un sufertaș, în care ea a turnat puțină făină. A amestecat niște făină și apă în sufertașul pentru a crea un aluat simplu. Apoi a turnat exact cantitatea potrivită de apă în sufertașele noastre și a spus:

— Acum repetați ce am făcut eu. Încercați să fiți atenți ca toată făina să se umezească și faceți aluatul cât mai moale posibil.

Toți copiii s-au bucurat de lecție. Îmi amintesc sentimentul de bucurie de a fi învățat ceva nou și de faptul că degetele mele deveneau lipicioase.

— Acum aplatizați aluatul cu pumnii, până când devine cât de uniform puteți voi să-l faceți. Apoi scăpați de orice cocoloașe. Aluatul trebuie să fie cât mai plat posibil.

Apoi ne-a arătat cum să luăm o furculiță și să facem găuri în aluat.

— Copii, trebuie să faceți acest lucru cât mai repede. Grăbiți-vă!

Am reacționat cu toții la tensiunea din vocea ei. Am presupus că ne îndemna să ne grăbim pentru că ceea ce făceam nu era permis. Cu coada ochiului, am putut vedea turnurile de pază. Mitralierele lor erau îndreptate în direcția noastră. Îmi era frică să nu ne împuște soldații dacă nu terminam cât mai repede.

Rivka a pus pe rând fiecare dintre sufertașe deasupra flăcărilor. Aluatul s-a copt foarte repede și ceea ce rezultase mirosea foarte bine. Am vrut să mă ospătez imediat cu al meu.

— Copii, știu că sunteți morți de foame, a spus ea, dar nu aveți voie să luați nici măcar o îmbucătură. În niciun caz. Ceea ce trebuie să faceți este să o duceți acasă la părinții voștri și apoi s-o împărțiți cu ei diseară. Ați înțeles?

Mi-a fost greu să mă conformez, dar Rivka avea dreptate. Eram flămândă. Însă, deja, a fi ascultătoare devenise o a doua natură pentru mine.

Ca de obicei, părinții mei s-au întors târziu la baraca familiei. S-ar putea să fi fost ora zece sau unsprezece seara. Adormisem deja, strângând în brațe creația mea. M-au trezit cu blândețe.

— Uite ce am făcut pentru voi, am spus, plină de mândrie.

Tatăl meu a rupt cu grijă azima în trei bucăți egale și a spus o rugăciune. Mama mea a izbucnit în lacrimi.

— O, este prima noapte de Paște!

Mama muncise atât de mult la fabrica de arme, încât pierduse noțiunea timpului.

— Îți amintești de Paștele de anul trecut? l-a întrebat ea pe tata.

— Da, a răspuns el. A fost în ziua în care a început revolta din ghetoul Varșoviei.

— S-au întâmplat atât de multe de atunci, a spus mama. Mie, pur și simplu, nu-mi vine să cred.

— Și n-am avut *matzah* de rupt, a spus tatăl meu. Dar mai aveam încă familie și prieteni. Îți mulțumesc, Tola, pentru acest cadou minunat și plin de considerație.

Mama plângea, gândindu-se la pierderea familiei sale și la sărbătorile lor de Paște din trecut.

Paștele este una dintre cele mai importante sărbători din calendarul evreiesc. În fiecare primăvară sărbătorim faptul că Moise a condus Ieșirea din Egipt a copiilor lui Israel după 200 de ani de robie. Esența acestei povești este eliberarea, iar *matzah* simbolizează greutățile sclaviei și evadarea poporului evreu spre libertate. Noi o numim pâinea suferinței.

Paștele din timpul Holocaustului a fost deosebit de emoționant. Este greu de imaginat un alt moment, în întreaga istorie a poporului evreu, când simbolismul său să fi evocat mai multă durere.

Când privesc în urmă, îmi dau seama că momentul acela, când am lăsat azima să mi se topească în gură, savurând gustul și capsula timpului pe care o crea, a fost cel în care am înțeles că anumite alimente au o semnificație spirituală care transcende noțiunea de combustibil pentru corp.

Pentru prima dată în viața mea, mâncam ceva care reprezenta combustibil pentru suflet. Când Rivka ne-a spus să ne grăbim, nu a fost fiindcă gardienii voiau să ne împuște, deși, dacă ar fi știut ce meșteream, poate ar fi fost tentați s-o facă. A fost pentru că tradiția evreiască spune că procesul de a face matzah trebuie să se încheie în optsprezece minute, din primul moment când aluatul este gata și până în secunda când este copt pe deplin.

Reproduceam experiența strămoșilor noștri de acum atâtea și atâtea secole: pe atunci ingredientele pentru *matzah* erau singurele provizii pe care le aveau evreii și nu aveau suficient timp pentru a lăsa aluatul să crească pentru că își pregăteau evadarea. Semnificația este că ei au avut încredere că Dumnezeu le va purta de grijă. Și el nu i-a dezamăgit.

A coace *matzah* în condiții de război, sub nasul gărzilor, a fost o lecție cu mai multe niveluri de înțeles, și una pe care nu am uitat-o întreaga mea viață. Nu a fost doar un act de autodeterminare și de răzvrătire. Rivka ne insufla și un sentiment de demnitate și respect de sine. Germanii ne nimiceau, dar atâta timp cât existau copii care înțelegeau tradițiile care ne-au format identitatea, poporul nostru aveau o șansă de renaștere cândva în viitor.

La 7 aprilie 1944, în baraca familiei din Starachowice, înconjurată de sârmă ghimpată, de turnuri de pază și de fasciști ucraineni cu mâna pe trăgaci, părinții mei se întrebau cât timp vor mai trebui să îndure sclavia. În timp ce mica mea familie a terminat ultimele firimituri de *matzah* în cea mai adâncă și întunecată parte a Poloniei centrale ocupate, întrebarea care plutea în aer era: Când ne va scăpa Dumnezeu de blestemații de naziști? Dar n-am primit niciun răspuns.

În schimb, viața urma să devină și mai grea. Iar eu eram canarul din mina de cărbune care a detectat faptul că aerul devenea toxic. Nu mi-am dat seama pe atunci, dar orele lungi pe care le petreceam departe de părinții mei mă ajutau să devin mai descurcăreață. Îmi dezvoltam un nucleu interior puternic de încredere în sine și de independență. Devenisem o bună observatoare, iar radarul cu care detectam potențialele probleme se îmbunătățea cu fiecare zi care trecea. Nu știam că aceste abilități aveau să devină în curând inestimabile.

Rătăcind relativ liberă în cadrul perimetrului delimitat de gardul din sârmă ghimpată, am început să observ că oamenii dispăreau. M-am plimbat prin cartierul familiei, căutând prieteni cu care să mă joc, și am descoperit că tot mai multe camere erau goale. Majoritatea ușilor erau întredeschise și când am intrat înăuntru, am înțeles ce se întâmplase.

Ghetoul mă învățase bine. Am văzut mobila, hainele și jucăriile abandonate. Știam că acești oameni nu se vor mai întoarce niciodată.

Din când în când, găseam resturi de mâncare. Le-am mâncat, dar nu m-am atins de nimic altceva. Am fost tulburată când m-am dus în căutarea uneia dintre prietenele mele cele mai apropiate din cealaltă parte a pieței principale și acolo nu era nici urmă de ea sau de familia ei. Celelalte camere din apropiere erau și ele tăcute. Le-am dat vestea părinților mei atunci când s-au întors acasă în acea noapte.

— Știam eu, a oftat mama mea. Probabil că au luat lumea de pe toată strada. Zvonurile despre *Selektion* trebuie să fie adevărate.

— Trebuie să găsim o ascunzătoare, a spus tatăl meu.

Câteva zile mai târziu, dis-de-dimineață, chiar în timp ce părinții mei trebuiau să-și înceapă tura la fabrica de muniții, am auzit că SS-ul aduna copiii din barăcile familiei.

— Repede! Vin! Trebuie să vă ascundeți! a strigat tata.

L-am privit cum deschidea o trapă pe care o crease în tavan. Nu-mi dădusem seama că era acolo. O camuflase cu un mic raft unde erau agățate haine. Tata s-a urcat pe un pat, m-a ridicat și m-a împins în golul dintre tavan și acoperișul înclinat. M-am uitat în jos și am văzut-o pe mama chinuindu-se să intre prin trapă, fiind împinsă din spate de către tatăl meu.

Imediat ce a intrat, a închis trapa și a rearanjat hainele de jos. M-am ghemuit în poala mamei mele, iar ea și-a pus mâna peste gura mea. Nu-mi venea să cred câtă putere avea în mâna ei. Îmi ținea fața într-o strânsoare ca o menghină.

— Tola, trebuie să taci, a spus ea. Este absolut esențial. Să nu scoți niciun sunet. Dacă o faci, am putea muri amândouă.

Am mormăit un răspuns indescifrabil. Apoi am auzit cum se deschide ușa barăcii noastre, împreună cu hărmălaia îngrozitoare de cizme care alergau, de comenzi guturale și de arme care se armau. Tatăl meu închisese trapa chiar la timp.

Prin scândurile subțiri ale tavanului, am auzit soldații strigând la el.

— Ți-am spus să ieși afară. De ce mai ești încă aici? Ieși afară!

— Bine, plec.

L-am auzit pe tata ieșind din cameră. Dintr-odată s-a auzit o explozie de focuri de armă prin tavan. Am simțit o rafală de gloanțe șuierând pe lângă corpul meu. Unele dintre ele s-au izbit de grinzile podului, deasupra capului meu. Îmi venea să țip. Dar mama mea avea o mână atât de strânsă pe gura mea, încât nu puteam scoate niciun sunet, chiar dacă aș fi vrut.

Respirația ei era lentă și liniștită. Respiram în sincron cu ea. În cele din urmă, i-am auzit pe soldați ieșind din cameră, iar mama și-a relaxat ușor strânsoarea. Era o licărire de lumină printr-o scândură de lemn putredă din acoperiș și am putut să mă uit în jos spre piață. Vedeam clar soldații care azvârleau copiii în camioane. Cred că erau SS-iști, pentru că arătau asemănător cu cei de la trupele care participaseră la masacrul de la Biserica Sfântul Venceslau din Tomaszów Mazowiecki.

I-am văzut pe copiii cu care mă jucam. Erau toți aproape de vârsta mea – cinci, șase sau șapte ani. Era *Kinderselektion* – Selecția copiilor. Era vremea lor să moară, pentru că naziștii lichidau lagărul și nu mai aveau loc pentru copii. Făceau *Kinderrein*. Curățau locul de copii.

Mamele, despărțite de copiii lor, îi implorau în zadar. Încă le pot auzi țipetele, dacă închid ochii și-mi redau acea scenă în mintea mea. Unii părinți au încercat să urce în camioane cu copiii lor. Cu armele ridicate, soldații i-au forțat să se întoarcă. Părinții se luptau pentru viețile copiilor, fără vreo șansă de izbândă.

A fost o priveliște pe care n-o voi uita niciodată. O mamă își încerca forțele cu un soldat. Ținea strâns, în brațe, partea de sus a corpului unui prunc, în timp ce o brută în uniformă trăgea de picioarele lui cu toată puterea. Niciunul dintre ei n-ar fi cedat. Trăgeau cu asemenea forță, că au dezmembrat copilul.

Au aruncat bucățile din trupul copilului în camion. A fost cel mai groaznic lucru pe care l-am

văzut vreodată și care îmi produce și acum coșmaruri. Deși am făcut tot ce mi-a stat în putere să-mi șterg din minte imaginea asta, ea a continuat să-mi rămână adânc întipărită în creier. N-am vorbit niciodată despre incident cu mama, sperând că nu-l voi mai revedea, dar el se tot întoarce să mă bântuie.

Infanticidul este cea mai dezgustătoare crimă de război. Nemții imitau imperiile răului de la începuturile timpului când anihilau mințile dușmanilor și speranțele lor de viitor, măcelărindu-le copiii.

Strigătul acelei mame a fost cel mai sfâșietor pe care l-am auzit vreodată. Știam că ar fi trebuit să tac, dar în fața unei asemenea barbarii, stăpânirea mea de sine a cedat. Ca întotdeauna, mama a fost cu un pas înainte și mi-a astupat gura cu putere, înăbușind țipătul care mi se urca în gât.

Am privit prin deschizătura din acoperiș până când s-a sfârșit racolarea. Ar fi trebuit să-mi feresc ochii, dar ceva din interior m-a obligat să fiu martoră. Certurile și plânsetele într-o amestecătură de germană, poloneză și idiș păreau interminabile. Dar nu avea să existe decât un singur rezultat. Camioanele s-au retras și, nu după mult timp, aerul verii timpurii a fost străbătut de rafale îndepărtate de mitralieră. Tovarășii mei de joacă s-au prăvălit într-o groapă comună săpată de părinții lor, mai înainte în săptămâna aceea. Tatăl meu se aflase printre ei. Nu numai că fusese obligat să pregătească un mormânt pentru părinții săi, dar, sub amenințarea armei, a fost nevoit să sape un mormânt și pentru copilul său. Pentru mine.

Dar, cumva, păcălisem moartea. Din nou. Naziștii ne-au folosit pentru a ne îngropa propriul popor. Pentru mine, Polonia nu e nimic altceva decât o groapă comună pentru evrei.

În cele din urmă, când agitația s-a liniștit, tatăl meu s-a întors în camera noastră. A deschis trapa spre spațiul de pe acoperiș și ne-a ajutat pe mama și pe mine să coborâm. Aveam fața neagră și albastră de la strânsoarea mamei mele. Vânătăile au durat săptămâni întregi.

Uciderea în masă a copiilor din Starachowice a schimbat tiparul vieții mele imediat, fiindcă lumina a dispărut din lumea mea.

— Tola, nu te mai poți juca afară, a spus mama. Este mult prea periculos pentru tine. Ai văzut ce li s-a întâmplat celorlalți copii.

Eram mai prizonieră ca niciodată. Ore întregi, am stat în izolare în ceea ce știam că este Camera Întunecată. Un astfel de tratament de privare senzorială este destul de greu de suportat pentru un adult. Imaginați-vă cum este pentru un copil de cinci ani și jumătate care a fost martor direct la mai mult de patru ani de carnagiu. Un copil ale cărui experiențe de viață au fost mult mai rele decât orice trăiri coșmarești pe care și le-ar putea închipui mintea omenească.

A doua zi am zărit pentru scurt timp zorii unei zile de vară, prin ușa deschisă, când părinții mei au plecat la serviciu la fabrica de muniții. Știam că nu îi voi mai vedea decât la mult timp după asfințit. Mama a pus o pătură peste fereastră. Niciun strop de lumină nu pătrundea în întuneric. Aveam instrucțiuni stricte să stau departe de fereastră.

— Gărzile ar putea să-ți vadă umbra pe pătură dacă te apropii prea mult de fereastră, mi-a explicat mama. Nu ai voie în niciun caz să atingi pătura sau să tragi cu ochiul afară. Trebuie să pară ca și cum camera noastră este goală, că nu este nimeni acasă. Trebuie să fii invizibilă. Promiți să mă asculți?

— Da, mamă.

— Bine. Fii curajoasă! O să-ți aducem ceva de mâncare când ne întoarcem.

După ce m-au îmbrățișat cu lacrimi în ochi, au închis ușa, iar geana de lumină a zorilor a dispărut. Am luat bucata de pâine pe care mi-o lăsaseră și am mâncat-o. Era încă devreme, iar eu m-am cufundat într-un somn adânc.

Când m-am trezit, am început să mă îngrijorez ce s-ar întâmpla dacă părinții mei nu se vor întoarce. Nimeni nu m-ar fi găsit. Poate că aveam să mor de foame. M-am gândit la alternativă.

Ce s-ar întâmpla dacă nemții ar efectua o căutare și m-ar descoperi?

Știam care ar fi fost consecința. Numai acest gând a fost suficient pentru a mă ține departe de fereastră.

M-am așezat pe patul meu, discutând cu mine însămi. M-am convins singură că părinții mei nu m-ar abandona niciodată. Eram sigură de dragostea lor necondiționată. Dar apoi mi-am amintit de praful galben pe care îl inhalau uneori muncitorii și de poveștile pe care le spuneau părinții mei despre colegii lor care muriseră de moartea galbenă. Ce s-ar fi întâmplat cu mine dacă ar fi fost neglijenți și ar fi fost și ei otrăviți la fabrică? În apropierea fabricii existau morminte unde erau îngropate victimele prafului galben. Oare îi voi mai vedea vreodată pe mama și pe tata? Întrebările se roteau cercuri-cercuri, fără încetare, în mintea mea și se învârteau atât de repede, încât aproape că am amețit.

Habar nu am câte zile am petrecut singură cu temerile mele în întuneric, în timp ce soarele de vară strălucea peste Starachowice. Poate că izolarea mea a durat săptămâni întregi. Tânjeam după sunetul vocilor altor copii, doar pentru a mă încredința că nu eram complet singură. Deși tăceam și mă străduiam să ascult lumea de dincolo de pătura de la fereastră, nu auzeam nici vocea, nici râsul sau lacrimile vreunui alt copil și nici cuvintele vreunei mame. Am început să mă întreb dacă nu cumva toți ceilalți copii evrei din lume muriseră. Eram oare ultima rămasă pe pământ?

Dacă da, trebuia să supraviețuiesc. În momentele mele mai curajoase m-am convins pe mine însămi că era mai bine să fiu singură. Nu mai trebuia să mă joc „Prinde-l pe evreu“ cu băieții aceia brutali. Nu mai trebuia să fug speriată. Nu mai trebuia să îndur loviturile armelor lor de lemn. M-am convins că am fost norocoasă că nu am fost unul dintre acei copii din camioane care au fost scoși de acolo și nu s-au mai întors niciodată. Argumentul meu interior era susținut de sunetul regulat al focurilor de armă din depărtare. Însă de fiecare dată mă copleșea singurătatea. Mintea începea să plutească. Lucrurile deveneau ireale și eu mă detașam de realitatea mea. Nu mai eram înfricoșată sau neliniștită. Visam cu ochii deschiși.

Știu acum că termenul clinic pentru ceea ce mi se întâmpla este disociere. Este starea în care mintea își activează un mecanism de protecție atunci când o persoană nu este în stare să suporte o anumită situație. Persoana se simte deconectată de sine și de lumea din jur. Este un fel de a reacționa la stres sau la traumă. În cazurile extreme, se transformă într-o tulburare de personalitate care poate dura ani la rând. Dar cred că starea mea de atunci a fost de scurtă durată. Instinctele mele de supraviețuire erau atât de puternice, chiar și la vârsta aceea fragedă, încât am avut resursele mentale de a fi capabilă să gestionez realitatea atunci când chiar a contat.

Îmi amintesc mai ales o anume zi. Pentru prima dată nu eram în izolare. Mama mea rămăsese acasă dintr-un motiv oarecare.

Înainte de *Kinderselektion* obișnuiam să vorbesc cu multă vioiciune cu părinții mei atunci când eram împreună în camera noastră. De când cu crimele însă, învățasem să vorbesc mai încet, pentru că, oficial, nu mai existam. Mama și cu mine purtam o conversație în șoaptă când am auzit cizme apropiindu-se. Ne-am oprit imediat din vorbit.

Spre groaza noastră, s-a auzit un ciocănit în ușă. Pentru o clipă, mama a încremenit, neștiind ce să facă. Soldatul a bătut din nou la ușă, de data aceasta mai nerăbdător. Mama nu avea de ales și știa că trebuie să deschidă ușa.

Fără să mi se spună, am înțeles ce trebuia să fac. Am sărit în spatele ei și am încercat să mă fac cât mai mică în spatele fustei ei, ținându-mi brațele pe lângă mine și respirând cât de ușor puteam. Nu-mi amintesc natura conversației de peste prag, dar a continuat pentru o perioadă de timp agonizant de lungă. Iar când soldatul s-a întors pe călcâie și mama a reușit să închidă ușa, i-am putut simți ușurarea. Nici până în ziua de azi nu am idee dacă m-am ascuns foarte bine sau dacă soldatul mă văzuse și a ales să nu mă observe. În orice caz, a fost din nou o situație-limită.

A doua zi, mama iar nu s-a dus la serviciu. Când am întrebat-o de ce, mi-a răspuns:

— Închid lagărul.

Inima mea a tresăltat de bucurie. În sfârșit, puteam părăsi întunericul. Am savurat gândul de a păși de dimineață peste prag, bucurându-mă de căldura soarelui pe față și de o adiere prin părul meu.

Apoi radarul meu a intrat în funcțiune. Am observat că mama era neobișnuit de tăcută. Începuse să împacheteze lucruri într-o valiză mică. I-am studiat fața. Ochii ei nu se concentrau asupra hainelor, ci asupra unei imagini de undeva din mintea ei. Părea uimită și șocată. În mod clar, schimbarea iminentă a situației nu era de bun augur.

— Unde mergem? am întrebat-o.

— La Auschwitz.

CAPITOLUL 9.
ÎN ABIS

Lagărul de muncă Starachowice
Centrul Poloniei ocupat de germani
Sâmbătă, 29 iulie 1944
Vârsta de cinci ani

După aproape cinci ani de ocupație a Poloniei de către Germania nazistă, au venit după noi cu trenurile căii ferate europene a morții.

Armata Roșie sovietică se deplasa dinspre est și nu mai era mult până când fabrica de muniții de la Starachowice avea să ajungă în raza de acțiune a armelor ei.

Nemții o închideau și-și mutau producția mai aproape de patrie. Erau prinși la înghesuială. Și acum, la fel eram și noi.

— Va trebui să-i lăsăm s-o vadă, a spus tatăl meu, vizibil neliniștit. N-o mai putem ține ascunsă.

— Nu mai putem face nimic, a răspuns mama. Nu cred că ne vor face ceva, nici nouă, nici ei. De ce s-ar deranja acum, când mergem la Auschwitz?

Știam că părinții mei vorbeau despre mine. Și am simțit groaza care-i copleșea în timp ce încercau să se obișnuiască cu faptul că, de data asta, chiar erau prinși în capcană.

Avusesem o perioadă extraordinar de norocoasă – mai bună decât a altor milioane de oameni – dar acum, ca muncitori sclavi, părinții mei ajunseseră la data de expirare. Pentru ei și, prin urmare, pentru mine, nu exista decât un singur rezultat, călătoria cu sens unic pe care milioane de oameni o făcuseră deja.

Mai auzisem numele Auschwitz. Și știam că era plin de conotații oribile. Oamenii rosteau cuvântul cu o combinație de teamă și uimire. Foloseau același ton atunci când pronunțau numele Treblinka sau Majdanek, un alt lagăr de exterminare la est de Starachowice, unde se estimează că au pierit optzeci de mii de oameni. Eram suficient de inteligentă să știu că atunci când oamenii mergeau în acele locuri, pur și simplu dispăreau.

Dar nimeni nu părea să știe cum. Auzisem conversații în șoaptă în care era menționat cuvântul gazare. Dar nu știam ce înseamnă. Iar mama mă învățase că, dacă respecți regulile și nu faci nicio prostie, cum ar fi să te uiți în ochii unui ofițer SS, vei supraviețui. Așa că a merge la Auschwitz nu mi se părea a fi o grozăvie. Plină de inocența și optimismul copilăriei, am crezut că ne va fi bine.

Nimic, nici măcar Auschwitzul nu putea fi mai rău decât să rămân în întunericul unei singure

camere timp de săptămâni întregi, fără să pot privi pe fereastră dincolo de pătură. În plus, era o zi frumoasă. Mama îmi periase părul meu șaten-deschis, care îmi ajungea acum până dincolo de umeri. Îmi făcuse o cărare pe mijloc și-mi împletise două codițe la spate. Puteam să le simt greutatea când fluturau, în timp ce săream în fața clădirii noastre din lagărul de muncă. Era prima dată, după luni multe, când ieșeam afară.

Mama continua să trebăluiască înăuntru. Își făcuse singura valiză mică pe care aveam voie să o luăm. Alesese niște haine, câteva alte lucruri esențiale și câteva fotografii mici alb-negru cu familia ei, la care ținea foarte mult. Indiferent unde am fi mers, mama își lua întotdeauna familia cu ea.

Mama a mai făcut o ultimă treabă înainte de a pleca. A luat o mătură și a măturat podeaua. Eram pe cale să călătorim spre cel mai ucigător loc de pe planetă, iar ea curăța o cameră în care nu aveam să ne mai întoarcem niciodată. De ce a făcut asta? Oare considera măturatul terapeutic? Avea nevoie să facă ceva pentru a-și distrage atenția de la călătoria pe care urma să o facem? Nu, cred că a făcut-o pentru mine. Încerca să afișeze un aer de normalitate. A dat dovadă de un calm remarcabil într-un moment de stres inimaginabil.

Mama ne făcea, soțului ei și mie, o demonstrație de curaj. Femeile sunt liantul care cimentează familiile. Când ele cedează, familiile se destramă. Acea imagine a mamei mele cu o mătură va rămâne cu mine mereu. Ea m-a avut în suflet în fiecare minut din fiecare zi întunecată.

Au venit și soldații, prea devreme. Timpul meu de joacă la soare s-a încheiat.

Am pornit toți trei pe jos spre gară. Din fiecare colț al lagărului, strângând în brațe valize mici, alți deținuți ieșeau din cazărmile lor și se îndreptau în aceeași direcție, ca și cum ar fi fost atrași de o forță magnetică. Unii erau pe cont propriu. Alții erau cu soții și soțiile lor. M-am uitat după alți copii. Dar nu erau. Poate eram, într-adevăr, ultimul copil evreu de pe pământ. Dintr-odată m-am trezit că vreau să fiu invizibilă. La urma urmei, n-ar fi trebuit să exist.

Cu toate acestea, niciunul dintre cei care ne controlau înaintarea cu mitralierele lor nu părea surprins sau îngrijorat de faptul că un copil rămăsese liber. Părinții mei fuseseră îngrijorați de faptul că ar fi atras atenția, dar soldații manifestau, cel mult, un aer de indiferență studiată.

Raidul de adunare se desfășura conform planului. Nu era nimic dramatic. Evreii se îndreptau ascultători spre motorul negru ce scuipa abur și cenușă pe cerul polonez fără nori.

De-a lungul anilor m-am întrebat de multe ori de ce nu m-au împușcat pe loc. Probabil că au presupus, pur și simplu, că în câteva ore vom fi cu toții transformați în cenușă și s-au întrebat „De ce să irosim un glonț?".

După ce am mers vreo cincizeci de minute, ne-am apropiat de tren, și curajul meu a început să dispară. Nu m-a șocat șirul nesfârșit de vagoane pentru vite din spatele locomotivei. Și puterea armelor o cunoșteam – le respectam, dar nu mă intimidau. M-au speriat câinii. Acei ciobănești germani. Sub blana lor nu erau decât mușchi. Erau slabi pentru că erau permanent flămânzi. Câinii trăgeau de lesă, își arătau colții, gâfâiau de căldură și salivau.

Nu-și doreau nimic mai mult decât să fie lăsați liberi. Miroseau frica noastră și voiau să se înfrupte din ea. Când unul dintre ei a lătrat, toți au început să latre și nu se mai opreau. Urechile îmi răsunau de mârâitul lor interminabil.

Nu îndrăzneam să privesc în ochi niciun soldat din jurul vagoanelor pentru vite, dar le-am observat expresiile, privindu-i pieziș. Participau la genocid, și totuși fețele lor nu dezvăluiau nicio urmă de tristețe sau de empatie pentru ființele chinuite din fața lor; nicio urmă de rușine că printre victoriile lor în luptă se număra și îmbrâncirea unor sclavi lipsiți de apărare în vagoane care abia dacă erau potrivite pentru vite. Dar, bineînțeles, conștiințele lor – dacă din întâmplare aveau așa ceva – aveau o clauză de exonerare: nu făceau decât să execute ordinele.

Mama m-a luat în brațe și mi-am înfășurat picioarele în jurul ei. Pieptul mamei se umfla ritmic în timp ce mă strângea în brațe. M-am uitat în sus la tatăl meu ca să mă liniștesc și am văzut ceva

ce nu mai văzusem niciodată până atunci, cu excepția momentului în care își ajutase părinții să se ducă la moarte. Plângea. Îmi săruta părul și îmi șoptea să fiu cuminte. Cu lacrimile curgându-i în cascadă pe obraji, a sărutat-o pe mama în semn de rămas-bun. Erau convinși că vom fi trimiși în neant. Și, ca să fie și mai rău, urmau să fie separați cu forța unul de altul, să fie despărțiți pentru prima oară de la căsătoria lor din 1936.

Germanii au pus capăt acestor gesturi de rămas-bun. Tuturor bărbaților li s-a ordonat să se îndrepte spre vagoanele pentru vite din spatele trenului. Un soldat s-a apropiat de tatăl meu, i-a înfipt un pistol în coaste și l-a forțat să li se alăture. Toate femeile – soțiile, mamele lor, surorile și nepoatele – au primit ordin să urce în vagoanele pentru vite, mai aproape de locomotivă. Aceasta a fost prima mea experiență de segregare a femeilor și a bărbaților.

Ne-am îndreptat spre un vagon cu ușa de lemn larg deschisă. Aceasta era prea înaltă pentru mine. Mama m-a ridicat și am urcat înăuntru. Ea m-a urmat în spate. Era gol, în afară de o femeie care stătea pe podea, cu spatele lipit de peretele vagonului. Ne-am așezat lângă ea.

O expresie întrebătoare i-a transformat fața. Era ca și cum vedea o fantomă în fața ei.

— Aveți un copil? a întrebat ea pe un ton care sugera că așa ceva era imposibil. Pot s-o ating?

Mama mea a dat din cap. Femeia mi-a cuprins ușor fața cu mâinile. În ochii ei se simțea venerație, bunătate și o durere profundă.

— Cum ați salvat un copil? a întrebat ea, și lacrimile au început să-i curgă pe față. Am pierdut trei copii. Aveau doar zece, șapte și patru ani. Au fost luați cu forța la ultima selecție. Nu-i voi mai vedea niciodată. Știu că nu-i voi mai vedea.

Mama s-a aplecat spre ea și a îmbrățișat-o în tăcere. Îmbrățișarea lor a fost întreruptă de alte femei care au urcat în vagonul de vite. Au continuat să vină. Toate trei – mama îndurerată, mama mea și cu mine – am fost forțate să ne ridicăm în picioare pentru a face loc, în timp ce zeci de femei erau înghesuite înăuntru. Pe măsură ce numărul lor creștea, la fel și atmosfera din vagon începea să se întunece.

Mama a arătat cu degetul spre un vas mare într-un colț care ar fi trebuit să fie o latrină. Era singura concesie pentru nevoile noastre trupești. Nu ni s-a oferit nici apă, nici mâncare. Eram în miezul verii, iar Europa Centrală în acea perioadă era ca un cuptor. Tot mai multe femei erau înghesuite înăuntru. Erau, poate, vreo sută cincizeci de suflete în interiorul vagonului în momentul în care nemții au considerat că era suficient de plin. Un gardian a închis ușa glisantă. Aceasta s-a trântit cu un zgomot sinistru, iar zăngănitul unui zăvor și al unui lanț au confirmat faptul că eram închise fără putință de scăpare. Evadarea era imposibilă. Tot ce puteam să facem era să ne târâm picioarele cu câțiva centimetri de fiecare parte a poziției noastre. Nici vitele nu ar fi fost tratate atât de inuman. Le-ar fi fost lăsat mai mult spațiu.

Eram mistuiți de întuneric. Singura luminiță venea de la o ferestruică cu gratii, dintr-o parte, de lângă acoperiș. Zeci de rânduri de mâini se îndreptau spre razele subțiri de lumină. Nu puteam să le văd culoarea pielii. Mâinile femeilor erau doar conturate. Fluturau ca un stol de ciori. Când trenul a început să se târască înainte, s-a ridicat un cor de țipete și de strigăte. Iar când a accelerat, s-au intensificat și plânsetele. Câteva femei se rugau cu voce tare. Altele, obosite să se roage lui Dumnezeu în zadar, urlau. Mama, cu stoicismul ei dintotdeauna, își ținea gândurile îngropate adânc în sine. Din când în când, oferea cuvinte de încurajare. Dar nu puteam să înțeleg ce spunea. Vocea ei era înecată de ritmul roților, de scârțâitul pereților de coșciug ai vagonului, de bocetul dureros al femeilor și de fluieratul strident al locomotivei.

Kilometru după kilometru, ne-am legănat la unison, în timp ce trenul se cutremura când urca sau când trecea printr-o curbă a căii ferate. Toată lumea din acel vagon se lupta să rămână în picioare. Când cineva era gata să se prăbușească, mâini anonime se întindeau să-l sprijine. Cei mai

mulți dintre noi nu ne cunoșteam, dar foamea și setea noastră colectivă ne-au unit, la fel ca tristețea noastră și timpul pe care îl mai aveam la dispoziție. Solidaritatea noastră era nerostită. Nu era nevoie de cuvinte. Umanitatea ne rămăsese intactă și, de fiecare dată când puteam, ofeream puțin din ce aveam vecinilor noștri pentru a le alina suferința. Câte un gest, câte un pas la o parte.

Între timp, temperatura continua să crească. Nările mi se umpluseră de mirosul de transpirație și frică. Hainele îmi erau ude leoarcă de sudoarea trupurilor care mă țineau în picioare. Slavă Domnului că mama nu mă obligase să îmbrac haina pe care o pusese în valiză, fiindcă aș fi murit de șoc termic.

Gâfâiam pentru o gură de apă, dar nu era apă. Nu-mi mai fusese atât de cald niciodată. Și nici atât de sete nu-mi fusese în toată viața mea. Și nu aveam nici cea mai vagă idee dacă voi putea să beau apă când ajungeam la destinație. În afara deshidratării, îmi ghiorțăia burta de foame îngrozitor. Prin fața ochilor defilau imagini cu mâncare, ispitindu-mă. Mama stătea lângă mine, neputincioasă. Nu avea ce să facă să-mi fie mai bine. Am încercat să-mi adun toată forța și să mă conving că pot rezista și fără mâncare – și că eram destul de puternică pentru asta.

Mi-am sprijinit capul pe spatele femeii din fața mea. Probabil că am adormit în picioare. Îmi era fizic imposibil să mă așez. Pur și simplu nu era suficient loc. Faptul că femeia aceea a acceptat să mă folosesc de ea pe post de pernă a fost o binecuvântare. M-am simțit ca și cum am fi fost suspendate în spațiu. Am avut un sentiment de imponderabilitate. Masa de oameni striviți împreună însemna că trupurile noastre nu se puteau mișca de bunăvoie.

Am încercat să-i spun mamei că am nevoie la baie. Dar nu m-a putut auzi. Mirosul îngrozitor care învăluia întregul vagon m-a făcut să-mi dau seama ce am de făcut. Am făcut și noi ce fac vitele. Ne-am dat drumul chiar acolo unde stăteam.

Deși aveam doar cinci ani, am acceptat situația ca și cum ar fi fost destinul însuși. Auzisem de atâția alți oameni care făcuseră o călătorie similară, încât m-am gândit că acum ne venise și nouă rândul.

Efortul de a sta în picioare și de a fi strivită, împreună cu mișcarea continuă, era epuizant. Călătoria părea interminabilă, iar cele câteva raze de soare care pătrundeau pe fereastra cu gratii de deasupra nu păreau să ajungă niciodată la mine. Așteptam cu disperare ca trenul să se oprească și ca drumul nostru să se termine.

Fiindcă eram în miezul verii, ziua a fost lungă, dar, în cele din urmă, ultimele raze de lumină au fost înlocuite de culoarea de smoală a nopții. Faptul că nu puteam vedea mi-a oferit un răgaz de la trauma pe care, fără îndoială, o înduram. Însă, odată cu întunericul, gemetele și strigătele s-au intensificat. De parcă aș fi avut nevoie să mi se reamintească faptul că ne îndreptăm spre un loc îngrozitor.

M-am întors la o stare de spirit pe care o mai trăisem pe când eram singură în cameră la Starachowice. Am început să plutesc din nou, și emoțiile mele m-au făcut să mă deconectez de la realitate. Nu știu cât timp am călătorit sau cât am dormit. Am intrat în acea stare intermediară dintre somn și veghe, când mintea își pierde perspectiva, liniile ferme ale realității devin neclare, și creierul este presărat cu un nimic fluctuant și cu imagini mute și mișcătoare care nu se potrivesc cu sunetele din jur.

Înaintam încă atunci când au apărut zorii. Călătoria noastră părea să fi durat deja o eternitate. În realitate, după aproximativ treizeci și șase de ore, trenul a încetinit și a început să se târască până când s-a oprit brusc, însoțit de o mare eliberare de abur. Am auzit sunetul unui zăvor din oțel care era descuiat, apoi am fost asaltate de o mulțime de comenzi germane aspre.

Dintr-odată, am fost orbite de lumină.

CAPITOLUL 10.
RĂMAS-BUN, TATĂ!

Auschwitz II – Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, 30 iulie 1944
Vârsta de cinci ani

A fost nevoie de o secundă sau două pentru ca ochii mei să se obișnuiască cu lumina.

Aceasta venea de la o fâșie de cer albastru de deasupra contururilor capetelor femeilor ce se vedeau prin ușa deschisă a vagonului pentru vite. Țipetele de groază ale călătoarelor se amestecau cu comenzile guturale atât de familiare, care nu aveau nevoie de traducere. *Raus, raus, raus, raus! Alle Juden, raus! Schnell!*

Și iată-ne aici. În sfârșit. Birkenau. Cea mai ucigătoare parte a imensului complex Auschwitz. Ajunsesem în zona tampon. O mică gară de triaj, care pentru 1.100.000 de evrei a constituit capătul liniei și sfârșitul lumii lor.

Toate căile ferate din Europa ocupată șerpuiau spre acest peron. Tot ceea ce îndurarăm părinții mei și cu mine în timpul ultimilor cinci ani ne condusese la acest moment. De aici, după cum aveam să aflu, era un drum de doar câteva sute de metri până la Crematoriile 2 și 3, fiecare cu câte o cameră de gazare anexată. Eficiență germană de cea mai josnică speță.

Haosul era derutant și imposibil de înțeles pentru un copil.

Clipind în lumina aspră a soarelui și gâfâind de sete, femeile au coborât din trenul din Starachowice. Le-am văzut cum tresăreau când nemții continuau să strige la ele. Apoi a venit rândul meu. Mama m-a ajutat să cobor pe peron și, la vârsta de cinci ani și zece luni, am pășit în inima sistemului de credințe al naziștilor. O sută cincizeci de ființe lihnite de foame, deshidratate, terorizate, dezorientate, îndoliate și cu mine.

Pentru nemți, pasagerii vagonului pentru vite erau simbolul tuturor relelor. Și acum, uite și camerele de gazare de la Birkenau. Mulțimile de oameni de pe peron se înălțau deasupra mea, dar, dacă mă întorceam la stânga, puteam vedea un grup de coșuri de fum din cărămidă, înalte de vreo zece metri, care scuipau un fum urât mirositor. În dreapta mea se afla Poarta Morții, o clădire din cărămidă roșie construită peste un arc prin care ajungeau trenurile la cel mai detestabil punct terminus pe care lumea l-a cunoscut vreodată. Drept înainte, cât vedeai cu ochii, cazărmile se întindeau pe kilometri întregi, aproape până la orizont. Lagărul era cât un oraș de mărime medie. A fost proiectat pentru a putea găzdui oricând peste 120.000 de prizonieri. Adică de trei ori mai mult decât Tomaszów Mazowiecki.

Mama își ținea valijoara într-o mână, iar în cealaltă, mâna mea, în timp ce stăteam într-un iureș de frică și confuzie. Peste tot în jurul nostru erau soldați cu arme, strigând ordine. Dar eu m-am concentrat asupra câinilor care lătrau și salivau, care erau la fel de înalți ca mine.

— Mamă, câinii vor să mă mănânce acum. Vor să mă omoare.

— Nu, nu o vor face, Tola. Nu se vor atinge de tine. Sunt dresați să ucidă. Dar numai dacă fugi. Nu ai de gând să fugi, nu-i așa?

— Nu, mamă.

— Atunci, nu ai de ce să-ți faci griji.

Teama mi s-a risipit. M-am liniștit.

Mama îmi spunea întotdeauna adevărul. Iar eu o credeam. Ea îmi spunea ce se va întâmpla și chiar așa se întâmpla. Iar eu am avut încredere în ea. Ca întotdeauna, calmul ei m-a ajutat să mă liniștesc când eram tulburată.

I-am măsurat din ochi. Soldații îi țineau în lesă. Aveau botniță și mi-am spus că voi sta atât de nemișcată, încât nici măcar nu vor putea să creadă că voi fugi.

Apoi mama mea a spus ceva care m-a cutremurat:

— Tola, va trebui să te las singură pentru câteva minute.

Am rămas mută de uimire.

— Trebuie să-l găsesc pe tatăl tău. Trebuie să știu ce se întâmplă cu el. Stai chiar acolo și nu te mișca. Nu te mișca. Ține valiza. Nu lăsa pe nimeni să ia valiza. Ai înțeles? Poți să faci asta pentru mine?

— Da, mamă. Bineînțeles.

— Nu-ți face griji, voi veni înapoi cât de repede pot.

Și, spunând asta, s-a pierdut în mulțime, îndepărtându-se pe peron, spre spatele trenului. Am scăpat-o o clipă din vedere și am simțit un fior de panică. Apoi, prin masa clocotitoare, am zărit-o din nou cu tatăl meu. Am vrut să alerg și să mă alătur lor. Dar am rămas pe loc, așa cum insistase mama. Părinții mei se îmbrățișau, se sărutau și vorbeau intens.

Când privesc acum în urmă, sunt încă uimită de pariul pe care l-a făcut mama și de încrederea pe care a avut-o în mine. Eram acolo, nu aveam încă șase ani, singură în cel mai periculos loc de pe pământ, într-o mulțime de oameni confuzi și îngroziți, înconjurată de ucigași, la mila SS-ului și la doar câteva sute de metri de cea mai apropiată cameră de gazare.

M-am concentrat asupra valizei și m-am agățat de mânerul ei ca și cum viața mea depindea de ea. Aveam o treabă de făcut. Misiunea mea era să protejez hainele familiei mele și ultimele noastre posesiuni. M-am concentrat cu toată puterea mea. Eram speriată. Dar faptul că aveam o responsabilitate mi-a dat curaj. Nimeni nu avea să ia acea valiză. Nu uitați, aceasta a fost fata care, la vârsta de trei ani, era pregătită să lupte cu un neamț pentru a-și salva haina de blană albă preferată.

Am încercat să mă transform într-o statuie. M-am oțelit pentru că se holbau câinii la mine. Cu ajutorul vederii periferice, am zărit trupe de oameni în uniforme aspre, cu dungi, care se urcau în vagoanele pentru vite. Priveau la tragedia care se desfășura în fața lor și păreau indiferenți. Nici urmă de emoție. Acești oameni văzuseră cu toții prea multe. Acum nu-i mai putea șoca nimic.

Au scos cadavrele oamenilor care muriseră pe drum, au scos gălețile cu dejecții și, parcă în transă, au curățat podelele de lemn. Muncitorii trebuiau să facă vagoanele să arate prezentabil pentru a fi reutilizate, deoarece trenul urma să plece în curând spre un alt ghetou sau lagăr pentru a prelua alte încărcături umane. Trebuiau să îndepărteze toate dovezile cruzimii suferite de femeile care mă sprijiniseră, astfel încât soldaților de la următorul raid de adunare să le fie mai ușor să aducă încă o serie de victime cu destinația Birkenau. Aceste echipe evreiești de igienizare erau doar o altă componentă banală, dar esențială dintre cele necesare pentru a asigura desfășurarea fără

probleme a genocidului nazist.

Deși îngrozită, am fost fascinată de nebunia care clocotea în jurul meu. Era ca și cum m-aș fi aflat în ochiul unui uragan. Faptul că mă țineam strâns de valiză mă izola cumva de agitația de pe peron. În tot acest timp, nu-mi luam ochii de la părinții mei. Aceștia s-au îmbrățișat pentru ultima dată, și apoi tatăl meu a dispărut. Mi-a stat inima în loc.

Mama a reapărut lângă mine, plângând.

— Tola, tu și cu mine rămânem la Auschwitz. Dar tatăl tău nu rămâne.

Cumva, tata aflase că fusese trimis la Dachau. Dar mai întâi trebuia să fie tatuat la Auschwitz. Nu putea fi trimis la Dachau fără tatuaj. Oriunde și orice ar fi fost acest Dachau. Îmi era imposibil să înțeleg enormitatea a ceea ce spunea mama.

Șocurile continuau să apară.

— Cel mai bun prieten al tatălui tău a fost strangulat de un bărbat care a înnebunit în timpul călătoriei. Dar nu-ți face griji, tata este în siguranță. El te iubește și îți trimite sărutări.

Victima era Aaron Greenspan, care locuise la o stradă distanță de noi în Tomaszów Mazowiecki. Nu fusese singura persoană ucisă în vagonul tatălui meu. Alți câțiva bărbați au murit într-o încăierare care a avut loc în timpul călătoriei. Nu au existat nemți în vagon care să intervină, așa că nu a fost nimic care să-i oprească pe unii bărbați să se ia la bătaie cu alții care îi nedreptățiseră la Starachowice. Reglarea de conturi între grupuri rivale este evidențiată în cartea istoricului Christopher Browning, *Remembering Survival* [„Să ne amintim de supraviețuitori"].

Tata nu ar fi omorât o muscă. S-a îmbolnăvit după ce a plecat din Starachowice, iar mama spunea că avea capul și trupul acoperit de furuncule și că arăta îngrozitor. După toate probabilitățile, a făcut o infecție din cauza unei combinații de stres, condiții insalubre și supraaglomerația din vagonul pentru vite.

Odată cu dispariția tatălui meu, siguranța și optimismul mi s-au dezintegrat. Fusese mereu prezent în viața mea. Întotdeauna venea la sfârșitul zilei, indiferent cât de proastă fusese ziua aceea. Și acum acea siguranță se evaporase. Dar m-am consolat cu gândul că cel puțin era în viață, iar eu eram cu mama.

Apoi mama m-a surprins din nou.

— Dezbracă-te, a spus ea.

— Să mă dezbrac?

— Da, hai! Dă-ți hainele jos!

— De ce trebuie să ne dezbrăcăm? am întrebat eu.

— Ne verifică dacă avem malformații sau boli. Dacă trupurile noastre nu sunt perfecte, uite ce ni se va întâmpla, a spus ea, arătând spre fumul care ieșea din coșul unui crematoriu.

Nu eram prea sigură ce însemna asta, dar din tonul mamei am înțeles că era ceva suficient de amenințător ca să mă supun. Ne-am dezbrăcat de hainele murdare chiar lângă tren. Eram înconjurată de zeci de femei subțiri, palide, goale, care încercau fără succes să își protejeze modestia de naziștii care râneau și se holbau.

— Cum arăt? am întrebat, făcând piruete goală pe peron, lângă vagonul pentru vite.

— Arăți minunat. Perfect, mi-a răspuns mama.

— Dar tu? am întrebat eu.

După ce muncise ca o sclavă în fabrica de muniții, din zori și până la asfințit, timp de mai bine de nouă luni, mama era albă ca o fantomă. Abia dacă văzuse soarele în tot acest timp. Se vedea bine că tenul ei părea nesănătos.

— Și eu sunt bine, a spus ea, fără convingere.

Mama a început să-și plesnească obrajii, ca să dea palorii ei o tentă roșiatică, doar-doar o trece

testul la inevitabila *Selektion* de sănătate. Era esențial să pară suficient de sănătoasă pentru a munci. Un comportament bolnăvicios era fatal. Alte femei aveau gânduri similare și erau ocupate să-și aranjeze pielea.

Dintr-odată, am privit ca hipnotizată cum două femei, care văzuseră și ele fumul, o luaseră la fugă. Erau complet dezbrăcate. Un neamț a strigat în gura mare:

— *Halt! Oder wir schießen!* Opriți-vă sau vom trage!

Femeile au continuat să înainteze. S-a auzit o rafală de focuri de armă și au căzut ca niște păpuși de cârpe. Am fost îngrozită. Acele biete femei știau exact ce erau coșurile de fum. Și-au urmat instinctul primar de a fugi, chiar dacă era inutil. Acum, după toți acești ani, îmi aduce o alinare să știu că acele femei au fost ucise instantaneu. Dacă ar fi ajuns în camera de gazare, le-ar fi luat aproximativ zece minute să se sufoce. Zece minute de teroare și agonia de a respira cu greu, luptându-se pentru aer.

A fost o introducere brutală în Birkenau. Totuși, bărbații naziști în uniformă care treceau printre femeile goale nu au reacționat deloc la împușcături. Pentru ei a fost doar o întâmplare oarecare, pe frontul de lucru al unei crime în masă.

Mama și-a plesnit obrajii pentru ultima oară. Nemții verificau cu atenție corpul și părul tuturor. Inspecțiile erau intime, invazive și toate femeile erau tulburate.

— Caută arme, a șoptit mama. Chiar și un ac de păr ar putea fi o armă aici.

Bărbații au ajuns la noi. După o inspecție neplăcută, am fost aprobate. Dar valiza ne-a fost luată. Tot ceea ce aveam pe lume se afla în acea valiză. Câteva fotografii. Ultimele amintiri rămase. Dispăruseră. Acum chiar că nu mai aveam nimic altceva decât amintirile noastre.

Am fost trimise într-o clădire din apropierea liniei de cale ferată unde ni s-au dat haine. Eu am primit o rochie largă de bumbac gri care-mi ajungea până la glezne. Pantofii pe care mi i-au dat în locul celor confiscați erau incomozi. Dar cel puțin nu mai eram goale.

Învățam repede să apreciez micile acte de clemență. Însă a mai urmat o umilință, atunci când ni s-a ordonat să intrăm într-o cabană de lemn. Podeaua era plină de păr uman. Păr de toate culorile: castaniu-închis, castaniu-deschis, negru ca pana corbului, roșcat, gri. Dar foarte puțin păr alb. Bătrânii nu ajungeau niciodată atât de departe.

— Biata meu copilă, a spus o femeie care stătea pe o bancă. Va trebui să-ți tai codițele.

M-a ridicat pe bancă și, cu două tăieturi, codițele mele au căzut pe podea și au rămas acolo ca niște capete de frânghie șaten-deschis pe covorul multicolor al șuvițelor tunse. Muream de rușine. Fusesem atât de mândră de părul meu lung, pe care mama îl împletea cu grijă în fiecare dimineață. Apoi femeia a trecut mașina de tuns peste ceea ce rămăsese, lăsând în urmă cărări de păr țepos. Eram speriată de modul în care, în fiecare etapă a instalării noastre la Birkenau, eram abuzate fizic, umilite și înjosite.

Oficial am fost rase din motive de igienă, pentru a micșora șansele de a face păduchi, dar, în realitate, era un alt element al strategiei psihologice a nemților. Părul meu făcuse parte din identitatea mea. Ne dezumanizau și încercau să ne demoralizeze și mai mult. Bineînțeles, exista și un motiv mai practic pentru a ne tunde ca pe oi. Voiau ca părul nostru să umple saltelele. Nimic nu era irosit în Birkenau.

Nu știam cum mi se schimbase înfățișarea. Nu aveam nicio oglindă. Dar îmi era imposibil să ascund cât de revoltată mă simțeam. Frizerița mi-a sesizat disconfortul și mi-a dat o cârpă pentru a-mi acoperi capul. M-am uitat în jur după mama, dar nu am reușit s-o recunosc. Fața ei se schimbase. Și ea își pierduse părul șaten-închis, care-i venea până la umeri. M-am simțit ușurată când mama și-a pus mâna pe capul meu tuns și, cu un zâmbet curajos, m-a luat de mână.

Ne-am alăturat unei coloane de femei proaspăt rase în cap și am fost conduse către o cazarmă

cu rânduri peste rânduri de paturi de lemn goale.

Erau paturi cu trei niveluri. Cel mai bun loc era deasupra, pentru că acolo te puteai așeza fără să te lovești la cap. Spațiul dintre paturile de lemn era mai mic de șaizeci de centimetri, iar singura opțiune era să te întinzi în ele. Camera noastră de familie din lagărul de muncă de la Starachowice ne oferise cel puțin o oarecare intimitate. Spațiile pentru somn de aici erau cât se poate de înghesuite.

Deși afară era încă ziuă, cazarma era întunecată și sinistră. Era așa cum îmi imaginam că arată un grajd mare. Mai potrivită pentru animale decât pentru oameni, era un hambar, nu un dormitor.

Mamei și mie ne-a fost repartizat un pat în mijlocul camerei. Dintre toate opțiunile, aceasta era cea mai proastă. Nu puteam să mă urc înăuntru pentru că era prea înalt pentru mine, așa că mama m-a ajutat să mă urc și ne-am așezat față în față, iar unul dintre picioarele mamei atârna peste margine.

O femeie a apărut de nicăieri și a pălmuit-o pe mama cu putere în față.

— Aici ești la Auschwitz, a șuierat ea. Nu poți să dormi cum ai tu chef.

Deși femeia nu era înarmată, modul în care își exprima autoritatea m-a speriat îngrozitor. Nu era nemțoaică, era evreică. Era o *Blokälteste*, o supraveghetoare de sector – o prizonieră veterană responsabilă cu primirea nou-venitelor. Alte personaje cu autoritate se numeau *Kapos* (după cuvântul italienesc „capo", care înseamnă „șef"; mafia folosește același cuvânt din cauza fricii pe care o stârnește), pe care nemții le numiseră ca supraveghetoare.

Mama s-a întors spre mine și mi-a dat o altă lecție de supraviețuire.

— Din ce în ce mai multe femei ni se vor alătura în acest pat suprapus. Din nefericire, nu îl vom avea numai pentru noi, așa cum făceam în Starachowice. Când mergem la culcare, încearcă să nu te miști prea mult, fiindcă le vei deranja pe celelalte. Stai jos și întinde-te lângă mine și voi încerca să te fac să te simți bine. Când te dai jos din pat, coboară așa, cu picioarele mai întâi.

Mama a alunecat de pe pat cât de discret a putut. Părea demoralizată de palmele primite și nu voia s-o supere pe supraveghetoare încă o dată.

— Se pare că vom fi hrănite de două ori pe zi. Niște supă caldă și o bucată de pâine.

Mi-a dat o cană de tablă, un castron și o lingură.

— Orice ai face, să nu le pierzi. Aceste lucruri nu pot fi înlocuite. Dacă le rătăcești, nu vei mai primi mâncare și vei muri de foame.

Mama era îngrijorată de posibilitatea să le fure cineva. Erau, la urma urmei, singurele noastre posesiuni lumești. Mi-a arătat un loc, într-un colț al patului, unde puteam să le ascundem sub niște pături. Ce trist că acum trebuia să ne facem griji și pentru furt. Mama a păstrat cele mai proaste vești pentru final.

— Tola, nu te poți duce la toaletă oricând vrei. Regulile aici sunt foarte dure. Poți merge doar de două ori pe zi. O dată dimineața și o dată seara, înainte de stingere. Și pentru mine este la fel. Vom merge împreună în același timp.

— Dar, mamă, dacă trebuie să mă duc între timp?

— Va trebui să te abții. O să înveți. Dacă n-o s-o faci, vei fi pedepsită.

Dintre toate regulile, asta m-a supărat cel mai mult. Nu eram sigură dacă mă puteam controla. Dar am învățat.

Între timp se făcuse ora cinei. Toate noile deținute din cazarmă stăteau la rând cu cești le lor. Ni s-a dat puțină supă și o bucată de pâine. Eram cu adevărat epuizată – prea obosită să mănânc

Dar mama a insistat. Și mi-a dat mie și rația ei de pâine.

Abia atunci, la câteva ore după ce am ajuns în Birkenau, am putut să beau un pahar de apă ca

să-mi potolesc setea.

Odată cu trecerea timpului, îmi dau seama acum că am fost unii dintre cei mai norocoși din tren. Un număr necunoscut de oameni au mers direct la camerele de gazare. Dar arhivele care au supraviețuit războiului arată că 1.298 de bărbați și 409 femei din trenul nostru au fost admiși la Birkenau după procesul de selecție. Nu toți aceștia au venit din Starachowice. Unii au fost ridicați din alte lagăre de muncă din districtul Radom din centrul Poloniei.

Aceste detalii sunt cuprinse într-o carte extraordinară de 800 de pagini cu titlul *Auschwitz Chronicles*, compilată de o echipă de istorici, supervizată de Danuta Czech, o fostă luptătoare în rezistență care a fost șefă de cercetare la Muzeul Oficial de la Auschwitz.

Grație acestei cercetări minuțioase am descoperit că și în acea zi din 1944 cinci prizonieri au evadat din Birkenau, dintre care patru au fost împușcați în timpul unei urmăriri.

Toată viața mea m-am întrebat de ce nu am fost uciși la sosire. Se estimează că mai mult de 230.000 de copii au intrat în complexul de la Auschwitz. Aproape toți au fost uciși la Birkenau la câteva ore după ce au coborât din vagoanele pentru vite. Naziștii nu aveau nevoie de copii. Erau o povară. Nu aveau forța fizică necesară pentru a face muncă de sclavi. Aveau nevoie de hrană. Costau bani. Dar, mai mult decât orice, ei reprezentau viitorul poporului evreu. Iar când aveau să crească, puteau să devină martori. Din punctul de vedere al naziștilor, trebuiau să fie exterminați. Atunci, de ce nu am fost eliminată și eu?

O ipoteză este că am avut norocul să ajungem într-o zi de duminică. După cum am arătat, unul dintre crematoriile de la capătul liniei de cale ferată funcționa la capacitate maximă. Dar pentru că duminica era o zi de odihnă, fabrica de crime nu mai avea personal care să ne însoțească până la camera de gazare, iar ei n-au putut sau n-au vrut să pornească un alt incinerator pentru a scăpa de cadavre.

O altă ipoteză este că, în acea perioadă, naziștii treceau printr-o penurie de Zyklon B, compusul de cianură folosit în camerele de gazare. Și încă o ipoteză vine din partea istoricului Christopher Browning, prezentată în cartea sa despre Starachowice, *Remembering Survival*, după cum am menționat mai devreme. Citând declarații din mai multe mărturii ale supraviețuitorilor, Browning sugerează că Kurt Otto Baumgarten, unul dintre conducătorii mai umani de la Starachowice, „a intervenit în numele foștilor săi prizonieri și a trimis o scrisoare odată cu transportul, asigurând autoritățile de la Birkenau că evreii din Starachowice erau cu toții buni muncitori".

Dar, dacă așa a fost, de ce a trebuit să trecem printr-un proces de selecție pe peron?

Nu avem cum să știm cu certitudine ce anume m-a salvat pe mine. Poate că a fost o combinație a tuturor celor de mai sus, dar, oricum a fost, sunt recunoscătoare că am supraviețuit în acea primă zi. În continuare provocarea era să supraviețuiesc fiecărei zile ce avea să urmeze la Birkenau.

Mama m-a ajutat să mă urc din nou pe etajul din mijloc al patului. M-am mișcat cu grijă, încercând să nu calc pe femeile din patul de jos. Mama s-a urcat lângă mine. În noaptea aceea aveam patul numai pentru noi, deși nu avea să fie întotdeauna așa.

M-am ghemuit lângă mama. Mirosul ei era liniștitor. În brațele ei mă simțeam în siguranță. În cele din urmă, după cea mai grea călătorie din viața mea, am adormit repede.

CAPITOLUL 11.
REFUZ SĂ PLÂNG

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, vara anului 1944
Vârsta de cinci ani

Primele zile la Birkenau au fost pur și simplu terifiante. Deși timpul petrecut în singurătate în întunericul din Starachowice a fost înspăimântător, cu siguranță nu a fost la fel de intimidant. Măcar acolo eram singură și fusesem scutită de contactul apropiat cu cei de la SS și cu executanții lor; la Birkenau aveam contact cu ei tot timpul.

Mama era aproape și făcea tot posibilul să mă protejeze, dar eram convinsă că ei mă urmăreau în permanență. Cu toții. Nu exista nicio ascunzătoare. Iar scara industrială a lagărului de exterminare, zgomotul pe care îl genera, sosirea continuă a marfarelor cu vagoane pentru vite pe banda rulantă a morții erau copleșitoare. Simțeam că pot fi împușcată în orice moment.

Privirile bântuite ale colegilor mei prizonieri, comportamentul lor supus și sentimentul dominant de teroare mi-au frânt sufletul.

Frica este un virus contagios, infectând practic pe oricine pe care-l atinge. Imunitatea este dificil, dacă nu imposibil de dobândit.

Deși aveam doar cinci ani, puteam să-mi dau seama că femeile din jurul meu renunțaseră la orice aparență de optimism. Deși nu aveam cum să știu asta atunci, știu acum că mama și cu mine am ajuns la Birkenau într-un moment de tensiune maximă. După ce terminase de anihilat mai mult de 400.000 de evrei maghiari, SS-ul era pe cale să lichideze *Zigeunerfamilienlager* – lagărul familiilor de țigani din Birkenau.

Uciderea în masă a țiganilor, cum erau numiți pe atunci oamenii de etnie romă și sinti, fusese planificată de două luni. Ar fi trebuit să aibă loc la mijlocul lunii mai 1944, dar romii au fost avertizați de planul de ucidere și au spart o magazie de unelte, luând orice arme potențiale au putut: cuțite, lopeți, ciocane, târnăcoape, răngi și pietre. Printre bărbații romi se aflau foști veterani ai armatei, care nu aveau intenția de a merge liniștiți în camerele de gazare, iar 600 dintre ei s-au baricadat într-o cazarmă.

Înarmați cu mitraliere, cei din trupele SS au înconjurat *Zigeunerfamilienlager* și le-au ordonat oamenilor să se predea și să iasă afară. Când aceștia au refuzat, SS-ul s-a retras mai degrabă decât să riște pierderi.

Această victorie morală, la 16 mai 1944, este sărbătorită acum ca Ziua Rezistenței Romilor.

Sfidarea romilor i-a deranjat pe naziști. Aceștia se temeau că vor declanșa o revoltă în tot lagărul. Așa că nu s-au mai grăbit să se debaraseze de romi și au făcut-o pe furiș. Pentru a reduce potențiala rezistență, au împărțit cele 6.000 de persoane din *Zigeunerfamilienlager* în grupuri mai mici. La 23 mai 1944, au expediat peste 1.500 de persoane în alte lagăre din cadrul celui de-Al Treilea Reich. Apoi, la 2 august, la două zile după ce am ajuns de la Starachowice, un tren gol a oprit pe peronul aflat nu departe de cazărmile noastre. SS a ordonat ca alți 1.400 de bărbați și băieți romi să urce în tren. În acea seară, la ora șapte, trenul a pornit spre nord-vest, într-o călătorie de 640 de kilometri. Romii se îndreptau spre Buchenwald, un alt lagăr de concentrare mare și notoriu în interiorul granițelor Germaniei.

Cam tot pe atunci, mama și cu mine eram în fața cazărmii noastre, alături de ceilalți deținuți, participând la apelul de seară. Apelul era un eveniment care avea loc de două ori pe zi. În fiecare dimineață și seară ni se ordona să defilăm afară și să fim numărați. Toată lumea trebuia să fie prezentă și corectă, altfel eram obligați să stăm afară în poziție de drepți, până când nemții erau mulțumiți. Pe ploaie sau pe soare. Ei erau obsedați de numărare. O puteau face ore în șir.

Apelul a fost întotdeauna o activitate plictisitoare și adesea o experiență extrem de stresantă. Dar acum, privind în urmă, îmi dau seama că acea zi a fost specială. Apelul era tensionat. SS-ul știa că romii aveau să moară și erau cu nervii întinși la maximum. Iar când gardienii erau nervoși, prizonierii plăteau.

După ce s-a încheiat apelul și ne-am întors înăuntru, cei de la SS au trecut la acțiune. Întrucât toți bărbații romi în stare să lupte fuseseră închiși în vagoane pentru vite și se îndreptau spre nord, în *Zigeunerfamilienlager* se găseau acum doar bărbați în vârstă și bolnavi, precum și femei și copii. În total, 2.890 dintre cei mai vulnerabili. Gărzile au distribuit pâine și salam și le-au spus că vor fi duși într-un alt lagăr. Ca parte a șiretlicului, SS-ul i-a încărcat în camioane și i-au dus la mai puțin de un kilometru și jumătate, până la camera de gazare de lângă de Crematoriul 5, înconjurat de pini. Trupurile lor au fost arse în gropi deschise.

Între 300.000 și 500.000 de romi au pierit în Holocaust. Nici pentru ei, nici pentru evrei nu exista un loc în lumea pură din punct de vedere etnic a lui Adolf Hitler. Respinși ca *Untermenschen*, evreii se aflau la baza piramidei rasiale denaturate a Führerului. Romii se aflau chiar deasupra lor. Hitler dorea ca Al Treilea Reich să fie populat de „o rasă superioară de arieni – oameni cu ochi albaștri și păr blond, de origine nordică – care să-i elimine pe cei considerați inferiori.

Deși rasa umană are multe varietăți, avem mai multe lucruri în comun decât diferențe. Din experiența mea dureroasă, pot să vă spun că toți mirosim la fel atunci când suntem incinerați. Evrei, romi, homosexuali, oameni de culoare – toți cei pe care Hitler a încercat să-i stârpească.

Acel miros. Este de neuitat. Trebuie doar să închid ochii și, după aproape optzeci de ani, amintirea îmi asaltează nările. Va rămâne cu mine până la ultima mea suflare, la fel ca sentimentul predominant de frică și foame de la Birkenau.

Nu la mult timp după ce lagărul de romi a fost lichidat, a existat un apel pe care nu pot să-l uit. Picioarele îmi erau obosite, stătusem afară în căldură ore întregi și nu știam cât era ceasul. Soarele era sus pe cer și nu exista umbră în sectorul nostru. Trebuie să fi fost după-amiaza, iar noi eram acolo de când mâncaserăm ceea ce trecea drept mic-dejun: o băutură caldă, indescriptibilă și o bucată de pâine. Oare cât mai trebuia să stau pe loc?

Toate femeile prizoniere din cazarma în care dormeam cu mama erau aliniate în rânduri de câte cinci. Era unul dintre cele mai lungi apeluri de care avuseserăm parte vreodată. Am pierdut socoteala numărului de ori în care ne numărase supraveghetoarea de sector. De fiecare dată când

număra, ajungea la același număr. Asta însemna că nu lipsea nimeni din cazarma noastră. Dar poate că era un deficit de prizonieri într-una din celelalte cazărmi din acest complex masiv. Poate că unul sau mai mulți deținuți reușiseră să se strecoare pe sub gardul electric și fugeau spre libertate.

În fața gardurilor care marcau perimetrul exista o fâșie de ținut al nimănui marcată în mod clar cu pancarte inscripționate cu cranii și oase încrucișate și cuvântul *Halt*. Nemții te împușcau dacă intrai în acea zonă a morții. Voiau ca noi să murim conform regulilor lor, și nu după ale noastre. De mai multe ori, noaptea, am fost trezită de împușcături. Urmau, inevitabil, veștile rele.

Evadările îi înfuriau pe nemți, și nu în ultimul rând pentru că doreau ca dovezile crimelor lor să nu ajungă la americani, britanici sau ruși, care își strângeau încet, dar sigur, menghina în jurul celui de-Al Treilea Reich. A doua zi după ce am sosit la Birkenau, trupurile a cinci persoane împușcate în timp ce încercau să evadeze au fost înșirate la intrarea în lagărul bărbaților, pentru a-i descuraja pe alții ca măcar să se gândească la așa ceva.

Printre femeile din cazarma noastră, aceste evadări provocau emoții amestecate. Bineînțeles, toate sperau ca evadații să se sustragă urmăritorilor și să ajungă afară în siguranță. Deși un act de curaj, era o moarte previzibilă, deoarece mulți dintre ei nu ajungeau niciodată mai departe de garduri înainte să fie seceraţi de gloanțe. Dar când veștile despre câte o evadare ajungeau la cazarma noastră, erau întotdeauna însoțite de sentimentul de iritare că noi vom plăti prețul. Puteau să ni se taie rațiile de mâncare sau, ca în acea zi, să fim obligate să stăm în poziție de drepți la un apel nesfârșit, sprijinindu-ne când pe un picior, când pe altul, pentru a împiedica instalarea crampelor, și îngrijorate că vom fi pedepsite noi în urma evenimentului.

În mod normal încercam să stau în spate la apel, ca să nu atrag atenția. Dar, cu ocazia aceea, m-am trezit în primul rând. Am început să mă agit după ce am fost blocată acolo atât de mult timp, dar nu m-am mișcat din poziția mea. Greșeala mea a fost să-mi întorc capul și să mă uit în spatele meu.

Dintr-odată, o gardiancă a apărut deasupra mea. Era o membră din *SS-Gefolge* – ceea ce literalmente înseamnă anturajul SS. Femeia era la fel de intimidantă ca și omologii ei de sex masculin. De fapt, era chiar mai sinistră, având în vedere că purta o fustă și însemnele naziste pe pieptul stâng al uniformei sale.

Femeia m-a scos din rând și a început să mă plesnească. Îmi lovea obrajii cu palma deschisă. Mai întâi pe o parte, apoi pe cealaltă.

A trebuit să-mi ridic fața spre SS-istă. Știam că asta voia. M-am uitat la mama, iar mama s-a uitat înapoi la mine, dar nu a spus nimic, fiindcă nu știa care ar fi fost consecințele. Așa că a trebuit să tacă, chiar dacă ar fi vrut să-mi sară în ajutor. Știam că nu putea interveni. Dar am comunicat una cu alta din priviri.

Așteaptă.

Loviturile continuau să vină. Gardianca SS își folosea toată puterea.

Am privit-o drept în față în timp ce mă lovea și m-am gândit: „Poți să mă lovești până mă omori, dar nu vei ști niciodată cât de mult doare."

Obrajii îmi ardeau din cauza bătăii, dar am refuzat să plâng.

Chiar și la acea vârstă, nu aveam intenția de a fi o victimă. Nu știam ce înseamnă cuvântul rezistență. Dar am simțit-o adânc în mine. Refuzam să cedez și nimeni nu avea să-mi distrugă miezul interior. Nici măcar o lacrimă pentru agresorul meu.

Mintea mea folosea același mecanism de adaptare pe care l-am simțit prima oară în Starachowice: disocierea. Sub ploaia de palme, conștiința mea a pornit la plimbare și am avut o altă experiență extracorporală. Era ca și cum pluteam deasupra cazărmii și priveam scena de la înălțime. Acolo jos, o femeie în negru bătea un copil evreu neajutorat și înfometat. Priveliștea ca

din elicopter m-a ajutat să amorțesc durerea.

Nu-mi amintesc cât a durat pălmuirea. Încerca să mă trântească la pământ, sau măcar să mă facă să plâng. Dar am rămas în picioare și tăcută. Voiam ca pedeapsa să înceteze, dar nu aveam de gând s-o anunț. În cele din urmă, a obosit.

M-am uitat la mâna ei. Era de un roșu-aprins. Obrajii mă înțepau și începuseră să se umfle.

— Data viitoare să stai nemișcată! a șuierat ea în timp ce mă împingea înapoi în rând.

Apoi a plecat. Eram amorțită. Am stat nemișcată lângă mama. N-am spus nimic. Nu era nevoie. Corpul meu se resimțea după șocul violenței, urmat de ușurarea că totul se sfârșise. Abia după ce femeia a plecat, am permis lacrimilor să-mi curgă, în tăcere. Și au continuat să curgă tăcute în patul meu pentru tot restul zilei. Învățasem o lecție importantă. Ca prizonier, nu voi plânge niciodată în public, chiar dacă asta ar însemna ca pedeapsa să dureze mai mult. Asta nu făcea decât să-i încurajeze pe torționari. Ei se hrăneau cu slăbiciunile noastre.

Nu am fost prea departe de mama în timpul acelei bătăi, dar m-am simțit foarte singură. Eram prinse într-o realitate de coșmar. Într-un coșmar, nimic nu are sens, totul este amestecat și imprevizibil. La fel era și războiul nostru. Nici mama, nici eu nu știam ce s-ar fi întâmplat dacă ea ar fi intervenit. Mama ar fi putut fi împușcată. Aș fi putut fi împușcată și eu. Sau am fi putut fi ucise amândouă. Nu existau reguli. Chiar dacă ar fi existat reguli, ele se schimbau într-un mod pe care nu-l puteai anticipa. Nu ne rămânea decât să rezistăm și să ne încredem în noroc.

Îmi amintesc de timpul petrecut cu mama în prima lună la Birkenau, deși a fost destul de monoton și banal.

Zilele noastre nu începeau niciodată bine, pentru că nopțile erau invariabil grele și nu exista nimic care să semene cu un somn odihnitor. Mama și cu mine rareori aveam patul numai pentru noi, deoarece ne era impusă o rotație constantă a colegelor de pat. Întreaga structură a patului supraetajat scârțâia și se mișca în timp ce zeci de femei se răsuceau și se rostogoleau la întâmplare. Încercau să fie grijulii, dar trecutul lor conspira împotriva lor și deseori se auzeau țipete, când o amintire se trezea la viață și le traumatiza încă o dată.

Femei ale căror contururi deveneau familiare în timpul nopții dispăreau brusc. Nu știam niciodată unde au plecat. Poate într-o altă cazarmă sau într-o altă tabără de muncă din complexul Auschwitz. Sau fuseseră omorâte într-una din camerele de gazare de la capătul liniei de cale ferată. Sau poate că, pur și simplu, nu mai putuseră suporta și o luaseră la fugă spre cel mai apropiat gard de sârmă ghimpată electrificată.

Petreceam ore nesfârșite așteptând la cozi. Drumul de dimineață până la latrină ne încerca din greu controlul vezicii urinare. Sute de femei trebuiau să se ușureze în același timp. Latrina era ea însăși ca o cazarmă. Pe mijlocul ei se întindea un șanț acoperit cu scânduri în care, din metru în metru, erau practicate găuri concepute pentru a găzdui femei, nu copii. Mărimea găurilor era o problemă. Obișnuiam să mă agăț de scânduri de frică să nu cad în haznaua împuțită de dedesubt.

Uneori puteam să fac o vizită neprogramată la latrină. De obicei asta se întâmpla seara, când supraveghetoarea era în camera ei și avea „companie". Era strict *verboten* ca nemții să fraternizeze cu evreii. Dar apropierea morții este un afrodiziac amețitor. Fără îndoială, supraveghetoarea primea ceva în schimb pentru favorurile ei. Poate câteva zile în plus pe pământ. Sau o rație de pâine. Oamenii făceau tot ce erau nevoiți să facă pentru a supraviețui. Mama aștepta ca zăvorul supraveghetoarei să facă zgomot și îmi spunea să mă grăbesc la latrină și înapoi.

Dacă nu stăteam la coadă la hazna, stăteam la coadă pentru a fi hrăniți. Nu era niciun loc bun pentru a fi la coadă la mâncare. La începutul cozii, terciul era mai cald decât atunci când erai în spate. Dar, dacă erai printre ultimii care primeau hrana, puteai prinde mai multe bucăți călduțe sau reci de napi de pe fundul cazanului.

Îmi era mereu foame. Cu toate astea, în ciuda malnutriției, corpul meu creștea, la fel ca și apetitul meu. Mama a încercat să-mi atenueze chinurile dându-mi rația ei de pâine. Rareori o vedeam mâncând. Părea să supraviețuiască doar cu aer. Viața a devenit puțin mai bună când a fost pusă la muncă într-un depozit de cartofi. Din când în când, fura câte un cartof, iar eu îl mâncam crud. Suplimentarea dietei noastre în acest fel era periculoasă: dacă era prinsă cu un cartof în faldurile rochiei, putea fi executată sumar. Dar mama era vicleană și a scăpat cu bine. Uneori, dădea la schimb un cartof pentru o bucată de pâine, pe care mi-o dădea întotdeauna mie.

Programul nostru nu se schimba decât rareori. Viața era doar o serie de funcții de bază.

Dormit, trezit, latrină, mâncat, apel. Și din nou de la capăt. Este extraordinar cu ce te poți obișnui și cât de multe greutăți poți îndura. Ne bucuram de lucruri mărunte: o îmbucătură de pâine în plus putea să-ți facă ziua mai bună; un zâmbet neașteptat te făcea să uiți toată mizeria pentru o oră sau mai mult. Aceasta era lumea mea și am acceptat-o cu tot cu mirosul ei omniprezent de carne prăjită de la crematorii. M-am obișnuit chiar și cu asta.

Dar duhoarea latrinei era greu de suportat. Odată, ajunsesem la un moment când abia mă mai țineam. Am fugit la latrină și am sărit iute pe platforma de lemn. Mă grăbeam atât de tare, că am calculat greșit saltul și, pentru că eram atât de mică, am alunecat cu spatele printr-o gaură și am căzut în mizerie. Rușinea și duhoarea au fost îngrozitoare, dar cel mai rău era că nu puteam ieși. Eram blocată până la genunchi și eram înconjurată de șobolani chițăitori care înotau prin dejecții. Țipetele mele au alertat-o pe mama, care nu era niciodată departe. A fost îngrozită. Alte femei au venit să mă ajute. Am rămas blocată sub scândura de lemn și mi s-a părut că a trecut o eternitate. După mai multe încercări, femeile m-au apucat de sub umeri și m-au tras în siguranță. Mama m-a spălat cu apă, dar fără săpun, și mirosul a persistat zile întregi. A fost oribil.

Nu la mult timp după baia mea în latrină, m-am îmbolnăvit. Trebuie să fi fost tot felul de bacterii și germeni acolo jos. M-am trezit într-o dimineață și am fost șocată să realizez că nu puteam vedea. O crustă solidificată de puroi îmi lipise genele între ele ca un lipici. M-am frecat la un ochi și am reușit să îl eliberez.

Apoi, după câteva zile, m-am trezit și mi-am simțit gâtul ca și cum ar fi ars, atât era de uscat și umflat. Dinții parcă mi-erau lipiți unul de altul și aveam maxilarele încleștate, așa că îmi era imposibil să mănânc. Am început să mă neliniștesc. Aveam eu doar cinci ani, dar eram suficient de inteligentă ca să știu că oamenii bolnavi erau uciși. Eram atât de speriată, încât nu i-am spus nici măcar mamei. Mi-a fost teamă că cineva ne va auzi conversația și că voi dispărea. Ochii îmi erau din nou lipiți cu puroi și mă țineam de paturi ca să mă mișc.

Mama a observat curând că nu mă simțeam bine. Dar, pentru prima dată în viața ei, nu putea controla ce avea să mi se întâmple în continuare. Lucrurile i-au scăpat de sub control când alte femei din cazarmă și-au dat și ele seama că eram bolnavă. În starea lor de slăbiciune, s-au temut de contagiune, iar eu am fost luată de acolo.

CAPITOLUL 12.
PE CONT PROPRIU

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, august 1944
Vârsta de cinci ani și nouă luni

Habar nu aveam unde eram când m-am trezit. Îmi puteam simți corpul. Puteam să văd și să aud. Dar mă simțeam ciudat. Era cald și mă simțeam bine. Și eram singură într-un pat de o persoană. Ultima dată când fusesem conștientă, nu puteam să deschid pleoapele, dar acum se mișcau liber. Asta a fost o ușurare. Și acel sentiment groaznic că am gura blocată dispăruse și el.

— Deci, în sfârșit, te-ai trezit, a spus o voce feminină amabilă.

— Unde mă aflu?

— Ești la infirmerie. Ai fost foarte bolnavă. Dar acum ești pe cale să te vindeci.

— Mama?

— Nu e departe. Trebuie să rămâi în pat o vreme, până când îți recapeți puterile.

Nu știu cât timp am delirat. S-ar putea să fi fost zile, o săptămână sau mai mult. Dar acum se pare că depășisem starea critică. Fusesem doborâtă de o combinație de scarlatină și difterie. Ambele erau boli obișnuite ale copilăriei în prima jumătate a secolului trecut. Scarlatina, cauzată de o bacterie, este contagioasă și produce febră mare și dureri în gât. Difteria este, de asemenea, declanșată de bacterii. Aceasta atacă sistemul respirator și este supranumită „îngerul sugrumător", deoarece, în cele mai grave cazuri, face exact asta – te sufocă până la moarte.

Aveam noroc să fiu în viață din două motive. Odată, fiindcă învinsesem două boli potențial fatale. Dar, și mai important, fiindcă scăpasem vie după ce m-am îmbolnăvit; având în vedere practica naziștilor de a sacrifica persoanele slabe și pe cele bolnave și de a măcelări fără milă copiii, eram uimită că încă respiram.

Dar istoria ne-a învățat că infirmeria din lagăre precum Birkenau era adesea deservită de prizonieri evrei care fuseseră medici în viața lor de dinainte de război. Și, în ciuda faptului că au fost supuși în permanență amenințării cu moartea, asistentele și medicii din lagăre au respectat jurământul sacru al lui Hipocrat de a trata pacienții atât cât le stătea în putință.

Când se putea, ei mascau simptomele bolnavilor și-i protejau de supraveghetorii lor naziști, astfel încât, în ciuda așteptărilor, pacienții lor să poată părăsi infirmeria și să aibă o șansă de supraviețuire. Era un act de compasiune și de rezistență.

Am rămas la infirmerie pentru încă o săptămână ca să mă recuperez, iar apoi a venit timpul să

plec. Am îmbrăcat rochia simplă din bumbac care mi s-a dat când am ajuns în lagăr. Dar pierdusem pantofii incomozi. Asistenta a plecat în căutarea altora și s-a întors cu niște pantofi albi cu șireturi. Mi-am strecurat picioarele în ei și am rămas lângă pat, perplexă.

Asistenta m-a privit nedumerită.

— Nu știi cum să-i pui, nu-i așa?

Am încuviințat din cap. Pusesem pantoful drept pe piciorul stâng și invers.

— Câți ani ai? Cinci ani și jumătate? O fată de vârsta ta ar trebui să fie capabilă să se încalțe.

Mi-a arătat cum să o fac. Apoi m-a luat de mână.

— Vino cu mine! Mergem la noua ta cazarmă.

— Mă duci înapoi la mama? am întrebat.

— Nu, mergi la *Kinderlager*.

Inima a început să-mi bată cu putere. Eram neliniștită de știrea că mama și cu mine aveam să fim despărțite. Mă obișnuisem să fiu de una singură în spital. Dar asta fusese ușor. Atmosfera era prietenoasă. Nu puteam să înțeleg enormitatea a ceea ce ar fi însemnat să fiu complet singură.

Războiul meu era pe cale să ia o cu totul altă înfățișare. Habar n-aveam că tot ceea ce trăisem în ultimii patru ani fuseseră pregătiri pentru acest moment. Singurele arme pe care le dețineam erau lucrurile pe care le văzusem și lecțiile pe care le învățasem. Aveam inteligența mea. Puterea mea de observație și de autoconservare. Nu aveam altă opțiune decât să fiu autosuficientă și rezistentă. Îmi amintesc că eram tristă că nu voi fi dusă înapoi la mama, dar nu am plâns. Nu aveam de gând să-mi împărtășesc emoțiile cu altcineva.

Am părăsit infirmeria și am mers spre coșurile care scuipau fum. Am simțit că toată lumea se holba la mine în timp ce mergeam alături de asistenta în pantofii mei cu șireturi albe. Nu-mi plăcea direcția pe care o luam. Mirosul devenea din ce în ce mai puternic.

Dar apoi am cotit-o la dreapta, am traversat o stradă și apoi calea ferată prin fața unei locomotive cu aburi, care tot pufăia. Am ajuns la un gard de sârmă ghimpată, cu o poartă mare de lemn. Asistenta a vorbit cu gardianul, i-a arătat o hârtie și ne-a lăsat să intrăm. Nu știam unde ne aflam. Dar acum știu. Eram în ceea ce fusese *Zigeunerfamilienlager* – lagărul familiilor de romi. Am mers în linie dreaptă aproximativ cinci minute. De o parte și de alta a drumului erau cazarme anonime, ca niște hambare. M-am întrebat cât de departe vom merge, pentru că lagărul părea să se întindă la nesfârșit. Dar după ce am trecut pe lângă o spălătorie, pe dreapta, și de o latrină care puțea în căldura verii, am ajuns la destinația noastră. Cazarma numărul 11 din *Kinderlager*. Asistenta m-a condus înăuntru, s-a întors brusc și a ieșit.

Am fost surprinsă de câți alți copii se aflau acolo. Erau, poate, vreo cincizeci sau șaptezeci sau cam așa ceva. Unul sau doi erau mai mici decât mine, dar majoritatea erau mai înalți și mai în vârstă. De unde apăruseră cu toții? Se ascunseseră în tabără? Poate că eu nu eram singurul copil evreu din lume, până la urmă? Dar unde erau părinții lor?

Nu existau adulți în acest sector. Într-un fel, nu mai eram singură, în sensul că acum făceam parte dintr-un grup, dar, fără mama lângă mine, nimic nu mai era la fel.

Spre surprinderea mea, am recunoscut două fețe familiare din Tomaszów Mazowiecki, și inima mi-a tresărit de emoție: Frieda și Rena erau în picioare la intrare. Îmi erau verișoare și erau cu cinci și șase ani mai mari decât mine. În acel moment, am simțit că nu mai sunt chiar atât de singură. Din nefericire pentru mine, ele nu au rămas prea mult timp în cazarmă. Cumva, la scurt timp după sosirea mea, mamele lor au reușit să le scoată pe ascuns din *Kinderlager* și să le ducă într-o altă parte a lagărului. Nu le-am mai văzut decât după război.

Dar măcar mai era o prietenă din Tomaszów Mazowiecki. Rutka Greenspan era mult mai apropiată de vârsta mea și părea să fi fost în același tren care m-a adus pe mine la Auschwitz. Cel care fusese sugrumat în vagonul pentru vite pe drumul de la lagărul de muncă de la Starachowice

spre Birkenau era tatăl ei. Rutka a fost foarte surprinsă când am intrat în cazarmă. M-am bucurat foarte mult să o văd. Și ea fost încântată să mă vadă, și ne-am îmbrățișat strâns. Nu știam dacă știa că tatăl ei murise. Modul în care a murit a fost atât de îngrozitor, încât am decis să păstrez secretul. Încercam să fiu amabilă.

Dar trebuie să mărturisesc că uneori am fost puțin crudă. Câteodată, în miez de noapte, mă trezea foamea. Mă strecuram din patul meu și mă ghemuiam pe rândul de cărămizi calde care se întindeau în centrul cazarmei. Cărămizile radiau căldură de la o sobă mică, iar mie îmi plăcea să simt căldura pe tălpile goale. Mă simțeam mai bine. Când îmi era suficient de cald, mă ridicam în picioare și mă plimbam de-a lungul cărămizilor încercând să nu fac nici cel mai mic zgomot. Mă simțeam înaltă și puternică. Mă strecuram în vârful picioarelor printre paturi și îmi ridicam brațele și întindeam degetele, ca și cum aș fi fost o vrăjitoare sau un monstru, aruncând vrăji peste copiii pe care îi credeam adormiți. Era doar un joc. Dar am aflat mai târziu că și Rutka era adesea trează și că în unele ocazii mă ridicasem deasupra ei cu brațele întinse ca un vultur nazist. Silueta mea o îngrozise în Birkenau și i-a produs coșmaruri decenii de-a rândul.

Au fost alte nopți în care m-am trezit și am rămas înlemnită. Odată, doi soldați SS au intrat în cazarma noastră în mijlocul nopții, când toți ceilalți copii dormeau, iar eu eram complet trează. Am privit cu groază cum treceau de la un pat la altul, uitându-se la copii. Nu-mi puteam da seama ce făceau. M-am gândit că poate căutau gemeni pentru Îngerul Morții, Josef Mengele, doctorul nazist, faimos pentru desfășurarea experimentelor medicale atroce, pe viu, pe care le făcea pe prizonieri. Laboratorul lui Mengele nu era prea departe, fiind separat de cazarma noastră doar de un gard de sârmă ghimpată.

Copiii mai mari din clădirea noastră erau la curent cu atrocitățile care se săvârșeau la doar câțiva metri distanță, iar poveștile pe care ni le spuneau adăugau un nou strat de spaimă vieții din Birkenau.

Am auzit că Mengele era fascinat de gemeni. Scufunda un geamăn în apă clocotită, pe altul în gheață și compară modurile în care reacționau aceștia. Mengele era un psihopat care a abuzat de competențele sale medicale în căutarea bolnavă a purității rasiale. A efectuat amputări fără anestezic. A injectat ochii gemenilor cu substanțe chimice pentru a vedea dacă le poate schimba culoarea. Mengele încerca să creeze albastrul arian perfect pentru „rasa superioară" a viitorului. Un geamăn ar fi fost folosit ca un cobai, iar celălalt ca persoană martor, sau de control. Și când testele eșuau inevitabil, ambii copii erau uciși.

Îmi amintesc cum tremuram în patul meu, încercând să mă conving pe mine însămi că voi fi în siguranță și soldații nu mă vor băga în seamă fiindcă nu eram copil geamăn.

Cu toate astea, stăteam acolo și mă temeam că-mi vor auzi bătăile inimii și că vor veni să mă ia și să mă ucidă, să mă taie în bucăți și să folosească ficatul meu pentru a hrăni trupele de pe front.

Nu vreau să sugerez că nemții erau canibali, dar, pe când eram copil, la Auschwitz, am văzut cu propriii mei ochi dovezi ale resturilor unor disecții: în timpul unei perioade deosebit de ciudate, supraveghetoarea ne-a scos la plimbări prin lagărul Birkenau. Am presupus că a făcut-o pentru a ne oferi puțină mișcare și aer proaspăt, într-un loc cu atmosfera cea mai putredă din lume. În timpul unei asemenea plimbări m-am despărțit de grupul principal și, din curiozitate, am deschis ușa unei mici construcții din lemn și am văzut că era plină până la refuz de părți de corpuri și de ochi de morți care se holbau la mine. Am fost șocată de ce am văzut și am trântit ușa imediat, gândindu-mă: „Asta nu are nimic de-a face cu mine."

Am încercat să uit ceea ce văzusem. Dar imaginea mi-a rămas întipărită în minte și a revenit frecvent pentru a mă bântui. De curând s-a întâmplat în decembrie 2021, pe când lucram atent la redactarea manuscrisului pentru această carte. M-am trezit gândindu-mă la operele malefice ale lui Mengele și timp de câteva nopți mi-a fost imposibil să dorm.

La fel ca majoritatea supraviețuitorilor de la Auschwitz, mi-aș fi dorit ca Mengele să fie pedepsit de justiția postbelică. Dar el a reușit să se sustragă investigațiilor Aliaților și a ajuns, în cele din urmă, în America de Sud. Se pare că a murit în urma unui atac de cord lângă Sao Paolo, în Brazilia, în 1979.

Trăind atât de mult timp în preajma lui Mengele, aveam nevoie de o supapă de siguranță: umorul. Unii dintre copiii mai mari din cazarma mea se luau de cei mai tineri cu o glumă de cel mai prost gust posibil.

— Tocmai am văzut-o pe mama ta.

— Nu, n-ai văzut-o. N-am văzut-o de când am ajuns aici. Deci cum puteai s-o vezi?

— Ai vrea să o vezi?

— Da, bineînțeles.

— Vezi fumul acela? Acolo este ea. Iese din coșul de fum.

Bineînțeles, umorul acesta negru era un mecanism de apărare împotriva fricii pe care o simțeam cu toții. Toți ne-am simțit vulnerabili și singuri fără părinții noștri. Totuși, în *Kinderlager* a luat naștere un sentiment de camaraderie. Ne lega pe toți situația în care ne aflam. Dar, în cele din urmă, știam că nu mă puteam baza decât pe mine însămi.

Astăzi, după aproape optzeci de ani, am din când în când același sentiment de singurătate. Chiar când mă aflu în mijlocul unui grup mare de oameni, simt totuși absența familiei mele. Este o durere fantomă, ca și cum o parte din mine ar fi fost amputată. Senzația iese la suprafață chiar și atunci când sunt în mijlocul celor patru copii ai mei și a celor opt nepoți, în timpul sărbătorilor, cum sunt Hanukka și Paștele, când bucuria mi-e sporită de prezența întregii familii. În astfel de momente îmi amintesc că mama a fost singura supraviețuitoare a familiei Pinkusewicz, care a pierdut 150 de membri. Apoi, au mai fost părinții tatălui meu, cinci dintre frații lui împreună cu familiile lor. Ei au pierit cu toții. Încă îmi lipsește unchiul James, după atâția ani.

Și eu am fost programată să mor, odată ce îmi venea numărul la rând. Nu trebuie decât să mă uit la antebrațul meu stâng și iată, acolo e numărul care-mi amintește mereu cine au vrut naziștii să fiu: A-27633. Un simplu număr care aștepta să fie gazat. De-a lungul timpului, tatuajul a ajuns să reprezinte exact opusul a ceea ce au vrut naziștii. A fost menit să mă dezumanizeze. Să mă reducă la un număr. Să mă marcheze. Ca pe vite sau oi. În schimb, m-a făcut puternică. A devenit afirmarea propriei mele umanități și a obligației mele față de cei care nu au fost la fel de norocoși. Într-un fel, este un simbol al victoriei mele morale finale asupra lui Hitler și a celor ca el.

Doar o singură dată am fost deranjată de tatuaj, când aveam aproximativ doisprezece ani, la scurt timp după ce am ajuns în America. Stăteam în picioare agățată de bară, și toată lumea din vagon părea să se holbeze la mine și la antebrațul meu stâng. Nimeni nu a scos un cuvânt. Se uitau doar la tatuaj. Mi-a fost, brusc, incredibil de cald. Am vrut să-l acopăr.

La scurt timp după aceea, am avut o programare la medic ca parte a unui program de relocare a refugiaților. Am fost examinată, împreună cu alți refugiați, pentru a se verifica dacă sunt sănătoasă.

— Am să-ți fac un cadou, a spus medicul. Am de gând să-ți scot numărul cu o mică operație estetică. Va fi ca și cum nici nu a fost acolo. O să rămână doar o mică tăietură.

Aveam doar 12 ani. Poate că eram doar o refugiată, dar eram plină de *chutzpah*[11]. Am arătat spre fruntea mea și am spus:

— Nici dacă numărul ar fi fost chiar aici, nu l-aș fi dat jos. Nu am făcut nimic greșit.

Eram chiar supărată că doctorul sugerase asta. Tatuajul este declarația mea de martor. Am fost acolo. Am văzut ce s-a întâmplat.

Cunosc câțiva oameni cărora li s-au îndepărtat tatuajele în tinerețe. Cu toții au regretat-o. Încă mi-o amintesc pe evreica tânără care mi-a făcut tatuajul la câteva săptămâni după ce am fost

instalată în *Kinderlager*. Majoritatea deținuților erau tatuați imediat ce au intrat la Auschwitz. Nu știu de ce eu nu am fost tatuată. Poate că birocrația germană a avut deficiențele ei.

Când ne-a venit rândul, a trebuit să ne aliniem cu toții. Flămânde și sperând la o rație în plus, unele fete s-au împins și s-au împins pentru a ajunge în fruntea rândului. Rutka din Tomaszów Mazowiecki a ajuns chiar în fața mea. I s-a dat numărul de tatuaj A-27632.

Cea care ne făcea tatuajul avea în jur de șaptesprezece sau optsprezece ani. La vârsta mea de atunci, fata mi s-a părut destul de bătrână. Era foarte drăguță și foarte atentă, dar îi tremura mâna și m-am gândit: „Doamnei ăsteia nu-i place să facă ceea ce face."

Am urmărit fiecare mișcare. Eram fascinată de mecanica acțiunii. Acul m-a durut puțin, dar faptul că m-am concentrat asupra a ceea ce făcea a ajutat la atenuarea durerii.

N-avea un aparat cum au cei din zilele noastre. Avea un ac ascuțit pe care îl înmuia într-o sticlă de cerneală. Mergea cu el înainte și înapoi pe piele, înțepând. Fiecare punct era făcut separat. Femeia mi-a vorbit cu blândețe în timp ce lucra.

— Îți voi da un număr foarte drăguț. Dacă vei supraviețui vreodată, îți poți cumpăra o bluză cu mânecă lungă și nimeni nu va ști ce s-a întâmplat cu tine. N-o să te simți prost. Găsește-ți o cârpă rece și umedă pe care s-o apeși pe numărul tău. Te va durea mai puțin. Și, de acum încolo, nu mai ai un nume. Ai doar un număr. Memorează-l. Este important.

La puțin timp după ce m-a tatuat, tatuatoarea a fost ucisă. La fel ca mulți alții, și-a petrecut ultimele zece minute sufocându-se îngrozitor. De ce au ucis-o? La urma urmei, ea lucra. Era doar o rotiță a mecanismului de război, dar, în termeni naziști, era angajată într-un post util.

Poate că era prea lentă. Poate că era prea blândă și prea amabilă, în timp ce îndeplinea o sarcină pe care în mod clar o disprețuia. În termeni naziști, a arăta compasiune era o crimă, pedepsită cu moartea.

Tatuatoarea avea dreptate. Trebuia să memorez numărul. Chiar dacă nu știam să scriu sau să citesc și nu cunoșteam încă numerele.

La apelul de dimineață și de seară, când se adunau toți copiii, n-am auzit-o nici măcar o dată pe supraveghetoare strigând numele Tola Grossman. Erau atât de multe numere care sunau ca al meu. Am învățat să aud numerele grupate împreună. Dacă supraveghetoarea striga A-27633, iar eu nu răspundeam „prezent", se oprea și repeta. Și se supăra, iar viața devenea și mai neplăcută. Întotdeauna exista o anumită formă de pedeapsă pentru că o supăram. Mi se reamintea că era mai bine să fiu anonimă, să nu atrag atenția asupra mea. Învățasem această lecție cu părinții mei în ghetou și în lagărul de muncă. Dar acum puteam vedea cu ochii mei înțelepciunea acestei strategii.

Supraveghetoarea de la *Kinderlager* avea o colecție de pedepse pe care le administra. Știam deja că puteam să rezist fără probleme palmelor ei. Nu era nici pe departe atât de puternică precum femeia SS pe care o supărasem în august. Cel mai adesea am fost puși să stăm drepți la apelul nominal pentru perioade lungi de timp. Nimeni nu voia să stea în picioare pentru totdeauna. Însă cea mai dureroasă sancțiune era reducerea rației de hrană. Îmi lipseau prezența fizică a mamei, dragostea și sufletul ei iubitor. Dar acum înțelegeam cât de mult mă bazasem pe bucățile de pâine pe care mi le dădea ea, din rația ei. Fără acea pâine în plus, îmi era mai foame ca niciodată. Supa chioară pe care o primeam la *Kinderlager* era la fel de insuficientă ca și cea din cazarma în care stătusem cu mama. Dar părea să fie și mai puțină. Foamea durea mai mult decât înainte și eram permanent flămândă. Poate că naziștii nu ne planificaseră încă să mergem la camera de gazare. Dar cu siguranță ne lăsau să murim de foame.

Mama era, evident, îngrijorată de impactul pe care-l avea Birkenau asupra mea. Într-o zi, o femeie a venit la mine și mi-a dat un săculeț legat frumos cu sfoară. Era 7 septembrie 1944.

— E de la mama ta, a spus ea. Este cadoul de ziua ta. Împlinești șase ani.

Mama era încă în viață! M-am uitat în pungă. Era o bucată de pâine. Niciodată un cadou nu a însemnat atât de mult pentru mine precum acea bucățică de pâine. Era plină de dragostea mamei mele și îmi amintea că se gândea la mine și că, în ciuda situației groaznice în care ne aflam, lupta pentru viața mea. Mai târziu am descoperit că mama mea furase un cartof și-l dăduse la schimb pentru acea bucată de pâine. Fusese descoperită și bătută cu brutalitate în zona capului. Pedeapsa a fost atât de severă, încât mama a suferit de dureri de cap acute pentru tot restul vieții. Dar reușise să păstreze bucata de pâine.

Cadoul mi-a ridicat moralul. Eram atât de înfometată, încât aș fi putut să mănânc pâinea pe loc. Dar am hotărât s-o păstrez pentru momentul când voi muri de foame. Moartea. Nu asta i se întâmpla până la urmă fiecărui copil evreu? În inocența mea, am crezut că pâinea ar putea să-mi salveze viața și să mă tragă înapoi de pe marginea prăpastiei. Așa că am pus punga sub partea din față a rochiei mele și am adormit pe patul pe care-l împărțeam cu o altă fată, care avea cam de două ori vârsta mea.

În mijlocul nopții, m-au trezit chițăieli și o goană de picioruțe mici pe tot corpul meu. Șobolanii îmi găsiseră cadoul. Le simțeam ghearele pe piele. Câțiva dintre ei au sărit pe rochie și au furat pâinea, fugind în întuneric să-și devoreze premiul. Alți șobolani au sărit de pe pat în urmărirea lor. Am căutat punga, dar șobolanii o luaseră pe toată. Nu mai rămăsese nici măcar o fărâmă. E inutil să mai spun că cea de-a șasea mea aniversare nu a fost una fericită.

Fiecare zi lungă la Birkenau semăna cu următoarea. Dar fiindcă știu ce s-a întâmplat de ziua mea, sunt în măsură să ofer o dată precisă a întâlnirii mele cu șobolanii. În timp ce făceam cercetări cu privire la cronologia de la Auschwitz, am aflat că pe 5 septembrie 1944, deci cu două zile mai devreme, o fată pe nume Anne Frank a ajuns la Birkenau dintr-un lagăr de tranzit numit Westerbork din Olanda. Șirul de vagoane pentru vite conținea 1.019 evrei olandezi, dintre care șapte trăiseră ascunși mai bine de doi ani într-o casă îngustă de pe malul unui canal din Prinsengracht 263, Amsterdam. Printre ei se aflau Anne Frank, pe atunci în vârstă de 15 ani, sora ei, Margot, mama ei, Edith, și tatăl, Otto. Ultima însemnare din jurnalul lui Anne Frank, din Anexa Secretă, ascunsă în spatele unei biblioteci, a fost scrisă la 1 august 1944, cu trei zile înainte de arestarea ei de către Gestapo, după ce familia ei a fost trădată.

În jurnalul ei, poate cea mai faimoasă operă literară a Holocaustului, Anne Frank scria:

> Numeroșii noștri prieteni și cunoscuți evrei sunt luați la grămadă. Gestapoul îi tratează foarte dur și îi transportă în vagoane pentru vite la Westerbork, marele lagăr din Drenthe, unde sunt trimiși toți evreii.
>
> [...] Dacă în Olanda este atât de rău, cum trebuie să fie în acele locuri îndepărtate și necivilizate unde îi trimit nemții? Presupunem că cei mai mulți dintre ei sunt uciși. Radioul englezesc spune că sunt gazați. Poate că ăsta e cel mai rapid mod de a muri.

Dar Holocaustul a fost imprevizibil. Anne Frank nu a murit rapid. A muncit ca sclavă în Birkenau până în noiembrie 1944, când a fost transportată la lagărul de concentrare de la Bergen-Belsen, la nord de Hanovra, unde a murit din cauza bolii și a epuizării, în februarie 1945. Nu ne-am întâlnit niciodată, dar am îndurat același regim de malnutriție care a contribuit în cele din urmă la moartea ei.

Durerea fizică a foamei nu m-a părăsit niciodată. Este cel mai rău sentiment din lume. Poate că nu se văd cicatricile, dar încă le simt, după optzeci de ani, ronțăindu-mi stomacul. Foamea are un efect de durată, emoțional și fizic.

Foamea mi-a declanșat un vis foarte grăitor în Birkenau. A fost atât de extraordinar, încât și astăzi îmi amintesc întregul său conținut ciudat și halucinogen. Bineînțeles, se învârtea în jurul lucrului care îmi lipsea cel mai mult: mâncarea.

Eram la plimbare și deodată am dat de un lac care era format în întregime din gălbenușuri de

ou. Se întindeau cât vezi cu ochii. Cum supraviețuiam cu terci și pâine mucegăită, este evident de ce aveam fantezii cu ouăle, alinarea mea preferată dintotdeauna, mâncarea mea preferată. Mi-am dat jos pantofii albi, am rupt cu grijă pojghița de la suprafața lacului de ouă și m-am scufundat până la gât. Am avut senzația că plutesc într-o baie caldă și am început să înot. Ochii mei erau la nivelul gălbenușurilor, iar eu înghițeam câte unul întreg cu fiecare mișcare ce mă împingea înainte. Înotam și mâncam.

Sunt sigură că tovarășii mei prizonieri aveau fantezii despre lucruri asemănătoare. Înfometarea este greu de descris. Imaginați-vă un monstru din interior, care vă devorează fiecare celulă. Mâncarea devine o obsesie. Ești schilodit de un sinistru îngheț interior. Fiecare colțișor al corpului tău tânjește după hrană, deoarece fiecare organ intern, fiecare articulație, fiecare cartilaj se atrofiază din cauza lipsei de hrană.

Corpul tău moare din interior, cu încetinitorul. Imaginați-vă să simțiți așa ceva când erați copii și să nu vă puteți explica de ce se întâmplă asta.

Deși aveam doar șase ani, puteam să identific persoanele aflate în pragul morții. Păreau să se prăbușească în ei înșiși până când se încovoiau. În argoul lagărelor, exista un cuvânt pentru pentru ei. Erau cunoscuți sub numele de *Muselmann*. Literal, se traduce prin musulmani – pentru că arătau ca și cum ar fi fost încovoiați în rugăciune. Termenul era folosit pentru a-i descrie pe cei care erau copleșiți de epuizare și foamete și care erau atât de epuizați, încât acceptau faptul că moartea nu e doar iminentă, ci e chiar o eliberare. Odată ce un prizonier ajungea în acest stadiu, nu mai exista practic nicio cale de întoarcere pentru el.

Fata de doisprezece ani care împărțea patul cu mine prezenta toate simptomele unui *Muselmann*. Știam că moare de foame. Corpul ei se consuma și, după cum mă așteptam, fata a murit de foame în toiul nopții, cândva prin toamnă. M-am trezit panicată când am găsit-o imobilă și rece lângă mine. Eram tristă că murise, dar eram și îngrijorată că vom fi ținuți în picioare ore în șir la apel, când fata nu avea să răspundă la strigarea numărului ei. De asemenea, îmi făceam griji și pentru supraveghetoarea care trebuia să ne numere. Dacă numerele nu se potriveau, și exista o suspiciune că cineva a evadat, supraveghetoarea de sector ar fi avut probleme cu nemții. Îmi era frică de ea, dar știam, chiar și la vârsta aceea fragedă, că și ea era o victimă a naziștilor.

Cadavrul era responsabilitatea mea, pentru că împărțeam patul. Încă nu puteam să-i citesc numărul, dar cum îl auzisem de multe ori în ultimele luni, știam că-l voi recunoaște după sunet. În zori, am târât cadavrul până la intrarea în cazarmă și am tras-o lângă un morman de alți copii care muriseră în timpul nopții. Deși fata nu era aproape decât piele și oase, îmi era extrem de greu s-o trag după mine, un copil de șase ani. La apel s-a strigat numărul ei. Îmi amintesc că am avut un sentiment neobișnuit de mândrie că m-am ocupat de problemă, deși nu înțelegeam numerele.

Am ridicat brațul și am răspuns triumfător: „A murit!“

11 Cuvânt ebraic care poate fi tradus ca „insolență“ și „impertinență“. Idișul *khutspe* a căpătat și o semnificație pozitivă, de „îndrăzneală“, preluată și în limba engleză grație utilizării cinematografice, televizate și literare a cuvântului de către diaspora iudeo-europeană din Statele Unite (n. tr.).

CAPITOLUL 13.
CEA MAI LUNGĂ PLIMBARE

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani, toamna lui 1944
Vârsta de șase ani

Îmi amintesc de cel mai bun mic-dejun de care am avut parte în lagărul de exterminare. Dacă închid ochii și mă gândesc la el, încă îi simt gustul și textura pe limbă. Pentru prima dată, nu era o bucată de pâine de proastă calitate și veche și o supă chioară. Nu știu ce anume a fost; pe atunci credeam că era terci, dar acum cred că era mai degrabă un fel de mâncare germană standard, o budincă: griș gătit cu zahăr și, poate, cu lapte condensat, pe care fiecare soldat german îl purta în rucsac ca parte integrantă a rațiilor lor de bază.

Orice ar fi fost, pentru copiii ca mine, care flămânzeau și abia așteptau o mâncare adecvată, era delicioasă.

— Avem un tratament special pentru voi în această dimineață, a spus o voce de adult.

— Mâncați, e frig afară, plecăm.

Acea masă era tot ce îmi doream. Tânjisem după ceva dulce. Era consistentă și mă umplea. Am dat-o pe gât și am răzuit cu lingura fiecare grăunte lipicios de pe pereții cănii de tablă.

Noi eram ultimul sector de copii rămas. Cu toții, instinctiv, am simțit unde urma să ne ducă plimbarea. Nu conta. Burțile noastre erau pline pentru prima dată după mult timp.

Trăiam de la un minut la altul. Și, în acel moment, eram pur și simplu recunoscători pentru darul mâncării. Când mă gândesc acum la acel mic-dejun, mi se pare dureros faptul că naziștii se jucau cu mintea noastră, deși eram doar niște copii. Ne-au manipulat pentru a se asigura că facem exact ceea ce ni se spunea.

După ce am mâncat, am ieșit din cazarmă. Afară era ger. Pământul era tare ca piatra și înghețat. Nu pot fi sigură când a fost, dar probabil că era la sfârșitul lui octombrie sau la începutul lui noiembrie 1944. Am luat-o la stânga și am mers pe jos spre calea ferată. Din gurile noastre ieșeau aburi de respirație. Trebuie să fi fost peste cincizeci de copii cu vârste cuprinse între patru și doisprezece ani escortați de două SS-iste. Eu eram unul dintre copiii cei mai mici și extrăgeam fiecare gram de căldură din haina aspră pe care o purtam peste rochie. Eram încălțată cu pantofii mei albi cu șireturi și nu aveam șosete. Mă aflam la urma rândului cu o altă fetiță și vorbeam în timp ce mergeam.

Cadavrele, toate subțiri și colțuroase, acoperite de îngheț, zăceau împrăștiate pe jos, nu departe

de poteca pe care mergeam. Ochii lor păreau să ne urmărească. Moartea putea lovi în orice moment și în multe forme. Oamenii nu mureau întotdeauna în paturile lor, așa cum murise colega mea de pat. Știam că pur și simplu căzuseră morți acolo, pe loc, de foame, de epuizare și de boală. Poate că acești oameni muriseră cu doar câteva minute în urmă. Sau poate că muriseră cu o noapte înainte și nu fuseseră încă adunați de către *Leichenkommando*, echipele de lucru responsabile cu cadavrele. Oricum ar fi fost, priveliștea nu ne-a deranjat. Cadavrele erau pur și simplu o parte a peisajului.

Am trecut pe lângă o altă cazarmă pentru copii. Era goală. Nu-i mai văzusem pe acei copii de câteva zile. Unii dintre cei mai în vârstă dintre noi au presupus că SS-ul venise și-i dusese la crematoriu.

Poate că a venit rândul nostru, i-am spus tovarășei mele.

Ca întotdeauna, acceptasem deja ideea că eram sortită morții. Nu știam cu exactitate ce era moartea sau ce se întâmpla după aceea, dar eram în continuare convinsă că toți copiii evrei trebuiau să moară. În timp ce ne plimbam, șoaptele se transmiteau din capul coloanei către coadă. Cineva întrebase unde mergem. Răspunsul părea să fie că ne îndreptăm într-adevăr spre camera de gazare.

Am continuat să mergem. Micul-dejun german făcea ceea ce trebuia să facă. Eram nervoasă, dar nu excesiv de stresată. Pentru prima dată, aveam stomacul plin, și acea răceală interioară care vine de la înfometare dispăruse pentru moment.

Dintr-odată, vocea puternică a unei femei mi-a străpuns conștiința.

— Tola!

Nu înțelegeam. Acesta era numele meu. De luni întregi nu-l mai auzisem rostit în afara cazărmii pentru copii. Pentru adulți, eu nu mai eram Tola. Eram A-27633.

— Asta trebuie să fie mama mea, i-am spus însoțitoarei mele. Ea este singura persoană adultă care îmi știe numele. Da, sunt sigură că e ea.

M-am uitat în dreapta și acolo erau mai multe femei subțiri care păreau pe jumătate dezbrăcate, lipite de un gard de sârmă ghimpată. Arătau toate groaznic și prezentau semnele inaniției.

— Tola, unde te duci? Ce se întâmplă? a strigat mama.

Nu o puteam vedea pe mama în mijlocul mulțimii. Nu-i auzeam decât vocea.

— Mergem la crematoriu, i-am răspuns, aproape cu voioșie.

Deodată, toate femeile din spatele sârmei au început să țipe și să bocească. Am continuat să mergem, iar țipetele au devenit mai puternice și mai disperate. M-am întors către mica mea însoțitoare și i-am spus:

— Nu înțeleg de ce plâng. Toți copiii evrei trebuie să meargă la crematoriu. De ce plâng?

Cred că am mers pe jos timp de aproximativ cincisprezece minute. Apoi, chiar înainte de a ajunge la calea ferată, am făcut la dreapta, aproape de o clădire lungă, cu un singur etaj, în formă de T, cu acoperișuri în pantă. Semăna cu un centru comunitar, în afară de anexa distonantă pe care o avea într-o parte, cu un coș de fum scurt, de cărămidă, care emana acel fum urât mirositor. Căldura micului-dejun se estompa. Înghețam, mai ales cele care nu aveau pantofi.

— Coborâți treptele! a ordonat un soldat în uniformă SS.

Am făcut cum ni s-a spus și am intrat într-o cameră de beton dezolantă și goală, cu pereți gri. Pe pereți erau aliniate cârlige pentru haine. Cât de sinistru și înspăimântător era acel loc. Aceasta era camera de dezbrăcare de la Crematoriul 3.

— Atârnați-vă hainele în așa fel încât să știți exact unde sunt când ieșiți. O să faceți acum un duș.

Pereții de beton amplificau temperaturile scăzute. M-am dezbrăcat și imediat am început să

tremur. Rareori în viața mea mi-a fost atât de frig. M-am ridicat în vârful picioarelor, mi-am agățat hainele și mi-am pus pantofii cu grijă sub ele. M-am uitat în jos pentru a vedea dacă există vreun punct de reper pe podea pe care să-l recunosc mai târziu. Apoi m-am uitat în stânga și în dreapta ca să știu ce copii se află în stânga și în dreapta mea când voi ieși de la duș. Doar că aveam un al șaselea simț, care-mi spunea că asta nu se va mai întâmpla.

Totuși, gardienii ne menținеau iluzia că vom ieși. Unii dintre copiii mai mari plângeau. Unii în liniște. Alții mai puțin. Zgomotul a deranjat dorința germană de ordine și, în mod repetat, ne-au spus să tăcem.

Gărzile au distribuit prosoape zdrențuite și ponosite, întărind ficțiunea că ne aflam în această temniță doar pentru un duș. Prosoapele nu i-au liniștit pe cei mai mari. Mie mi-au dat unul mic, portocaliu, pe care l-am înfășurat în jurul meu, îndesându-l sub brațe. Pentru o vreme mi-a oferit ceva căldură, deși în curând am început să tremur din nou de frig. Ecourile plânsetelor de copii care sufereau de frig și de groază pură umpleau încăperea. Unii erau pătrunși de sentimentul de osândă care se abătea asupra noastră. Nu și eu. Eu am rămas tăcută. N-am plâns. Mă resemnasem cu soarta mea. Oricare avea să fie aceasta. Atâta timp cât scăpam de frig.

Ne-am înghesuit cu toții în acea sală de așteptare din beton, la câțiva metri de ușile sălii de dușuri. Nu mi-a fost frică. Și nu mi-a fost dor de părinții mei. Acest eveniment, oricare ar fi fost el, era ceva ce prevăzusem. Înfășurați în prosoapele noastre subțiri, înghețând, tremurând de frig și bâțâindu-ne, ne-am agățat unul de celălalt ca să ne încălzim. Ne-am uitat și am ascultat cum, în cealaltă parte a camerei, soldații în uniformă SS, ținând în mână clipboarduri, lătrau unii la alții. Păreau să fie confuzi. În mod normal, operațiunile germane mergeau strună, dar în această dimineață friguroasă mecanismele mașinăriei de război naziste păreau că funcționaseră defectuos.

Am așteptat și am tot așteptat. Tensiunea era insuportabilă. Scâncetele noastre îi călcau pe nervi pe nemți, care tot urlau la noi să facem liniște. Am rămas în picioare, înfășurați în prosoapele noastre, ore întregi. Dintr-odată, o poruncă aspră ne-a făcut să fim atenți.

— *Raus, raus!* Ieșiți afară, ieșiți afară!

Ni s-a ordonat să ne îmbrăcăm cât mai repede posibil și să ne întoarcem în cazarma noastră.

— E sectorul greșit, am auzit pe cineva spunând. Îi luăm altă dată.

Am ieșit în șir indian din sala de așteptare, am urcat înapoi pe scări și am revenit pe urmele noastre spre *Kinderlager*, escortați din nou de două gardience SS-iste.

De data aceasta, tabăra de femei se afla în stânga noastră. Aceleași femei, numai piele și os, care ne văzuseră trecând înainte s-au lipit din nou de gardul de sârmă ghimpată. De data aceasta însă vocile lor erau pline de ușurare și de uimire.

— Tola, ce s-a întâmplat? Spune-mi, ce s-a întâmplat? a strigat mama.

Nici de această dată nu am putut să o văd în mulțime.

— Au greșit sectorul, am strigat eu înapoi. Ne vor lua altă dată.

Realistă ca întotdeauna, chiar și la vârsta aceea fragedă.

În istoria Holocaustului, dintre toate milioanele de oameni care au intrat în camerele de gazare din Polonia, cum ar fi Auschwitz, Majdanek, Chełmno, Treblinka, Belzec și Sobibor, foarte puțini au fost cei care au reușit cumva să supraviețuiască. Grupul nostru de cincizeci de copii a fost probabil cel mai mare număr de copii care au supraviețuit ca să-și spună povestea.

Am crezut întotdeauna că șansa supraviețuirii mele a fost un miracol al Holocaustului.

Nici până în ziua de azi nu știu dacă am fost salvați pentru că, așa cum am crezut atunci, a existat o confuzie cu privire la ce copii erau programați pentru exterminare. Dar, dacă eram într-adevăr ultimii copii din Birkenau, cum ar fi putut SS-ul să aștepte un alt grup pentru a-l duce la gazare?

În timpul cercetărilor pentru această carte, am întrezărit o altă posibilitate. Dacă intrarea

noastră în camera de gazare a avut loc pe 2 noiembrie 1944 sau după această dată, este foarte posibil ca noi să fi fost salvați de către Heinrich Himmler, al doilea cel mai puternic om al celui de-Al Treilea Reich și unul dintre arhitecții „soluției finale". Pentru că la acea dată Himmler a decretat că nu va mai exista gazare cu produsul Zyklon B, pe bază de cianură. Ordinul său îl sfida pe Hitler, care insista ca exterminarea evreilor să continue până la îndeplinirea sarcinii.

Un catalizator al deciziei lui Himmler a fost recunoașterea faptului că Aliații erau deja conștienți de amploarea genocidului săvârșit de naziști. Momentul de cotitură a avut loc la sfârșitul lunii iulie 1944, când, într-un atac fulgerător, trupele sovietice ale Armatei Roșii au capturat lagărul de exterminare de la Majdanek, aflat la 220 de kilometri depărtare la nord-est de Auschwitz. Rușii au cucerit locul intact, înainte ca germanii să aibă șansa de a distruge camerele de gazare și alte infrastructuri. Dovezile crimelor de război ale naziștilor au fost atunci incontestabile.

Martorii principali au fost muncitorii care purtau denumirea de *Sonderkommandos*. Preponderent evrei, treaba lor era să îndeplinească cele mai revoltătoare sarcini, astfel încât naziștii să nu-și murdărească și mai mult mâinile pline de sânge. Germanii au încercat să și-i facă complici pe *Sonderkommandos*, forțându-i să-și conducă tovarășii evrei spre camerele de gazare, uneori escortându-și propriii prieteni și propriile familii la moarte. Apoi, după ce cianura își făcea efectul, erau obligați să scoată cadavrele și să le ducă în crematorii. Iar când crematoriile erau supraaglomerate, ardeau cadavrele în gropi deschise.

Sonderkommandos erau morții ambulanți. Știau prea multe. Văzuseră tot ce făceau naziștii. Ca martori potențiali, reprezentau o amenințare pentru germani, dacă justiția ar fi făcut vreodată dreptate. Executarea sarcinilor pe care germanii nu erau dispuși să le îndeplinească le prelungea viața acestor *Sonderkommandos* cu câteva luni, poate un an. Se bucurau de rații ceva mai bune decât prizonierul mediu de la Birkenau. Dar erau condamnați încă din momentul în care erau constrânși să se alăture naziștilor.

La 7 octombrie 1944, după ce au auzit că urma uciderea lor, 250 de *Sonderkommandos* au organizat cea mai mare revoltă din scurta și sângeroasa istorie a lagărului de la Auschwitz-Birkenau. Au improvizat bombe și grenade de mână, folosind cutii de conserve și explozibili de contrabandă furați de către sclavele care lucrau în laboratoarele din fabrica de muniții. După ce au atacat gărzile SS cu cuțite, pietre, ciocane, răngi, au reușit să avarieze Crematoriul 4, care, împreună cu Crematoriul 5, era amplasat într-o pădurice de pini aliniată aproape perfect cu ușa din față a cazărmii noastre. Trei membri ai SS au fost uciși, iar unul dintre aceștia a fost aruncat în cuptorul deschis al crematoriului. Ne-am ascuns înăuntru în timp ce bătălia crâncenă avea loc la doar câteva sute de metri distanță. Sub acoperirea exploziilor de la buteliile de oxigen care explodau și a focului rezultat, unii dintre prizonieri au încercat să evadeze. *Sonderkommandos* văzuseră ce li se întâmplase predecesorilor lor și au preferat să cadă în luptă. Niciunul dintre ei nu a supraviețuit. SS-ul i-a ucis pe toți cei 250.

Alți 200 de complici au fost uciși.

Naziștii au investigat apoi cum au căzut explozibilii în mâinile *Sonderkommandos*. Patru femei prizoniere au fost condamnate la moarte, torturate timp de săptămâni întregi și apoi spânzurate la Auschwitz. Ultima luptă de rezistență a acelor *Sonderkommandos* a reușit totuși să obțină un rezultat notabil: Crematoriul 4 a fost avariat iremediabil și a trebuit să fie demolat.

După decretul lui Himmler de încetare a operațiunilor de gazare, a început munca de dezmembrare a celorlalte camere de gazare și crematorii. Prizonierelor, precum mama mea, li s-a ordonat să înceapă demolarea Crematoriului 3 și a camerei de gazare a acestuia, cea care aproape mi-a luat viața. Trebuiau să îndepărteze șinele metalice care duceau la linia de cuptoare. Scopul șinelor fusese acela de a accelera procesul de incinerare. *Sonderkommandos* trebuiau să încarce cărucioare cu cadavre și să le împingă de-a lungul șinelor până la fiecare cuptor individual.

Femeilor li s-a ordonat să pună gazon peste toate gropile care fuseseră folosite pentru arderea cadavrelor atunci când crematoriile nu putuseră să facă față încărcăturii. De asemenea, li s-a cerut să scormonească prin cenușă după rămășițele umane pentru a fi aruncate în fluviul Vistula din apropiere. Unele femei au încercat să ascundă oasele, pentru a putea fi folosite ca probe mai târziu. Femeile știau că rușii, și odată cu ei poate și justiția, erau pe drum. Este extraordinar să te gândești că într-o perioadă în care cel de-Al Treilea Reich german se confrunta cu cea mai mare amenințare, din partea formidabilei armate sovietice, SS-ul a ordonat femeilor să planteze copaci pe locurile fostelor gropi de ardere, pentru a face să pară că nu s-a întâmplat nimic.

Ultima dată când am fost într-o cameră de gazare a fost la 26 ianuarie 2020. Am revenit pentru cea de-a șaptezeci și cincea aniversare a eliberării lagărului.

Am intrat în camera conservată, în Crematoriul 1, în apropiere de faimoasa poartă de intrare la Auschwitz, cu cuvintele sale sardonice de bun-venit, *Arbeit Macht Frei*. „Munca te eliberează." Camera relativ mică, cu trei sau patru cuptoare și tăvi de metal pentru împingerea cadavrelor în flăcări, a devenit curând inutilă, deoarece nu putea face față la exterminarea pe scară industrială de la apogeul soluției finale.

Credeam că sunt suficient de rezistentă pentru a putea intra într-un loc plin de amintiri personale de coșmar și care simbolizează crimele împotriva poporului meu. Dar, după câteva minute, abia mai puteam respira și a trebuit să plec repede. Experiența aceea a fost prea mult pentru mine.

CAPITOLUL 14.
IZBĂVIREA

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani
25 ianuarie 1945, după-amiaza
Vârsta de șase ani

După întâlnirea mea de aproape cu camera de gazare, momentul următor de pericol maxim a avut loc la sfârșitul lunii ianuarie 1945, când istoria începuse să închidă capitolul lagărului de la Auschwitz-Birkenau.

Simplul fapt că naziștilor li s-a ordonat să înceteze gazarea nu însemna că se terminaseră crimele. Deși camerele de gazare erau acum scoase din funcțiune, viața nu era cu nimic mai sigură. Executau oameni în continuare. Prizonierii mureau încă din cauza bolilor, a malnutriției și a epuizării. Dar, pentru prima dată de când naziștii ajunseseră la putere, prioritatea lor era acum autoconservarea. Deși gardienii noștri, fanaticele gărzi SS, se mândreau cu reputația lor de a fi crema armatei germane, la fel ca mulți alți tirani, au devenit lași atunci când s-au confruntat cu o opoziție.

Au existat raiduri de bombardament ale avioanelor americane asupra fabricilor anexate complexului de la Auschwitz. În ciuda pericolului la care erau supuși muncitorii sclavi din interior, aceștia au salutat atacurile ca pe un semn că eliberarea ar putea avea loc în curând. Zgomotul de artilerie a devenit tot mai puternic pe măsură ce Armata Roșie sovietică se deplasa dinspre est. Când s-a apropiat de orașul Cracovia, la 40 de kilometri de Birkenau, la 17 ianuarie 1945, prizonierii au asistat la o stare de panică și haos în rândul SS-iștilor beți.

Nemții se aflau acum într-o cursă contracronometru. Prizonierii nu aveau nevoie de ziare sau de emisiuni radio pentru a ști ce se întâmplă. Ei auzeau conversațiile neliniștite ale soldaților. SS-iștii simțeau junghiul unei temeri reale, poate pentru prima dată în viața lor. Birkenau fusese pentru ei un post ușor. Tot ce presupunea era uciderea unor civili inofensivi. Nimeni în toate mințile nu s-ar fi oferit voluntar pentru a lupta pe frontul rusesc, unde nici inamicul și nici iarna nu-ți făceau vreo concesie. Acum, frontul rusesc era la ușa lor. Sacrificiul de la Stalingrad era proaspăt în memoria sovietică. Mai mult de un milion de soldați și civili ruși fuseseră uciși acolo, în cea mai sângeroasă bătălie a celui de-Al Doilea Război Mondial. Victoria sovietică de pe malurile fluviului Volga din iarna anului 1942 a întors, în cele din urmă, cursul războiului de pe Frontul de Est împotriva Germaniei. Răzbunarea aștepta în vârful fiecărei baionete a Armatei

Roșii. Luând-o spre vest, rușii au măturat toată opoziția. Mai aveau doar câteva zile până să ajungă la porțile noastre.

Germanii au început evacuarea Lagărului Birkenau la 18 ianuarie 1945. Între aceste garduri electrificate avusese loc cel mai grav genocid din istoria omenirii. Naziștii au încercat să igienizeze locul crimei sau, cel puțin, să lase cât mai puține dovezi. Au aruncat în aer Crematoriile 2 și 3. Doar Crematoriul 5 a rămas intact. Au incinerat înregistrările și dosarele adunate cu atâta sârguință în ultimii ani, dar cea mai mare problemă a fost că rămăseseră în viață atât de mulți martori. Șaizeci de mii de prizonieri au rămas la Auschwitz, Birkenau și Monowitz, principalele componente ale complexului Auschwitz.

Naziștii au început să-i adune pe prizonieri fie pentru a-i transporta, fie pentru a-i forța să mărșăluiască spre vest, spre Germania. În prima zi a acestei operațiuni, aproximativ cinci mii de femei și copii au părăsit Birkenau, purtând saboți sau desculți, în coloane de 500 de persoane, escortate de gărzile SS. Toți cei care erau prea bolnavi sau prea slabi au fost împușcați sumar. Ca niște animale rănite, nemții au devenit extrem de periculoși acum, că se simțeau amenințați. În timpul săptămânii următoare, haosul s-a intensificat pe măsură ce rușii se apropiau din ce în ce mai mult.

În dimineața de 25 ianuarie 1945, supraveghetoarea din cazarma mamei a spus că evacuarea lagărului era aproape terminată. Le-a spus femeilor că cele care puteau merge pe jos vor trebui să plece și că „se va avea grijă" de toți cei care nu puteau. Mama știa ce înseamnă asta. A așteptat o ocazie și, când supraveghetoarea s-a întors cu spatele, s-a strecurat afară din cazarmă ca să mă caute.

Mama a înțeles semnificația enormă a acestei zile: ea oferea perspectiva libertății. După șase ani de sclavie, foamete și degradare, eliberarea era poate la doar câteva ore distanță. În propriul ei mod, așa cum a putut, mama a rezistat pe toată durata războiului. Fiecare zi în care ea și cu mine am supraviețuit a fost un act de sfidare. În această zi anume, din toate, nu-și putea permite să fie pasivă. Era de neconceput că am putea ceda în fața Holocaustului în aceste ultime ore tulburi. Pentru prima dată în timpul războiului, mama avea o mică șansă de a hotărî cum se va sfârși ziua ei. Al șaselea simț al ei, intuiția, o servise bine în trecut. Trebuia să-și urmeze instinctele și în același timp să-și țină ochii larg deschiși.

Confuzia din tabără, fumul incendiilor și întunericul iernii, toate acestea au lucrat în favoarea noastră. Mama și-a atins obiectivul. A reușit să mă ducă la infirmerie și să mă ascundă într-un pat cu un cadavru acoperit.

Ceea ce nu știa mama – și am aflat eu după – era că, la ora două în după-amiaza aceea, un număr mare de soldați SD au fost trimiși în tabăra noastră pentru a-i forța pe toți evreii rămași să iasă în câmp deschis. SD însemna *Sicherheitsdienst*, serviciul de securitate – probabil cea mai periculoasă unitate din cadrul forțelor armate germane. Misiunea lor era să acționeze ca niște unități mobile de ucidere.

De îndată ce le-am auzit cizmele, am ieșit din visarea mea cu ochii deschiși despre păpușa cu fața verde. Am intrat instantaneu în alertă. Am avut timp să mă mulez cât mai bine pe forma cadavrului, și apoi am rămas cât se poate de nemișcată. Prezența mea de spirit, care m-a ajutat să rămân calmă și să strâng în brațe cadavrul, este o mărturie a educației în materie de supraviețuire pe care mi-o dăduse mama.

– *Raus, raus!* urlau nemții. *Alle Juden heraus! Heraus, schnell, schnell!*

Inima a început să-mi bată cu putere. Nu mai vedeam nimic. Toate terminațiile mele nervoase erau în flăcări. Dar mi-am amintit cuvintele mamei de la plecare: „Indiferent ce auzi, nu te mișca până nu mă întorc."

Corpul meu a devenit rigid. Am auzit împușcături și țipete în timp ce pacienții erau ridicați din paturi, zdruncinându-și siluetele fragile atunci când cădeau pe podea. Am auzit frica din vocile lor, în timp ce comenzi germane guturale pocneau ca niște pistoale mitralieră în jurul infirmeriei. Mănușile de piele loveau piele și oase. O femeie a strigat de durere. S-a auzit o împușcătură, urmată rapid de o alta.

Acum era rândul meu. Un soldat s-a apropiat de patul meu. Se mișca încet și cu grijă. Pietrișul prins în tălpile cizmelor sale zgâria podeaua pe măsură ce se apropia. Respira greu. Am respirat cât mai superficial, astfel încât pătura să nu se miște. Am respirat spre pământ. Și apoi mi-am ținut respirația cât de mult am putut. Soldatului i-a trebuit, parcă, o veșnicie să se asigure că colega mea de pat era moartă. În cele din urmă, a trecut mai departe. M-am luptat din greu să nu gâfâi în timp ce expiram. Am ascultat cum soldații mergeau din salon în salon, trăgând pacienții din paturi pe podea. Împușcau oamenii în clădire și afară. Țipetele și împușcăturile camuflau sunetele respirației mele. Nu m-am mișcat niciun centimetru.

Apoi s-a făcut liniște. Am încercat să-mi dau seama dacă nemții părăsiseră infirmeria. Am vrut să smulg de pe mine pătura și să mă uit. Dar nu am îndrăznit să mă mișc. Mama îmi spusese să nu mă mișc. Aveam încredere în mama. Am stat acolo, așteptând și ascultând. Timpul nu mai avea niciun sens. N-aveam de unde să știu cât am stat acolo.

Apoi am simțit miros de fum. La început a fost suportabil. Dar, în câteva minute, fumul mi-a umplut plămânii și a început să mi-i strivească. M-am luptat să respir. Cu toate acestea, am îmbrățișat în continuare cadavrul rece și am rămas sub pătură. Am refuzat să tușesc. M-aș fi putut sufoca sau aș fi putut pieri în foc. Urmam instrucțiunile mamei până la capăt. Fumul s-a intensificat. Îmi era tot mai greu să respir. Eram disperată să inspir aer curat, dar încă mă împotriveam impulsului de a tuși. Deodată, pătura a fost smulsă de pe pat.

— Repede, trebuie să ieșim de aici! Au pus foc la clădire!

M-a așezat pe marginea patului.

— Au plecat, Tola! Au plecat!

Era mama. Își ținuse promisiunea. Se întorsese. Și ea se agățase de un cadavru și se prefăcuse că e moartă.

În vocea mamei era uimire și un sentiment de bucurie pe care nu-l mai auzisem până atunci.

— Unde îți sunt pantofii? a întrebat ea.

Pantofii albi cu șireturi pe care îi purtasem din vara precedentă dispăruseră.

— Va trebui să plecăm fără ei. Trebuie să plecăm. N-avem prea mult timp.

Am măturat cu privirea cazarma. Peste tot în jurul meu, femeile se dădeau jos din paturi. Cele pe jumătate moarte împingeau cadavrele la o parte. Acestea cădeau la pământ cu un zgomot surd și moale. Părea că zburau de pe paturi. Scândurile podelei se ridicau aer, în timp ce niște figuri scheletice în zdrențe se extrăgeau din ascunzători și se scuturau de praf și murdărie. Părea că înviaseră morții.

Am apucat-o de mână pe mama și am ieșit desculță din infirmeria în flăcări, în zăpadă. Zeci de clădiri erau în flăcări. Birkenau era un adevărat infern. Cadavrele proaspete stăteau împrăștiate pe terenul înghețat. Aceștia erau oamenii ale căror execuții le auzisem de afară.

Fuseseră lichidați pentru că erau incapabili din punct de vedere fizic să se alăture la ceea ce mai târziu avea să fie numit „marșul morții". În locul lor am fi putut fi foarte bine mama și cu mine.

Nu se mai vedeau nici gărzi SS, nici SD, nici vreun alt fel de naziști. Se evaporaseră cu toții. Uimirea noastră era împărtășită și de ceilalți supraviețuitori din Birkenau, pe măsură ce-și dădeau seama că gardienii își abandonaseră posturile și fugiseră. În timp ce mulțimea se aventura spre calea ferată care ne adusese pe toți la Birkenau, am putut vedea siluete în amurgul care cobora, pe terenul plat aflat la mai mult de un kilometru și jumătate, dincolo de Poarta Morții. Ultimul grup

de prizonieri care plecase sub pază era format din aproximativ trei sute cincizeci de copii, femei și bărbați. Nu am nicio idee ce s-a întâmplat cu ei. Poate că au avut o soartă similară cu cea a celor din Marșul Morții, care au fost uciși pe drum sau au murit de foame și de frig.

Acum, în sfârșit, puteam să plâng. Dar n-am făcut-o. Îmi era prea foame. Mai mult decât orice altceva, mi-era foame.

Acum, liberi să umble, prizonierii au pătruns în magazii și au găsit destule rații pentru a hrăni o armată. S-a răspândit rapid vestea că era mâncare din belșug. Nebunia colectivă a coborât pe măsură ce oamenii, căutând să-și aline durerile foamei, folosind orice fel de ustensile pe care le-au găsit, au deschis conservele de carne procesată și alte delicatese.

În acea noapte, Birkenau a strălucit în toate nuanțele de roșu. Flăcările pâlpâiau în cazărmile incendiate de germani. Unele fuseseră reduse la cenușă. Prizonieri abandonați în zdrențe subțiri, îngrămădiți în jurul focurilor de tabără, își încălzeau oasele și încercau să înțeleagă conceptul de libertate. Pentru prima dată în șase ani, flăcările însemnau viață, nu extincție. Din turnurile de pază nu se mai aprindeau reflectoare. Și, deși nu mai era curent în gardurile electrice – electricitatea și alimentarea cu apă fuseseră întrerupte în timpul unui recent bombardament aliat –, majoritatea prizonierilor au rămas înăuntru.

Mama și cu mine ne-am întors în cazarma ei și ne-am urcat împreună într-un pat. Pentru prima dată, după aproape cinci luni, m-am ghemuit lângă ea cât de strâns am putut.

Corpul ei se modificase. Se împuținase. Dar încă avea parfumul mamei mele.

Din fericire, în acea noapte nicio altă femeie nu a împărțit patul nostru. M-am cufundat în cel mai sigur și liniștit somn de care mă bucurasem de multă vreme. Am dormit chiar și în timpul unei explozii uriașe din toiul nopții, când o echipă de demolare SS a aruncat în aer Crematoriul 5. A fost ultima acțiune militară a nemților în Birkenau.

Pentru mine și pentru mama, războiul se încheiase. Acum, începeau noi bătălii. Trebuia să ne luptăm cu complicațiile păcii. Și cu demonii noștri.

CAPITOLUL 15.
ELIBERAREA

Lagărul de exterminare de la Birkenau
Sudul Poloniei ocupat de germani
27 ianuarie 1945, după-amiaza
Vârsta de șase ani

Timp de două zile, sunetele luptelor au devenit din ce în ce mai puternice și mai apropiate. Deși asupritorii noștri naziști nu se zăreau pe nicăieri, simțeam o teamă palpabilă că s-ar putea întoarce. Eram într-o ciudată zonă a nimănui, între încarcerare și libertate. Temnicerii noștri fugiseră, dar supraviețuitorii rămași în interiorul gardului de sârmă ghimpată nu numai că nu aveau unde să se ducă, dar erau și tulburați, traumatizați, bolnavi și, bineînțeles, epuizați. Cu toate acestea, neliniștea și condițiile cumplite au fost compensate de un val de optimism, o emoție care fusese absentă în rândul poporului meu întreaga mea viață.

— Vin rușii, vin rușii, vin rușii! era refrenul repetat pe măsură ce trecea timpul.

Și, pentru prima dată, optimismul a fost răsplătit. Pe măsură ce lumina se împuțina, i-am zărit pentru prima dată pe eliberatorii noștri. Am stat lângă mama la gardul de sârmă ghimpată, privind spre zidul de cărămidă roșie al Porții Morții. Eram pierdute într-o mulțime de oameni, mai mult femei, care aveau puterea fizică de a sta în picioare ore în șir în frig. Deși majoritatea erau schelete ambulante, au reușit să strige, să țipe, să aplaude și să fluiere. A fost cel mai fericit sunet pe care-l auzisem vreodată.

Mărșăluind în spatele unui steag roșu uriaș, cu un ciocan și cu o seceră de aur în colț, soldații au împins poarta în mijlocul unui strigăt colectiv de bun-venit. Unii prizonieri dansau, impulsionați de adrenalină și de afirmarea faptului că, împotriva tuturor șanselor, au sfidat exterminarea. Femeile s-au repezit în față și i-au sărutat pe soldați pe obraji. La fel au făcut și unii dintre bărbați. Alții au căzut în genunchi și au sărutat cizmele rușilor victorioși.

Soldații au îmbrățișat siluetele ca niște bețe fragile, în zdrențe, și le-au întors sărutările. Un soldat uriaș m-a luat în brațe și, cu un zâmbet larg pe față, m-a ținut deasupra capului său. A spus ceva ce nu am înțeles. M-am uitat la mama, și zâmbea și ea. Așa că mi-am spus că ceea ce făcea el era în regulă.

Până atunci crezusem că toți soldații purtau căștile acelea intimidante din oțel și uniformele negre și gri ale SS. Rușii erau îmbrăcați în haine de culoare verde-închis. Unii aveau căști, alții aveau căciuli de blană decorate cu însemne necunoscute. Ceea ce îi deosebea pe ruși erau

comportamentul și empatia lor.

Ochii germanilor erau plini de dispreț și de ură. Cei ai rușilor erau plini de bucurie. Dar expresiile lor s-au schimbat rapid de la jubilație la șocul provocat de ceea ce descoperiseră. Până și eu mi-am dat seama că nu le venea să creadă ce le vedeau ochii.

La căderea nopții, trupele Armatei Roșii și-au instalat corturile în interiorul gardului de sârmă ghimpată. Unii au ocupat clădiri goale. La câteva zile după ce nemții le dăduseră foc, unele cazărmi încă ardeau, iar rușii au stins flăcările. Soldații le-au dat tuturor câte ceva din pachetul de rații. A fost una dintre cele mai nemaipomenite nopți pe care le-am trăit vreodată. Întotdeauna am socotit ziua de 27 ianuarie, data eliberării oficiale a Auschwitzului, ca fiind a doua mea zi de naștere, pentru că a fost prima zi din restul vieții mele.

Aveam ceva de mâncare. Îmi era cald. Mă simțeam în siguranță. Și eram cu mama.

Odată ce și-au revenit din șoc, rușii au devenit gălăgioși și tabăra era plină acum de hohote de râs nefamiliare. Acei tineri radiau fericirea de a fi în viață. Râsul lor a fost un cântec de leagăn care ne-a condus spre un somn adânc și netulburat.

La prima oră a zorilor m-am trezit cu o aromă pe care nu am putut să o identific. Rușii instalaseră o bucătărie de campanie lângă spitalul lor improvizat, și bucătarii coceau pâine. Mirosul era incredibil de atrăgător. Toată lumea s-a aliniat și fiecare a primit câte o pâine caldă. A fost mai mult decât delicioasă. Am înfulecat-o cât de repede am putut. După ce am terminat, am alergat înapoi la rând. I-am spus bucătarului că sunt orfană și că nu primisem nicio pâine. M-a recunoscut, a zâmbit și mi-a întins alta. Mama m-a văzut cu cea de-a doua pâine și mi-a aruncat una dintre privirile ei tăcute și atotștiutoare.

— Mi-a dat-o cineva, am mințit.

Ochii mei erau mai mari decât stomacul și am reușit să înghit doar câteva îmbucături, pentru că eram foarte plină. Dar am ascuns pâinea sub o pătură pentru a o consuma mai târziu. Nu după mult timp, s-a împrăștiat mirosul apetisant de carne fiartă, reușind să învingă duhoarea persistentă de la crematorii, care mi se impregnase adânc în nervii olfactivi.

Bucătarii amestecau în cazane uriașe pline cu tocăniță de porc, care era un aliment de bază pentru soldații ruși. Am dat să fug spre noua coadă la mâncare, dar mama m-a oprit.

— Nu putem mânca asta. Stomacurile noastre nu sunt încă pregătite. Dacă mâncăm o să ne îmbolnăvim. În următoarele câteva zile, mă tem c-o să mâncăm doar pâine.

Deși eram dezamăgită, eram prea disciplinată ca să o contrazic pe mama. Așa că, în timp ce mulți dintre ceilalți deținuți au renunțat la prudență și au devorat tocănița, noi am mâncat doar pâine timp de două zile. În cea de-a treia zi după eliberare, mama a uns pâinea cu unt. A fost minunat. În a cincea zi, am trecut la pâine cu unt și zahăr. Viața se îmbunătățea cu siguranță.

Câteva zile mai târziu, mi-a permis să gust din tocană. Deși carnea de porc este interzisă în iudaism, dacă ești înfometat și nu ai la dispoziție decât mâncare care nu este cușer, atunci este permisă. Am devorat tocănița – mâncam, probabil, prima dată în viața mea o masă adevărată. Am simțit cum hrana îmi pătrundea până în străfunduri. Și, încă odată, s-a dovedit înțelepciunea mamei: eu una am reușit să nu vomit mâncarea, dar în timp ce ne plimbam prin tabără am văzut zeci de oameni flămânzi ale căror stomacuri se revoltau. Cei mai mulți aveau convulsii, vomitau incontrolabil sau sufereau de dizenterie sau diaree. În cele mai grave cazuri, reacția la rațiile rusești obișnuite a fost fatală. Ce tragic! Oameni care supraviețuiseră foametei din timpul Holocaustului au fost uciși de hrană exact când ajunseseră să-și vadă libertatea mult așteptată.

Iarna aceea a fost una dintre cele mai friguroase din secolul XX. Temperaturile oscilau mult sub punctul de îngheț. Mama avea nevoie de haine mai călduroase. Eu însămi aveam o haină care abia dacă era adecvată pentru acea vreme. Împreună cu alți supraviețuitori, am mers prin zăpadă până la depozitele dintre pinii cunoscuți sub numele de Kanada. Unele dintre clădiri fuseseră

distruse de nemți în timpul retragerii, când pârjoliseră pământul. Dar șase clădiri rămăseseră în picioare. Acestea erau pline cu conținutul tuturor valizelor pe care mai mult de un milion de oameni le-au cărat în ultima lor călătorie spre Birkenau.

Cine știe – poate că bunurile pe care le păzisem în zadar cu șase luni în urmă se aflau acolo? Dacă așa era, mi-ar fi fost imposibil să le găsesc. Abundența de bunuri era uluitoare prin amploarea sa. La depozitul *Sammlungstelle* din Tomaszów Mazowiecki, unde mama și cu mine am sortat hainele, grămada era minusculă prin comparație.

Multe dintre hainele care zăceau în grămezi în depozite fuseseră în mod sigur scumpe la achiziționare. După ce purtasem zdrențe timp de șase luni, era tentant să luăm cele mai frumoase haine, dar mama și-a păstrat principiile de frugalitate și corectitudine.

— Am nevoie de o haină călduroasă, a spus ea. Dar nu am de gând să iau o blană sau orice altceva care pare scump. Nu vom beneficia de pe urma uciderii altcuiva.

Mama a scotocit printr-un maldăr de haine și a scos paltonul închis la culoare al unui bărbat, în care se pierdea și care-i ajungea până la pământ. Deși era departe de a fi fermecătoare, m-am gândit că mama arăta frumos. Ochii mei au surprins apoi o păpușă de cârpe care se ițea dintre niște haine.

— Pot să o iau eu, mama? am implorat.

— Nu, Tola, mă tem că nu poți. A fost luată de la o fetiță care a murit. Luăm doar cele necesare pentru a ne proteja de frig.

După vreo săptămână, am părăsit Birkenau pentru prima dată. Împreună cu alți copii, am fost transportați într-un camion de către ruși la lagărul principal de la Auschwitz, cel cu faimoasa poartă metalică arcuită pe care scria *Arbeit Macht Frei*. Rușii au chemat o echipă de filmare pentru a înregistra pentru posteritate ororile pe care le descoperiseră.

Păstorită de asistente și de un comisar rus cu căciulă de blană, am ținut de mână doi dintre cei mai mici copii și am mers pe jos pe o cărare îngustă flancată de un gard de sârmă ghimpată electrificată, acum inofensivă. Apoi, rușii ne-au spus să ne suflecăm mânecile și să ne arătăm tatuajele. Această secvență a devenit una dintre cele mai emblematice imagini ale celui de-Al Doilea Război Mondial. Eu sunt fata din stânga în poza cu tatuajele, în haină închisă la culoare și purtând pe cap un batic legat strâns.

Spre deosebire de adulții din același film rusesc, care erau nici mai mult nici mai puțin decât niște schelete, niciunul dintre copii nu părea scheletic. Câteva zile în care ne-am ospătat din mâncarea decentă a Armatei Roșii ne permiseseră să revenim la o greutate mai normală și eram pe drumul cel bun. Imaginile erau o mărturie a rezilienței naturale a copiilor. Când filmările s-au terminat, am fost dusă înapoi la Birkenau.

După șaptezeci și cinci de ani, trei dintre cei din imaginea devenită celebră, inclusiv Michael și Sarah, care stau în stânga mea, ne-am regăsit în New Jersey. Printr-o coincidență, Sarah a fost învățătoarea nepoților mei. Ce mică e lumea!

Primele câteva săptămâni de la eliberarea noastră au fost înviorătoare. Eram atât de fericiți să nu mai fim speriați, înfrigurați sau flămânzi. Dar viața sub protecția Armatei Roșii a pălit în curând, din cauza unei combinații de vodcă și testosteron. Rușii au devenit mai gălăgioși și mai agresivi, unii față de alții și mai ales față de femei.

Noaptea cutreierau tabăra în haite, împingându-se, îmbrâncindu-se, strigând și, ocazional, bătându-se. Am observat că mama a încercat să-i evite ori de câte ori era posibil. Alte femei nu erau atât de norocoase. Nu puteam să înțeleg schimbarea comportamentului lor.

Nopțile deveniseră din nou experiențe stresante. Ele îmi aminteau de ghetou, când nemții apăreau plini de răutate.

Rușii intrau în cazarma noastră când dormeam. De îndată ce mama le auzea pașii, mă trezea, mă îmbrăca repede și fugeam să găsim o altă cazarmă în care să dormim.

În unele nopți eram urmărite și alergam de la o clădire la alta pentru a-i evita. Mereu vigilentă, mama stătea treză preț de ore întregi, ascultând, pentru orice eventualitate. Nevoia de vigilență constantă era obositoare.

Într-o seară, în timp ce eram afară, un rus beat a luat-o pe mama de braț și și-a făcut intențiile foarte clare.

— Pleacă, lasă-mă în pace! a strigat ea.

Mama își recăpătase deja puterile și a reușit să se elibereze din strânsoarea lui. Am fugit și ne-am ascuns. El a urlat câteva înjurături de bețivan, s-a clătinat câțiva pași și a renunțat la urmărire. A doua zi dimineață, când ne-am dus să ne luăm pâinea zilnică, l-am văzut pe agresorul mamei prăbușit în fața unei clădiri, dormind buștean, încă strângând în brațe sticla.

— Trebuie să plecăm, a spus mama. Cât mai curând posibil.

Șansa noastră s-a ivit în momentul în care războiul din Europa a intrat în etapa sa finală. Rușii se aflau în Berlin și avansau spre clădirea Reichstagului, iar Aliații conduși de americani închideau menghina dinspre vest. Prin lagăr umblau zvonuri cum că Adolf Hitler era mort, în timp ce Crucea Roșie Internațională apăruse pentru a înregistra supraviețuitorii și a ne oferi asistență. Mama a răsuflat ușurată. I s-a înmânat un document ștampilat care ne dădea drept de liberă trecere pe liniile de transport public poloneze.

— Mergem acasă, a spus ea cu un zâmbet.

Primăvara lăsa loc verii. Crescusem și aveam nevoie să înlocuiesc rochia și haina pe care le primisem cu aproape un an în urmă. Exista încă o gamă vastă de articole vestimentare din care puteam alege.

Mama m-a dus înapoi la depozitul Kanada și am ales o rochie albastră, cu șorțuleț alb, o fustă cu o bluză albă și o jachetă călduroasă care mi se potrivea perfect. Gândul la copiii care au purtat aceste haine înaintea mea m-a făcut să mă simt prost, dar nu am avut de ales.

Următoarea noastră oprire a fost o magazie care conținea mii de valize.

M-am întrebat dacă nu cumva și a noastră se afla undeva prin grămadă. Ne-am dus și am luat o valijoară, pe care am umplut-o aproape până la refuz cu mâncare, mai ales pâine, brânză și gem luate din rațiile armatei. Mai era spațiu doar pentru a doua rochie a mea. Tot ce aveam era acea valijoară și amintirile noastre. Eram plină de optimism pentru că mama ne promisese că ne vom întâlni cu minunata ei familie.

— Acum îți vei cunoaște trecutul, a spus ea.

Eram printre puținii norocoși care au lăsat în urmă Auschwitz cu mottoul lui, *Arbeit Macht Frei*. Dar nu munca ne-a eliberat.

Am ieșit din Birkenau, mână în mână, într-o dimineață a lunii aprilie 1945. Mama a spus un singur lucru:

— Să nu uiți!

CAPITOLUL 16.
ÎNTÂMPINAREA

Tomaszów Mazowiecki
Centrul Poloniei ocupat de sovietici, vara anului 1945
Vârsta de șase ani

După ce am plecat din Birkenau, am avut de parcurs aproximativ 210 kilometri cu autobuzul și cu trenul. Am mers pe jos până la gara din cel mai apropiat oraș, Oświęcim (adică Auschwitz în poloneză). Când treceam pe lângă ei, oamenii își fereau ochii și ne priveau pieziș. Știau de unde veneam. Știau ce se întâmplase de cealaltă parte a gardului de sârmă ghimpată. La fel ca noi, simțiseră mirosul.

După ce am luat mai multe trenuri și autobuze aglomerate, am ajuns în Tomaszów Mazowiecki pe la amurg. Eram plecate de aproape doi ani. Nu eram foarte sigure unde să mergem. Mama nu știa la ce să se aștepte. Ca un porumbel călător, fusese atrasă înapoi la Tomaszów Mazowiecki. Dar unde era locul numit acasă? Casa bunicilor? Marele ghetou? Ghetoul mic?

Tomaszów era acum ocupat de soldați ruși, și o parte din oraș fusese deteriorată în luptele dintre germani și Armata Roșie. Mamei îi venea greu să se orienteze. Apoi, a recunoscut o femeie pe care o cunoscuse înainte de război. Una care îi fusese prietenă. Mama a grăbit pasul pentru a o saluta. Dar când s-a apropiat, femeia i-a șuierat:

— Ce faci aici? Te-ai întors? Credeam că Hitler v-a omorât pe toți.

Acestea au fost cuvintele de bun-venit cu care am fost întâmpinate la Tomaszów Mazowiecki.

Mama nu a răspuns. M-a strâns de mână. Am traversat strada și ne-am îndepărtat repede. Am fost foarte șocată. Am vrut să întreb de ce era femeia asta atât de furioasă pe noi, dar știam că mama era supărată, așa că am tăcut.

Am continuat să rătăcim fără țintă, în timp ce frigul și întunericul se adânceau, până când mama a găsit o pivniță cu ușa dată de perete. Mirosea a cald și curat și eram prea obosite ca să mergem mai departe. N-aveam unde să ne ducem. Pivnița era folosită ca depozit pentru cartofi.

Ne-am așezat pe o grămadă de saci de pânză de iută pliați frumos și curați și am mâncat din proviziile rămase pe care le luaserăm cu noi, până când am adormit, epuizate.

Când m-am trezit în dimineața următoare, mama era deja în picioare și ocupată.

— Tola, o să stăm aici o vreme, până când ne vom găsi familia, a spus ea.

Mama ajunsese la o înțelegere cu proprietarul casei, care ne-a dat pături și cutii pe post de

mese. Pivnița avea podea de pământ. Era rudimentară, dar ne adăpostea de intemperii. Am învățat repede cum să stropesc cu apă pe podea pentru ca praful să rămână pe jos. Nu sunt sigură cum a reușit mama să facă rost de mâncare, dar nu am flămânzit.

În fiecare zi mă scotea la o plimbare lungă, arătându-mi clădirile în care a locuit familia ei înainte de război. Cele mai multe dintre apartamente erau acum ocupate de străini, iar noi nu mergeam niciodată înăuntru. Mama suferea din cauză că locuințele în care fusese înainte de război erau acum inaccesibile pentru noi.

O clădire în care mama locuise cândva cu frații ei era acum în ruine. Ne-am așezat pe dărâmături, în timp ce ea îmi povestea totul despre viața ei de acasă înainte de război și înainte de a-l întâlni pe tata. Încerca să mă facă să apreciez faptul că făceam parte dintr-o familie mare și iubitoare, cu o istorie mândră și distinsă. În fiecare zi cumpăra o gogoașă cu dulceață și îmi reconstituia arborele genealogic al familiei Pinkusewicz. Îmi povestea despre festivalurile și sărbătorile de care se bucuraseră și despre numeroasele cântece care se cântau în jurul mesei de Sabat a familiei ei foarte religioase. Vorbind despre acestea, ea încerca să mențină vie candela speranței. Cu toate astea, exista o disperare tăcută în vocea ei. Poveștile pe care era obligată să le spună mai curând îi accentuau singurătatea.

— Să sperăm că unii dintre ei se vor întoarce în curând, și atunci îți vei cunoaște familia.

A rostit cuvintele, deși nu sunt sigură că mama credea ceea ce spunea.

Împreună cu Crucea Roșie, comunitatea evreiască, acum minusculă, a înființat un centru unde au înregistrat toți supraviețuitorii care se întorceau în Tomaszów Mazowiecki și le-a oferit provizii și alte tipuri de asistență. Doar 200 s-au întors. În fiecare dimineață, mama verifica lista în speranța că unele dintre rudele ei ar putea să fie în viață. În fiecare zi se întorcea acasă, clătinând din cap. Pe măsură ce speranța se risipea, am încetat plimbările zilnice, deși mama scruta lista în fiecare dimineață. Pe măsură ce timpul trecea, a devenit din ce în ce mai descurajată.

Mama voia ca eu să merg în clasa întâi la școala poloneză din localitate. Dar a renunțat să mai încerce să mă convingă. Dacă îndrăznea să menționeze cuvântul, fugeam din pivniță și dispăream.

Cu toate acestea, atmosfera sumbră s-a schimbat dramatic în bine când în Tomaszów Mazowiecki au apărut brusc cele trei surori ale tatălui meu. Ele nu fuseseră menționate pe lista Crucii Roșii, iar toată lumea a fost surprinsă să le vadă. Eu am fost deosebit de fericită că am reîntâlnit-o pe minunata mea mătușă Helen, văduva unchiului James. La fel ca mama și ca mine, Helen și surorile ei, Ita și Elka, erau toate tatuate. Își petrecuseră câteva luni în alte părți ale Auschwitzului, unde lucraseră ca muncitoare sclave pentru companii private germane. Pe măsură ce rușii se apropiau, au fost forțate să se alăture marșului morții spre Germania. Cumva, în ciuda frigului și a violenței, au supraviețuit toate, s-au găsit una pe alta și au decis să se întoarcă în orașul pe care îl considerau acasă.

Starea de spirit a mamei s-a îmbunătățit. Sosirea surorilor a fost o dovadă că o parte din familia tatălui meu a sfidat moartea. Dar unde era el?

Mătușa Ita era o croitoreasă talentată și s-a apucat de lucru imediat. Ne-am mutat toate cinci într-un apartament micuț cu două dormitoare. Ita și-a făcut un atelier în sufragerie. În curând avea o agendă plină de comenzi, în special de la soldații ruși. Mama și mătușile mele au ajutat și ele. Deși am fost nevoite să împărțim paturile, nimeni nu s-a plâns.

Cu toate acestea, euforia mamei la întoarcerea mătușilor mele a fost de scurtă durată.

Disperarea ei a revenit și s-a intensificat pe măsură ce și-a dat seama că familia ei nu se mai întorcea. Dormea mai mult și mânca mai puțin. Fiind de felul ei o femeie liniștită, mama s-a retras mai adânc în sine. Mătușile mele schimbau priviri îngrijorate în timp ce aveau grijă de ea, iar eu eram lăsată liberă să hoinăresc. Eram aventuroasă și îmi plăcea să încalc limitele. Hoinăream pe străzile din Tomaszów Mazowiecki, urmărind armata rusă în timp ce mărșăluia, uneori cu câte o

fanfară. Eram fermecată de muzică și de spectacol. M-am rătăcit de mai multe ori, urmărind paradele, până când mătușile mele au reușit să mă găsească.

Rușii din Tomaszów Mazowiecki erau la fel de indisciplinați în afara serviciului precum cei din Birkenau. Erau adesea beți și convinși de dreptul lor de a abuza femeile care le plăceau. Mătușa Elka era cea mai mare dintre surori și foarte drăguță. Rușii băteau mereu la ușa noastră.

Și, ca și cum asta n-ar fi fost destul de rău, vecinii noștri polonezi erau aproape la fel de ostili ca și nemții. Nu exista nicio simpatie pentru calvarul pe care-l înduraserăm. „De ce v-ați întors? De ce nu sunteți moarte? Ar trebui să fiți", au fost câteva dintre insultele aruncate în mod repetat în direcția noastră.

Sătulă de ruși, de antisemitism, de atitudinile provinciale din Tomaszów Mazowiecki și de locuința noastră aglomerată, mătușa Helen a decis să se mute la 65 km distanță, la Łódź, al treilea oraș ca mărime din Polonia. Avea acum vreo douăzeci și cinci de ani. Helen fusese văduvă în cea mai mare parte a vieții sale adulte, iar în Łódź erau mai multe perspective să-și găsească pe cineva, deoarece era o comunitate evreiască mai mare.

Am însoțit-o pe Helen până la gara Tomaszów Mazowiecki, de unde majoritatea evreilor din oraș fuseseră transportați la Treblinka. În timp ce trenul pleca spre Łódź, ea a scos capul pe fereastră, a zâmbit, a făcut cu mâna și mi-a trimis un sărut. Deși au înțeles dorința lui Helen de a pleca, surorile ei și mama ei erau îngrijorate, pentru că Polonia era inundată de povești despre atacuri asupra evreilor care se întorceau din lagăre. Cel mai urât atac a avut loc în iulie 1946, într-un oraș numit Kielce, la 160 km nord-est de Auschwitz. Trupele poloneze, poliția și civilii au atacat o adunare de refugiați evrei, omorând 42 de persoane și rănind 40. A fost cel mai grav pogrom după finalul celui de-Al Doilea Război Mondial. După tot ce suferiseră evreii, atacul a provocat indignarea internațională și a subminat complet sentimentul nostru de siguranță.

Aveam în jur de șapte ani la acea vreme. Pentru a-mi distrage atenția de la duritatea vieții de zi cu zi din Tomaszów Mazowiecki, mama m-a inițiat în muzică și dans. Mă ducea la cinematograf ca s-o văd pe Shirley Temple în comedia *Bright Eyes*. Am fost captivată de interpretarea ei a piesei „The Good Ship Lollipop". Filmul a fost dublat în poloneză și, ani mai târziu, am fost surprinsă să descopăr că Shirley Temple nu era poloneză.

De asemenea, am fost să vedem *Pantofiorii roșii*, unul dintre cele mai bune filme ale epocii. Este o adaptare a unei fabule de Hans Christian Anderson despre o fată care nu se putea opri din dansat. Dansul și muzica din film m-au fascinat și încă le pot vedea cu claritate în minte. Dar cinematograful nu-i oferea mamei decât un scurt răgaz de la gândurile ei melancolice.

Apoi, într-o zi, în sfârșit, a venit o veste îmbucurătoare. Numărarea obsesivă a supraviețuitorilor pe care o făcea mama la panoul de anunțuri al supraviețuitorilor a dat roade. A găsit numele lui tata. Se întorcea acasă de la Dachau. Tata descoperise unde locuiam de pe o listă care fusese întocmită și împărțită de un grup de adolescenți care călătoreau din oraș în oraș, încercând să-și găsească rudele pierdute.

Ziua în care s-a întors a fost dulce-amăruie. S-a auzit un ciocănit ușor la ușă. Mama a deschis ușa și a țipat de bucurie. Și-a aruncat brațele în jurul tatei și s-au îmbrățișat. Apoi, tata m-a ridicat și pe mine și m-a îmbrățișat. Stăteam toți trei în pragul ușii, strângându-ne în brațe și plângând de fericire.

Ita și Elka ni s-au alăturat în îmbrățișare.

Dar apoi tata s-a despărțit de ele și a intrat șchiopătând în sufragerie. A deschis un ziar la o pagină dominată de fotografia victimei unei crime, întinsă pe podeaua magazinului în care lucra.

— Uite ce am găsit în tren, a plâns papa.

Abia am reușit să înțeleg ce spunea. Mama și surorile s-au uitat mai atent la ziar. Victima era iubita mea mătușă Helen. Fusese împușcată de o bandă de polonezi antisemiți. Pe lângă faptul că

era traumatizat, tata nu era într-o formă prea bună. Fusese împușcat în picior de un ofițer SS la Dachau și avea nevoie să se recupereze.

Părinții și mătușile mele au început să discute dacă nu era timpul să părăsească țara. Eram intimidați de ruși și de antisemitismul omniprezent. Dar mama a refuzat. Îi era teamă că, dacă familia ei se va întoarce și ea nu va fi acolo, nu-i va mai găsi niciodată.

În ceea ce mă privea, întoarcerea tatei însemna că nu mai puteam evita să mă duc la școală. Zilele mele de vagabondaj pe stradă se terminaseră. Aveam șapte ani și jumătate, și tata a insistat să-mi încep educația oficială.

Prima zi a fost o dezamăgire totală. Învățătorul m-a pus în spatele clasei și nu aveam nicio idee despre se întâmpla acolo.

— Nu înțeleg de ce stau copiii aceia în băncile alea mici, desenând ceva cu un creion pe o foaie de hârtie, i-am spus mamei. Este o pierdere totală de vreme.

Dar părinții mei erau hotărâți și a doua zi m-au dus iar acolo. Încă o dată, am fost izolată în spatele clasei, încercând să înțeleg ce se întâmplă. În mijlocul unei lecții, li s-a spus tuturor copiilor să meargă la capelă. Nu aveam nici cea mai mică idee ce însemna asta și am fost lăsată singură. Am decis să mă duc acasă. Pe când mă îndepărtam, am simțit ceva care m-a lovit în spate. M-am întors și i-am văzut pe unii dintre colegii mei de clasă aruncând cu pietre în mine.

— Evreică împuțită! au strigat ei. De ce ești în viață? Tu ești doar o evreică împuțită!

I-am implorat pe mama și pe tata să nu mă trimită înapoi, dar ei au insistat. Așa că am furat niște bani din geanta mamei și am cumpărat un crucifix pe un lanț. A doua zi, am purtat cu mândrie crucea în jurul gâtului, ca să o vadă toată lumea. Copiii au început să râdă de mine.

— Tu nu ești creștină!

— Nu ai ce căuta aici!

— Ești o evreică împuțită! L-ai omorât pe Hristos!

Am plâns tot drumul spre casă și mă tot întrebam cum aș fi putut să-l omor pe Hristos. Nici măcar nu-l cunoșteam.

I-am povestit mamei ce se întâmplase.

— Vreau să fiu creștină! Nu mai vreau să fiu evreică!

Mama s-a înfuriat și m-a plesnit tare.

— Cum îndrăznești să spui asta? După toate prin câte am trecut! Am reușit să supraviețuim. Ar trebui să fii mândră că ești evreică. Să nu uiți asta niciodată!

Deși mama a supraviețuit fizic, suferea din punct de vedere psihologic. O sută cincizeci dintre rudele ei dispăruseră. Nu se mai întorceau. Depresia ei era atât de severă, încât nici măcar nu reușeam s-o ridicăm din pat. Nu mai mânca deloc și nu voia să se mai trezească. Tata a ajuns la concluzia că nu aveam altă opțiune decât să plecăm – să încercăm să-i salvăm mintea mamei și poate chiar viața.

Într-o zi, mi s-a spus să mă îmbrac cu tot ce aveam. Cum granițele Poloniei erau oficial închise, tata a trebuit să plătească un contrabandist să ne scoată de acolo. Mătușa Ita a rămas în urmă cu noul ei iubit, Adam, care tocmai fusese lăsat la vatră din armata rusă. Dar mătușa Elka și logodnicul ei, Monyak, ni s-au alăturat.

În mod cât se poate de ironic, ne-am îndreptat spre ceea ce eu una credeam că este teritoriu inamic. La adăpostul întunericului, am trecut granița în Germania. Destinația noastră? Berlin.

După ce am trecut granița, mama s-a întors spre mine și mi-a spus:

— Nu vom mai vorbi în poloneză. Este o țară foarte neprimitoare.

Și așa am început să învăț idiș.

Ne-am jurat să nu ne mai întoarcem niciodată în Tomaszów Mazowiecki. Astăzi, la aproape optzeci de ani de la război, orașul nu mai are nicio comunitate evreiască.

CAPITOLUL 17.
SOMNAMBULĂ ÎN BERLIN

Germania, 1947
Vârsta de opt ani

Fricile mele nocturne din noua noastră casă cu vedere spre Checkpoint Charlie12, în sectorul american al Berlinului de după război, au început brutal. Visam că eram urmărită. Trebuia să fug și să mă salvez. Coșmarurile erau atât de intense, încât au pus stăpânire complet asupra mea și am devenit somnambulă.

Mă dădeam jos din pat în apartamentul nostru cu două paturi de la etajul doi, coboram scările și continuam să fug pe Friedrichstrasse, una dintre străzile principale din zonă.

Era linia întâi a războiului rece embrionar, trupele americane și cele rusești înfruntându-se în zona divizată și tensionată a capitalei germane.

Somnambulismul i-a consternat pe părinții mei. Uneori auzeau că mă trezeam, mă puteau prinde pe stradă și mă aduceau înapoi în pat. Mai târziu, când mă trezeam, nu-mi mai aminteam nimic din ce făcusem.

Aveam opt ani și jumătate pe vremea aceea. Iar somnambulismul nu era neobișnuit printre copiii supraviețuitori ai Holocaustului. După tot ceea ce trăisem, faptul că somnul meu fusese deranjat nu era surprinzător. Mama și tata au făcut tot ce au putut ca să-mi aline suferința, deoarece erau îngrijorați că expedițiile mele nocturne mi-ar putea face un rău considerabil. Un medic i-a asigurat că somnambulismul putea fi ușor întrerupt prin punerea de cearșafuri și prosoape umede pe podea lângă patul meu. Teoria lui era că, dacă mă trezeam, aveam să simt frigul și să mă întorc înapoi la somn. Dar sugestia lui nu a funcționat. Apoi ne-a recomandat plasarea unor ligheane mari cu apă lângă pat pentru a mă trezi. Nici asta nu a reușit. Am răsturnat, pur și simplu, ligheanele acelea în timp ce fugeam de oamenii care mă urmăreau în visele mele, și cu ocazia aceea am inundat și podeaua.

Din fericire, zona în care locuiam era sigură, iar în timpul escapadelor mele nocturne nu m-am îndepărtat niciodată prea mult înainte de a fi salvată.

Totuși, părinții mei nu mă prindeau întotdeauna asupra faptului. Uneori dormeau buștean toată noaptea. Odată am fost găsită lângă punctul de control, în stare de transă, de un soldat american prietenos pe nume Jim, pe care îl mai întâlnisem înainte, când era în patrulare. Jim m-a dus înapoi sus, la părinții mei. Aceștia habar nu aveau că am dispărut.

La câteva zile după ce ne-am instalat în apartamentul din Berlin, împreună cu mătușa Elka și

Monyak, mama mi-a permis să explorez. Deși clădirile avariate de bombe și obuze dădeau cartierului un aer oarecum fantomatic, a considerat că eram în siguranță. Prezența soldaților americani care patrulau ne-a creat convingerea că nu voi păți nimic rău în timpul zilei. Pentru prima dată în viața mea întâlneam trupe care se comportau în mod civilizat, iar bunătatea lui Jim l-a făcut să iasă în evidență. Prima dată când m-a văzut mi-a oferit o portocală și mi-a dat și o bucată de ciocolată. Apoi mi-a dat gumă de mestecat, pe care am înghițit-o imediat. Ne-am zâmbit unul altuia, iar eu m-am grăbit acasă cu restul de bunătăți. Niciunul dintre noi nu a înțeles ce spunea celălalt, dar de câte ori ne vedeam unul pe altul, după aceea, ne făceam mereu cu mâna.

Terorile nocturne însă mi-au restrâns activitățile din timpul zilei. Eram epuizată din cauza somnambulismului și adesea compensam ațipind în timpul zilei. Cu toate că soldații americani nu erau intimidanți, părinții mei au simțit cu tărie că ar trebui să ne mutăm într-un loc cu o prezență militară minimă. Berlinul era plin de soldați. În afară de ruși, mai erau și trupe franceze și britanice care își păzeau sectoarele lor din oraș.

Mama și tata credeau că prezența uniformelor și a armelor contribuiau la trauma mea. Părinții mei nu aveau nevoie să mă ducă la tot felul de consultații pentru evaluări. Intuiția mamei era infailibilă. Ea știa exact ce aveam nevoie. Un mediu liniștit, sigur.

Ca o ironie a sorții, procesul meu de vindecare a început în frumosul oraș medieval de pe malul lacului bavarez unde Adolf Hitler a scris *Mein Kampf*, proiectul său pentru a prelua controlul continentului european și pentru exterminarea evreilor.

Mama, tata și cu mine ne-am mutat în tabăra pentru persoane strămutate din Landsberg am Lech, la vest de München, în zona americană. Mătușa Ita și Adam ni se alăturaseră la Berlin, dar acum ambele mătuși se mutaseră în tabăra pentru persoane strămutate din Leipzig împreună cu partenerii lor.

În timpul războiului, Landsberg a fost o anexă a lagărului de concentrare de la Dachau, aflat la 45 de minute distanță, unde fusese încarcerat tata.

Landsberg a avut o istorie întunecată de muncă forțată, foamete, boli și execuții. Prizonierii evrei au fost puși la muncă pentru a săpa masive buncăre subterane destinate producției de avioane. Aproximativ cincisprezece mii de evrei au murit acolo, în condiții teribile.

Trupele americane care au eliberat Landsberg în aprilie 1945 au găsit 5.000 de supraviețuitori. Din punct de vedere fizic și emoțional, aceștia erau prea bolnavi pentru a pleca. Nu aveau unde altundeva să se ducă, așa că au rămas.

Eliberarea nu a adus o ușurare instantanee. Condițiile din interiorul Landsbergului au rămas deplorabile pentru o perioadă de timp. Bunăstarea psihologică și fizică a supraviețuitorilor a fost neglijată, până când administrația lagărului a fost transferată Agenției de Ajutorare a Organizației Națiunilor Unite, aflată la început de drum. Când am ajuns noi acolo, în prima parte a anului 1948, tabăra Landsberg fusese transformată într-o comunitate model, plină de speranță, energie și optimism.

Tabere similare au fost înființate în Germania, Austria și Italia, pentru a oferi adăposturi temporare pentru 250.000 de evrei europeni deposedați de locuințele și bunurile lor. Singurele condiții de intrare erau să fii apatrid și fără adăpost.

Totul în Landsberg a fost propice vindecării și recuperării, în special pentru copii. Am avut o locuință familială foarte plăcută în fostele cazarme militare solide. Bucătăria comună avea un cuptor uriaș în care pregăteam mesele pentru Sabat, care este un element atât de important al vieții evreiești.

Pentru prima dată, m-am dus la școală și nu m-am opus. Erau doar vreo zece copii în clasa mea. Am învățat alfabetul ebraic, nu alfabetul latin. Profesorii noștri erau voluntari din Israel, care erau pregătiți pentru a ține cont de traumele psihice pe care le trăiseră și știau cum să relaționeze

cu noi. Eu am amintiri deosebit de plăcute în legătură cu o profesoară pe nume Rena, care era extrem de sensibilă la starea noastră emoțională. Ea și-a formulat întrebările într-un mod în care ne încuraja să ne concentrăm asupra prezentului și viitorului în loc să plângem după trecut. Rena nu dorea să uităm ce s-a întâmplat. Nici pe departe. Dar voia să avem o nouă perspectivă asupra vieții.

Mă consideram norocoasă că aveam ambii părinți. Fiecare copil din clasa mea avea de spus câte o poveste tragică. Unii dintre colegii mei erau orfani și erau îngrijiți de rude. Alții pierduseră familii întregi și erau pregătiți înainte de a începe o nouă viață în Israel.

Am întâlnit-o pe cea mai bună prietenă a mea, Clara, în clasa Renei. Clara era cu un an mai mare decât mine și locuia în tabără cu tatăl ei. Ea, sora ei mai mică și părinții lor își petrecuseră o mare parte din război ascunși la un fermier polonez pe care îl plăteau bine. Dar apoi un vecin i-a descoperit și a informat Gestapoul.

Clara și tatăl ei au fugit într-o pădure și au scăpat, dar mama ei a fost ucisă. Mama și sora mai mică au fost prinse. Clara se agăța de speranța că mama și sora ei fuseseră și ele eliberate dintr-un lagăr pe undeva și că în cele din urmă aveau să fie reuniți cu toții. Situația lor mi-a amintit de încercarea continuă a mamei mele de a da de urma rudelor ei pierdute. Cu toții căutam și speram încă, adesea în zadar.

Atmosfera sigură și liniștită de la Landsberg era concepută pentru a facilita renașterea unui popor care fusese zdrobit fizic, emoțional și spiritual. Mândria noastră evreiască a fost restabilită. Am început procesul de transformare din victime în supraviețuitori, și apoi în oameni de succes, ajutați de un sistem educațional care oferea cursuri de la nivelul preșcolar până la cel universitar. Tabăra conținea, de asemenea, o baie rituală, o bucătărie cușer, un cinematograf, un teatru, un post de radio și avea propriul ziar. S-a pus accentul pe bunăstarea fizică, iar oameni care cu câțiva ani înainte erau niște schelete ambulante au ajuns să participe la competiții sportive. Scopul ierarhiei taberei era de a pregăti persoanele strămutate pentru viața în ceea ce se numea *Eretz Israel*, sau Țara lui Israel. Pentru că, în ciuda a tot ceea ce am înfruntat, refugiații evrei nu au fost bineveniți în multe țări din întreaga lume și, dacă nu ar fi fost Israelul, mulți nu ar fi avut unde să se ducă. Nevoia poporului evreu de a avea propria patrie, unde să poată trăi liber de persecuție și respingere, era acum de necontestat.

Ardoarea familiei mele pentru sionism a fost revigorată. Îmi amintesc că am participat la o paradă la 16 mai 1948, la câteva zile după ce a fost proclamat în mod oficial noul stat al Israelului. Aveam nouă ani și toți ceilalți copii erau aliniați cu steaguri israeliene. În sfârșit, Steaua lui David nu mai era un simbol care să ne transforme în ținte. Cum se schimbaseră vremurile! Era expusă în Germania și, mai ales, într-un oraș puternic asociat cu tirania lui Hitler.

În Landsberg am putut să respirăm din nou. Ne aflam printre ai noștri. Nu mai eram persecutați, puteam să ne reînviem tradițiile și să ne reafirmăm valorile fără teamă. Toată lumea a avut de câștigat din acea experiență asemănătoare unei tabere de vară pentru familii. Părinții mei nu au fost nevoiți să muncească. Tata și-a recăpătat puterile după Dachau. S-a reapucat de actorie, marea lui dragoste. Mama s-a recuperat din punct de vedere fizic, deși încă suferea de dureri de cap ca urmare a bătăii primite la Birkenau pentru că a furat un cartof. Suferința de a-și fi pierdut familia nu se diminuase. Dar, deși îndurerată, mama s-a dedicat creșterii mele. Terorile mele nocturne au dispărut și am încetat să mai fiu somnambulă.

Mama a început din nou să citească și să asculte muzică. Instrumentul ei preferat era pianul și a considerat că ar trebui să învăț și eu să cânt.

— Ai văzut lucruri atât de groaznice, spunea mama. Vreau să vezi că viața poate fi și frumoasă.

Mi-a găsit un profesor de pian la cinci străzi distanță de tabără. Un tânăr german drăguț,

căsătorit, cu părul lung și cu trei copii mici. Avea pregătire clasică și nu avea niciun interes pentru muzica ușoară. Îmi vorbea încetișor, în germană. Asta era semnificativ pentru că, pentru prima dată, limba aceea nu era însoțită de amenințarea cu violența. Profesorul a insistat asupra studiului: „Studiază, studiază, studiază!" A fost o muncă grea, dar am perseverat și am făcut progrese serioase. Lucrurile se inversaseră: profesorul de muzică și familia lui erau înfometați, deoarece Germania era în ruine și mâncarea nu se prea găsea. Ne-a fost recunoscător că am plătit pentru lecții cu conserve de mazăre și morcovi pe care le primeam de la americani.

Tata considera, la rândul lui, că familia noastră trebuia să îmbrățișeze din nou cultura și m-a introdus în lumea teatrului. Îl adora pe Shakespeare. Mama și cu mine nu mai puteam de mândrie în timp ce îl priveam pe scenă în rolurile lui Othello și al regelui Lear în producții idiș, și simțeam cum gloria lui se reflecta și asupra noastră. Călătoria până la teatru, în München, pentru a-l vedea jucând, a fost de asemenea memorabilă, deoarece trenul din Landsberg era foarte elegant.

Cu toate că tabăra pentru persoane strămutate ne pregătea pentru viața din Israel, mama și tata au decis să emigreze în Statele Unite, deoarece condițiile economice din Israel erau dificile. Dar planurile lor au fost întrerupte de descoperirea faptului că eu sufeream de tuberculoză, o boală bacteriană care cicatrizează plămânii și poate fi fatală dacă nu este tratată. Tuberculoza este contagioasă, iar autoritățile americane n-ar fi permis familiei noastre să intre în țară până când nu mă vindecam. La începutul secolului XX, tuberculoza era principala cauză de deces prematur în Statele Unite și, după război, constituia în continuare o problemă acolo.

Mama m-a dus la un sanatoriu din Bad Wörishofen, un orășel renumit pentru proprietățile curative ale apelor sale. Am mers acolo ca să respir aerul pur de munte. Astăzi, tuberculoza poate fi vindecată printr-un tratament susținut cu antibiotice. Dar în Europa Centrală, la sfârșitul anilor '40, tratamentul urma metodologia pusă la punct de Hermann Brehmer, un medic german din secolul al XIX-lea.

Brehmer a emis teoria conform căreia capacitatea cardiovasculară a bolnavilor de tuberculoză ar putea fi îmbunătățită prin respirarea aerului la altitudine mare, unde exista mai puțin oxigen. Plămânii puteau fi reparați, după el, prin intermediul unei combinații de aer mai curat și mai rarefiat și prin efortul suplimentar necesar pentru a respira. Bad Wörishofen se afla la 2.000 de metri deasupra nivelului mării. La această altitudine, există cu zece la sută mai puțin oxigen în aer. Lipsa oxigenului nu era atât de extremă, încât să mă simt amețită, dar era suficientă pentru a-mi face inima să bată mai tare.

Tratamentul meu este descris în mod strălucit în romanul *Muntele vrăjit*, scris de laureatul german al Premiului Nobel, Thomas Mann. Mi-au fost prescrise drumeții viguroase, alternând cu perioade îndelungate de stat întinsă în aer liber, înfășurată în pături, ca un nou-născut. Călugărițele dominicane care conduceau sanatoriul ne legau păturile atât de strâns, încât era practic imposibil să ne mișcăm, iar noi trebuia să stăm întinși pe paturi afară timp de trei sau patru ore la rând, indiferent de vreme. Dacă temperatura scădea, ne puneau mai multe pături.

Stând întinsă în coconul meu, mi-am amintit de celelalte locuri în care trebuise să zac nemișcată și să nu pot să comunic cu nimeni.

Încă o dată, eram despărțită de părinții mei. Am încercat să îndepărtez gândurile acestea, dar mi-o doream cu disperare pe mama. Cu toate acestea, călătoria de la Landsberg era destul de costisitoare și am a reușit să o văd doar de două ori în cele nouă luni de tratament.

Într-o zi, după ce am fost eliberată de la perioada de repaus la pat, am făcut o plimbare care a dus la al doilea meu flirt cu creștinismul. Întotdeauna mi-a plăcut să hoinăresc și să explorez. Birkenau m-a învățat ce înseamnă încrederea în sine și, prin urmare, m-am simțit mereu bine să investighez pe cont propriu. Pe când mă plimbam pe străzile înguste din Bad Wörishofen, am fost

captivată de o biserică catolică aflată lângă mănăstirea de călugărițe. Surorile erau fermecătoare. M-au servit la micul-dejun, iar după aceea una dintre ele mi-a împletit părul, așa cum obișnuia și mama să facă. Când călugărița m-a părăsit, spunând că trebuie să plece la capelă, am fost intrigată. Cu toate că Polonia era, și încă este, o țară foarte catolică, nu mai intrasem niciodată într-o biserică.

Am urmat-o pe călugăriță și am fost fermecată de interior. Fresce frumoase decorau tavanul. Povestea Nașterii Domnului era prezentată de o scenă cu păpuși mecanice și, la apăsarea unui buton, au apărut Iisus, Maria, Iosif și Cei Trei Magi. Nu știam cine erau toți acești oameni, dar călugărița care îmi împletise părul a promis că mă va învăța povestea.

Mi-a vorbit în germană și m-a învățat catehismul, care este un rezumat al creștinismului sub formă de întrebări și răspunsuri. Călugărița a exersat cu mine în fiecare zi, până când răspunsurile mele au fost perfecte. De asemenea, a început să mă învețe alfabetul latin.

Până atunci, învățasem doar alfabetul ebraic. Am descoperit că alfabetul german era greu de reținut, nu în ultimul rând pentru că scrisul gotic era greu de înțeles. Era atât de înflorit și de complicat.

Am petrecut atât de mult timp la sanatoriu, încât educația evreiască din Landsberg a început să se estompeze în mintea mea. Îmi era dor de colega de clasă Clara și nu mi-am făcut niciun prieten la sanatoriu. M-am simțit, de asemenea, foarte singură fără părinții mei, așa că nu a fost surprinzător că am început să gravitez în jurul călugăriței datorită căldurii și amabilității ei.

Într-o zi, mama ne-a făcut o vizită. A adus o sticlă mare de suc de morcovi, despre care i s-a spus că mă va ajuta să mă vindec de TBC. Ne-am așezat împreună și, în timp ce beam sucul de morcovi, i-am povestit mamei ce se întâmpla în viața mea.

— Mâncarea este delicioasă, am spus. Și mă duc în acest loc unde au pe cineva pe nume Iisus și pe cineva pe nume Iosif.

— Ce loc este acesta? a întrebat mama.

— Nu știu cum se numește, dar te voi duce acolo, este frumos.

Am mers până la biserică și am intrat înăuntru. Am ieșit aproape imediat, și mama m-a luat la rost.

— Ce anume crezi tu că faci? a întrebat ea.

Nu înțelegeam cu ce am greșit. Uitasem de conversația pe care o avuseserăm în Tomaszów Mazowiecki după ce am cumpărat crucifixul pentru a încerca să mă amestec printre colegii mei creștini.

Mama s-a plâns la administrația sanatoriului despre aparenta încercare de a mă converti la creștinism. A reieșit că nu fusesem înregistrată corect ca fiind un copil evreu și, din acel moment, am fost educată în iudaism de către un rabin.

Rabinul Asher, care era și el un supraviețuitor al Holocaustului, a știut cumva instinctiv cum să ajungă la mine. Iar eu m-am simțit atrasă de el. Mi-a prezentat Tora noastră, Vechiul Testament, și m-a ajutat să iubesc iudaismul. Mi-a plăcut să ascult poveștile clasice ale eroilor biblici Avraam și Sara, și povești precum Noe și Potopul. Mi-a plăcut în mod deosebit povestea copilului Moise care a crescut pentru a-i elibera pe evrei din sclavie. Deși nu i-am spus, m-am întrebat întotdeauna unde era Moise al nostru când aveam nevoie de el? Mergeam la sinagogă și făceam tot ceea ce îmi spunea rabinul pentru a-mi întări identitatea evreiască. M-am simțit vinovată că o supărasem pe mama. Și cu cât învățam mai multe despre iudaism, cu atât mai mult îl iubeam.

După aproximativ nouă luni în Bad Wörishofen, medicii au stabilit că nu mai eram contagioasă. M-am întors la Landsberg, unde părinții mei finalizau actele care ne-ar fi permis să ne alăturăm mătușii mele Elka, cea care emigrase în Statele Unite la doar câteva luni după ce ajunsese în tabăra din Leipzig.

Cea mai bună prietenă a mea, Clara, și tatăl ei nu aveau nicio rudă ca mătușa mea Elka care să-i sponsorizeze pentru emigrarea în America, și se duceau în Israel.

Clara m-a îmbrățișat și m-a sărutat în ziua în care am plecat spre Bremerhaven din nordul Germaniei pentru călătoria spre New York. Ca un cadou de adio, mi-a dat o cutie de *mața*13.

— Nu uita, mi-a spus. Vei sărbători Paștele pe vas.

Ne-am îmbrățișat încă o dată și nu ne-am mai văzut niciodată.

12 Checkpoint Charlie a fost un punct de frontieră și de control pe Friedrichstrasse din Berlin, creat după ridicarea Zidului Berlinului (n. tr).

13 Pasca evreiască se face din aluat nedospit, obținut dintr-un amestec de apă și una din cele cinci cereale: grâu, secară, orz, ovăz sau alac (n. tr.).

CAPITOLUL 18.
NEW YORK, NEW YORK

SUA, 1950
Vârsta de unsprezece ani

Legată cu parâme groase de ancorajul din Bremerhaven, nava se înălța deasupra mea. Acolo, la docuri, am simțit un fior de emoție în stomac. Ce aventură, mi-am zis. Lăsam totul în urmă pentru a o lua de la capăt. O școală nouă, o limbă nouă și noi prieteni, toate ne așteptau. Acest vapor era începutul următorului capitol al vieții mele. Aveam unsprezece ani și jumătate. Vasul se numea *General R.M. Blatchford*, dar pentru noi și pentru toți ceilalți care urcau pe pasarela abruptă și acoperită pe 26 martie 1950 era *Nava Spre Libertate*. Am fost numărul 263 pe lista de pasageri. Mama și tata au primit cele două numere dinaintea mea. Trebuie să fi fost vreo o mie de refugiați epuizați și secătuiți emoțional la bord, fiecare cu propriul vis și propriul plan de viață în America.

Cu toate că *Generalul Blatchford* avea doar cinci ani, se vedea că avusese parte de zile mai bune. Acesta nu era un transatlantic de croazieră de lux. Petele de rugină îi marcau vopseaua. Interiorul era auster, așa cum se cuvenea pentru o navă proiectată să transporte 3.500 de soldați americani peste ocean spre liniile de front din Europa. Soldații care navigaseră înaintea noastră trebuie să fi fost înghesuiți în condiții infernale, pentru că, deși nava era plină doar pe o treime din acea capacitate, cabinele erau supraaglomerate. Condițiile mi-au evocat amintiri de izolare în ghetou, dar am alungat rapid aceste gânduri pentru că recunoșteam diferența dintre cele două situații.

La început, am înaintat bine, iar marea a fost relativ calmă. După aproximativ o zi, am intrat în Canalul Mânecii și am putut vedea falezele albe de la Dover la tribord. Dar, pe măsură ce lăsăm Anglia în urmă și intram în apele Atlanticului, călătoria a devenit mai dificilă. Confruntându-se cu vânturi puternice și înalte, nava *General Blatchford* se mișca imprevizibil, săltând sau clătinându-se dintr-o parte în alta. O epidemie de rău de mare a cuprins vasul. Chiar și membrii veterani ai echipajului vomitau. Era imposibil să-ți menții echilibrul pe podelele cabinelor, coridoarelor și toaletelor care se transformaseră în niște patinoare scârboase și urât mirositoare. Răul de mare era contagios. Priveliștea sau sunetul cuiva care vomita declanșa o reacție similară din partea celor din apropiere.

Mama se simțea îngrozitor de rău în aceste momente, când nava era împinsă încoace și încolo ca o jucărie. O durea capul. Claustrofobia din cabină și duhoarea de vomă erau de nesuportat. Ne-am mutat saltelele pe punte, unde grupuri mici de pasageri se înghesuiau unii într-alții, încercând

să se mențină în poziție verticală. Când vântul s-a potolit și menținerea echilibrului a devenit mai ușoară, idișul animat a reverberat din nou pe punte, fiindcă oamenii împărtășeau povești din timpul războiului. Toată lumea fusese afectată de tragedie. Sughițurile înăbușite de plâns se pierdeau în vânt, iar supraviețuitorii Holocaustului s-au trezit copleșiți de amintiri. Deși eram umeziți de spumă și șfichiuiți de vânt, aerul era proaspăt și mult mai bun decât în interiorul cabinei. Mama însă nu părea să observe diferența. Se ținea strâns de saltea, pe sub pături. Durerile de cap i se intensificaseră și abia dacă mai mânca. Eram convinsă că va muri dacă o părăsesc. De-a lungul întregii traversări, am rămas lângă ea.

— Ai atâta grijă de mama ta, a observat o femeie care stătea în apropiere, pe o saltea, cu soțul ei și cu fiica lor cea tânără și frumoasă.

— Mi-a salvat viața, i-am răspuns, mai degrabă în defensivă.

— Eu nu i-am putut salva pe cei doi băieți ai mei sau pe tatăl lor, a răspuns ea. Dar mi-am întâlnit actualul soț într-un lagăr de prizonieri de război și, cum amândoi ne-am pierdut familiile, suntem hotărâți să o luăm de la capăt, a spus ea, arătând cu degetul spre fetiță, care probabil că se născuse după război și care avea aproximativ trei ani.

— Nu se va sfârși niciodată? m-am întrebat. Această reamintire permanentă a trecutului.

În timp ce ne apropiam de New York, eu încă mă ocupam de mama.

— Aproape am ajuns, a spus tata. Du-te la provă și uită-te la Statuia Libertății. Este o priveliște pe care n-o vei uita niciodată. O să am eu grijă de mama.

Am fost uimită de mărimea monumentului și de modul în care ochii Doamnei Libertăți păreau să ne urmărească în timp ce treceam încet pe lângă ea. Profesorii noștri din Landsberg ne pregătiseră pe toți, arătându-ne fotografii, dar eu am fost complet fermecată de mărime și de seninătatea chipului ei. După niște ani, când am citit inscripția de pe soclu, am apreciat primirea noastră și mai mult.

> Mie-mi dați pe cei săraci și osteniți
> Ce-ar vrea ca libertatea s-o guste deîndată,
> Pe cei ce mișună pe-aici, pe oropsiți.[14]

Acolo și atunci m-am hotărât să fac bine pe acest pământ. Nu aveam nicio idee cum, dar am promis să las lumea mai bună decât am găsit-o. Promisiunea pe care am făcut-o când aveam unsprezece ani mi-a influențat relațiile, profesia și întreaga viață.

După turbulențele Atlanticului, calmul plat al apelor din New York Bay a venit ca o ușurare pentru mama, care își revenise un pic în momentul în care am debarcat. Am fost întâmpinați la debarcader de un reprezentant al Societății Evreiești de Ajutorare a Imigranților, care ne-a oferit cafea și gogoși.

Reprezentanta societății avea impresia că ne îndreptăm spre Massachusetts.

— Să mai călătorim? a sărit mama. Niciodată, și puțin îmi pasă de Boston, oriunde ar fi.

Femeia și-a verificat agenda și a dispărut. S-a întors cu un bărbat cu aspect oficial, care vorbea idiș, spunându-ne că trebuia să părăsim New Yorkul. Începuse să plouă, dar mama a refuzat să se miște din locul în care stătea așezată pe valiză. Hotărârea ei a dat roade. Împreună cu alți refugiați, am fost duși la un adăpost temporar într-un hotel din Manhattan.

Era 4 aprilie 1950, a patra zi de Paște. Eu încă nu deschisesem cutia cu mața de la Clara și m-am surprins gândindu-mă la acel Paște din Starachowice, când libertatea nu era decât un vis. Aici și acum însă, promisiunea libertății era reală, iar la hotel ne-am alăturat altor familii pentru a sărbători Paștele și libertatea.

A doua zi de dimineață, și în fiecare zi dintre cele care au urmat, am ieșit din hotelul din

Upper East Side și am explorat Manhattanul. Am fost copleșiți de mărimea New Yorkului și de vitalitatea sa. Zgârie-norii m-au făcut să mă simt fizic mică, dar m-a molipsit energia oamenilor. După atâția ani în care am fost reținuți de gardul din sârmă ghimpată, de turnurile de pază, de paturile de puști și de ciobănești germani, a fost o eliberare incredibilă să putem merge pe orice stradă, bulevard principal sau stradă laterală, la alegerea noastră. Îmi amintesc că, deodată, ne-am trezit că în fața noastră se înalță Empire State Building, care era pe atunci cea mai înaltă clădire din lume, și am fost complet hipnotizați. Părea să atingă norii.

Tata se bucura să joace rolul de ghid turistic, indicându-ne parcuri, cinematografe, restaurante și alte repere. Nu putea să treacă pe lângă un muzician stradal fără să se oprească pentru a se bucura de spectacol. Era ca și cum ar fi redescoperit bucuria muzicii cântate pe viu. Entuziasmul de a găsi ceva nou la fiecare colț mă făcea să uit de picioarele obosite și dureroase.

Uneori îi vizitam pe mătușa Elka și pe unchiul Monyak, care locuiau în Upper Manhattan.

De cele mai multe ori, mama nu se simțea bine și rămânea acasă, la hotel. Dar plimbările pe care le făceam cu tata nu erau doar excursii turistice. Oriunde mergeam, tata căuta mereu locuri unde să se angajeze.

— Știu că voi găsi un loc de muncă aici, spunea el. S-ar putea să dureze ceva timp, dar în țara asta există destulă muncă pentru toată lumea.

În ciuda eforturilor lui, tata n-a reușit să găsească un loc de muncă în Manhattan, așa că și-a extins căutările în cartierele mărginașe, iar după trei săptămâni a avut succes.

— Nu vom mai trăi din pomeni, ne-a anunțat el cu un zâmbet. Am găsit o slujbă și un mic apartament în Astoria, în Queens.

Primul meu apartament. Am urcat în viteză cele trei etaje până la noile noastre camere din Astoria, separat de Manhattan de East River. Mi-a plăcut locul. Chiar dacă trebuia să dorm pe canapea. Ce lux – aveam propria noastră bucătărie, propria baie, radio și chiar și perdele!

În sfârșit, educația mea formală putea începe. Primele zile de școală au fost supărătoare pentru că nu știam decât câteva cuvinte în engleză. Directorul și mama au decis că ar trebui să încep în clasa a patra, așa că am fost plasată într-o clasă cu copii cu doi ani mai mici decât mine. M-am simțit umilită, dar eram hotărâtă să avansez prin clase cât mai repede posibil pentru a-mi ajunge din urmă colegii de vârsta mea vorbitori de limba engleză.

În același timp, deși nu vorbeam decât idiș, mama a insistat să-mi încep și educația evreiască. Mi-a înmânat un bilet și mi-a spus că sunt așteptată la școala de duminică în Manhattan. Ea nu avea de gând să mă ducă. Trebuia să mă duc singură până acolo. Inițial, am fost intimidată, dar apoi s-a manifestat vechea mea independență și mi-am spus că, dacă mama avea suficientă încredere în mine, puteam s-o fac. Așa că am luat biletul și am intrat singură în metroul din New York pentru prima dată.

Am arătat adresa femeilor pe care le-am întâlnit pe drum și toate mi-au indicat direcția corectă, ajutându-mă să navighez pe diferitele linii și pe harta complicată a metroului. Am schimbat trenurile de mai multe ori, dar am ajuns în siguranță la destinație.

Domnul Gupkin, directorul, care vorbea idiș, mi-a urat un bun-venit călduros și mi-a prezentat șapte sau opt colegi de clasă. Clasa învăța idiș, dar instrucțiunile erau în engleză.

După un timp, a sunat clopoțelul. Toată lumea a dispărut, iar eu am rămas singură în clasă, nedumerită. Apoi, unul dintre băieți s-a întors. Avea ochii foarte întunecați și părul negru.

— S-au dus cu toții la prânz. Tu ți-ai adus ceva? a întrebat el, într-un idiș perfect.

N-am înțeles întrebarea, deși era în idiș, pentru că nu știam ce înseamnă cuvântul „prânz". Băiatul m-a luat de mână și m-a dus la cea mai apropiată gheretă care vindea mâncare. Nu am spus niciun cuvânt și nici el nu a spus nimic. A comandat un sendviș cu brânză și salată și mi l-a

dat. Am fost impresionată de căldura și de bunătatea lui. Vorbea o limbă idiș perfectă, pentru că exersa cu bunicii lui în fiecare zi. La vârsta de unsprezece ani, mi-am făcut primul meu prieten în America. Maier Friedman, bărbatul cu care aveam să mă căsătoresc.

În acea vară, în timp ce părinții mei lucrau până târziu pe linia de asamblare a unei fabrici, eu nu am părăsit niciodată apartamentul din Astoria, pentru a putea memora dicționarul de imagini de la A la Z, deși încă nu puteam formula corect propoziții în engleză.

La începutul noului an școlar, învățătoarea m-a făcut să mă simt ca o străină. Mi-a spus să nu discut niciodată despre război, pentru că îi supără pe oameni. Odată, când i-am arătat tatuajul meu unei colege curioase, ea m-a chemat în biroul ei și m-a admonestat.

— Tola, nu te vei integra niciodată dacă nu uiți de toate astea. Lucrurile astea-i fac pe oameni să se simtă prost, iar noi chiar nu vrem să le auzim. Cel mai bun lucru ar fi să îți tai codițele, să porți mâneci lungi și să-ți schimbi numele în Susan.

Așa că le-am făcut pe toate trei. Mi-am tăiat părul scurt pentru a arăta și a mă simți mai puțin europeană și mai mult americancă, așa cum mi-a sugerat învățătoarea. Dar am rămas Susan doar pentru câteva săptămâni, pentru că îmi era greu să-mi amintesc numele. Oamenii i se adresau acestei persoane numite Susan, iar eu nu realizam că mi se adresau mie. Și apoi m-am gândit mai profund la ceea ce încerca să mă pună să fac învățătoarea. A-mi cere să devin Susan însemna a-mi cere să-mi uit trecutul și identitatea. M-am gândit la tânăra tatuatoare de la Auschwitz care îmi tatuase numere mici și care îmi spusese, și ea, să-mi acopăr brațul pentru a evita situațiile neplăcute. De ce ar trebui să mă simt rușinată? m-am întrebat.

Am ajuns la concluzia că numai o lume neprietenoasă ar face presiuni asupra mea pentru a mușamaliza crima de război a cărei victimă fusesem. Numărul meu făcea acum parte integrantă din mine; el arăta ceea ce mi se făcuse și faptul că avusesem norocul să rămân în viață. Am făcut un compromis și am renunțat la numele de Susan, revenind la numele meu real, dar nu am mai vorbit niciodată cu colegii mei de clasă despre război. Însă asta nu i-a împiedicat pe copii să mă evite în continuare.

Și nu numai la școală erau oameni neprietenoși. În cartierul nostru, vecinii noștri predominant italieni erau distanți până la ostilitate, ceea ce m-a nedumerit, pentru că ei păreau atât de amabili și iubitori față de propriii copii.

Eram invidioasă pe familiile numeroase ale italienilor. Mi-aș fi dorit să am un frățior sau o surioară care să mă facă să mă simt mai puțin singură, dar mama simțea că această lume nu era făcută pentru copii. Pentru ea, era prea crudă și distructivă pentru niște ființe mici și inocente. Tata și cu mine eram centrul vieții ei, dar, dincolo de noi, mama simțea doar rareori vreo bucurie. Societatea o trădase, răpindu-i 150 de membri ai familiei sale.

Mama s-a luptat cu credința ei și, deși nu l-a respins niciodată în totalitate pe Dumnezeu, punea la îndoială o divinitate care ar tolera ca unii dintre cei mai înfocați dintre credincioșii ei să fie uciși. Îi era imposibil să privească spre viitor cu vreun pic de optimism și se gândea mai tot timpul la trecut.

Mi-am dat seama că am fost destinată să fiu copil unic și m-am împăcat cu această realitate. Educația a fost refugiul meu. Studiul constant mi-a oferit o evadare și o modalitate de a face față singurătății. Vocile vioaie de la radioul american îmi țineau companie în timp ce eu eram îngropată cu capul în cărți. Treptat, engleza mea s-a îmbunătățit și am ajuns din urmă clasa mea. Spre surprinderea și încântarea părinților mei, am absolvit clasa a opta cu onoruri.

După un an în Astoria, mama și tata nu au mai putut suporta antisemitismul latent al districtului. În foarte scurt timp am ajuns să ne mutăm din nou.

14 Poezia „Noul Colos“, de Emma Lazarus, traducere din limba engleză de Octavian Cocoș (n. tr.).

CAPITOLUL 19.
TRANZIȚIA

Brooklyn, SUA, 1951
Vârsta de treisprezece ani

Brooklyn a însemnat un important pas înainte față de Astoria. Cartierul avea o populație evreiască destul de numeroasă, precum și peste un milion și jumătate de locuitori din alte medii de imigranți.

Pentru mine, ca adolescentă, nerăbdătoare să trăiască o viață nouă, plină de sens, Brooklynul cosmopolit al anilor ’50 era extrem de incitant, vibrând cu energia a două milioane de străini hotărâți să-și realizeze fiecare propria versiune a visului american. Era imposibil să nu te lași contaminat de entuziasmul lor. Cel mai populat cartier al New Yorkului a fost, pentru mine, o potențială trambulină pentru a-mi crea o nouă existență și pentru lăsa traumele războiului în urmă.

Noul nostru apartament din estul New Yorkului era simplu, dar, pentru prima oară în viața mea, aveam propria cameră, iar aceasta a devenit sanctuarul meu. Puteam să închid ușa în urma mea ori de câte ori oboseam, puteam să mă decuplez de oraș și să mă întind pe patul meu îngust unde, fără să fiu întreruptă de nimeni, puteam să citesc după pofta inimii. Mica mea fereastră se deschidea spre o alee întunecată, populată de batalioane de pisici ale nimănui. În timpul verilor fierbinți, fără aer, din New York, consumul meu de literatură și de poezie era însoțit de o coloană sonoră de lupte și de flirturi între feline și de motani care făceau ceea ce le place motanilor să facă.

După ani de privațiuni, cărțile mi-au oferit un pașaport ce-mi permitea să explorez lumea din imaginația mea. Le eram recunoscătoare, mai ales, profesorilor mei de limba engleză care mi-au insuflat dragostea pentru cărți, pentru poezie și pentru teatru. M-am simțit atrasă de poeți, ale căror peisaje verbale pictau imaginile unor călătorii pline de descoperiri și de aventuri. Walt Whitman, marele scriitor american, era preferatul meu. În *Fire de iarbă*, Whitman mi-a oferit o evadare din viața mea urbană prin reflecțiile sale asupra imensității noii mele patrii și asupra peisajelor din noua mea țară.

> Priviți, păsunile și codrii din poemele mele,
> iată animalele sălbatice și cele supuse omului și iată, dincolo de Kaw,
> nenumăratele turme de bivoli păscând iarba
> mărunță și creață,
> Priviți, în poemele mele cetățile acelea solide și

întinse din inima continentului, cu străzi asfaltate, cu clădiri de piatră și fier, și necontenita mișcare a vehiculelor și a comerțului.15

M-am apropiat și de poeții englezi, și mi l-am închipuit pe William Wordsworth privind un câmp de narcise. În mintea mea, am navigat cu Samuel Taylor Coleridge în „Balada bătrânului marinar".

Eram elevă la liceul Thomas Jefferson din Brooklyn, care avea reputația de a fi unul dintre cele mai renumite din sistemul de școli din New York, lăudându-se cu mulți absolvenți distinși, în special în domeniul artelor. Transmiterea de cunoștințe era doar unul dintre obiectivele profesorilor de la Jefferson. În mod colectiv, aceștia erau devotați ideii de a transforma elevii imigranți multirasiali în cetățeni americani cu performanțe înalte. M-am alăturat Clubului de Justiție, care mi-a oferit prima experiență de proces democratic. Vinovăția era determinată de dovezi, nu de prejudecăți.

În ciuda acreditărilor sale de excelență educațională, Jefferson avea o latură întunecată, în sensul că mulți elevi erau intimidați de bandele care se plimbau pe coridoarele sale. Brooklyn era un creuzet, și fiecare bandă era formată din grupuri de băieți din același grup etnic. Din când în când, poliția era chemată să confiște o armă. Eu eram însă insensibilă la acest curent subteran de violență. Asta numesc ei periculos? mă întrebam. Habar nu au ce este pericolul real.

Odată, în drum spre școală, un puști dur mi-a blocat calea chiar în fața porților. Am stat nemișcată, privindu-l de sus. Clopoțelul a sunat, îndemnându-ne să intrăm în clase. Uitându-ne intens unul în ochii celuilalt, amândoi ne-am menținut pe poziții, fiecare provocându-l pe celălalt să tresară primul. Adunându-și întreaga atitudine amenințătoare de care era în stare, bătăușul s-a apropiat tot mai mult. Când și-a dat seama că nu voi fi intimidată, s-a întors și nu m-a mai deranjat niciodată. În timpul acelor ani de școală, am legat câteva prietenii pe viață, dar mai ales în afara liceului Jefferson. Cei mai mulți dintre noii mei prieteni erau supraviețuitori europeni ai Holocaustului. Pentru colegii noștri americani, eram cu toții niște începători, dar experiențele noastre diverse din timpul războiului ne-au unit și au compensat cu vârf și îndesat faptul că eram străini. Eram mult mai maturi și responsabili decât era normal la vârsta noastră. Instinctele noastre de supraviețuire erau foarte bine puse la punct, la fel ca și angajamentul nostru de a ne proteja părinții traumatizați.

Printre noi se numărau cei care se ascunseseră de naziști în pădurile din Europa Centrală, căutând hrană în sălbăticie și suplimentând bogăția naturii prin „eliberarea" merindelor de pe la fermierii locali. Alții fuseseră ascunși de către vecinii lor arieni, după ce au plătit mici averi pentru acest privilegiu, și apoi și-au făcut griji pentru soarta lor când banii s-au terminat.

Nu toți au fost împinși la limita rezistenței de către nemți, totuși. Unii au suferit de pe urma rușilor, petrecându-și cea mai mare parte a anilor de război ca muncitori sclavi în tundrele înghețate din Siberia.

Ne povesteam istoriile personale cu nonșalanță, ca și cum greutățile ar fi fost ceva obișnuit. Din când în când, poveștile erau punctate de momente eroice de furt de hrană, de evitare a inamicului și de ajutorare a partizanilor. Eram uniți de un sentiment de mândrie că am reușit să învingem adversitatea și împărtășeam o hotărâre colectivă de a ne integra într-o societate minunată care-și deschisese brațele pentru noi atunci când atât de multe națiuni ridicaseră podul basculant de intrare în cetate. Pe lângă asta, simțeam că ne protejam unii pe alții de cultura dominantă a Americii până când fiecare dintre noi avea să fie pregătit să se integreze. Copiii americani nu ne acceptau. Vorbeam cu accent, hainele noastre nu erau elegante și puțini dintre noi participam la sporturile școlare, deoarece mulți trebuiau să muncească pentru a-și ajuta financiar părinții.

Cu toate acestea, ne distram și noi foarte mult. Pentru mulți dintre noi, acest lucru a fost prima dată în viața noastră când am putut să ne arătăm cu adevărat în mod liber exuberanța tinerească. Am petrecut câteva după-amiezi pe plajele din Coney Island și din Rye, un oraș de coastă din nordul statului New York, și serile la adunări. În ciuda bagajului nostru emoțional, au rezultat multe idile și căsătorii.

Dar acceptarea în cultura americană mai mare a avut nevoie de timp. În acest scop, am început să-mi spun Toby. Era un nume american, scurt, fără pretenții și ușor de reținut. Am renunțat cu plăcere la numele meu Tola de data aceasta, și odată cu el, speram eu, și la amintirile mele dureroase din timpul războiului.

Vorbeam ceea ce dicționarul definește ca Yinglish – engleză amestecată cu fraze în idiș. Cei mai mulți dintre noi nu ne așteptam să mergem la facultate, pentru că trebuia să ne întreținem părinții. Eu eram o excepție, deoarece tata reușise să se descurce și să găsească de lucru. Am sperat că voi putea avansa în învățământul superior, pentru că Brooklyn College era gratuit. Trebuia doar să găsesc o modalitate de a plăti pentru cărțile de curs. Banii de acasă erau atât de puțini; nu mâncam în oraș nici măcar în cele mai ieftine restaurante, iar a cumpăra gustări de la vânzătorii ambulanți era pentru mine culmea luxului.

Dar aproape totul în viața mea părea să pălească în comparație cu Maier Friedman, primul băiat pe care l-am întâlnit la școala evreiască. Locuia la aproximativ douăzeci de cvartale distanță de noi și o târam adesea după mine pe una dintre cele mai bune prietene ale mele până acolo, doar ca să mă pot uita la lumina din fereastra lui închisă.

— Dar îl vezi în fiecare duminică, a protestat ea.

— Asta nu-i nimic, i-am spus eu. Trebuie să-l văd în fiecare zi.

— Dar nu-l vezi, a replicat ea. Fereastra lui nu este deschisă.

— Așa este, i-am răspuns eu. Dar mi-l pot imagina în spatele ei.

Maier îmi ocupa în mod constant gândurile. Istoria familiei se repeta: m-am alăturat unui grup sionist doar pentru a fi aproape de el, la douăzeci de ani după ce mama mea făcuse același lucru pentru a-l putea cunoaște pe tatăl meu.

Grupul se numea *Habonim*, o mișcare culturală de tineret dedicată justiției sociale și sionismului, creării și protejării unui stat israelian. Întâlnirile sale creau o platformă pentru dezbateri puternice despre egalitarism, politică și drepturile omului. Ori de câte ori vorbea, Maier era fascinant și carismatic – un analist strălucit al problemelor esențiale. Siguranța sa de sine și cunoștințele sale erau magnetice și m-au atras spre el la toate nivelurile – fizic, emoțional și intelectual.

În timp ce eram încă în anul doi de liceu, Maier a absolvit la Stuyvesant High School, una dintre instituțiile de top din țară, cu accent pe matematică și știință. De acolo, a se înscrie la Cooper Union for the Advancement of Arts and Science – o universitate privată gratuită care atrăgea cei mai buni candidați din țară – a fost, pentru el, o evoluție naturală. În același timp, a fost acceptat în MENSA, societatea celor cu IQ ridicat.

Sentimentele noastre, unul pentru celălalt, s-au adâncit, dar cumva niciunul dintre noi nu dădea glas. Speram să mă căsătoresc cu el și să trăiesc într-un kibbutz16 în Israel, deși mi-am ținut visele pentru mine.

Optimismul meu nu se reflecta și acasă, unde viața era o luptă financiară constantă. Tata deschisese un mic atelier de croitorie. Cosea haine la comandă atât pentru bărbați, cât și pentru femei, și munca era departe de a fi profitabilă, iar el mai și lucra până foarte târziu. Absența tatei și interesele mele din afara casei au exacerbat singurătatea și depresia mamei. Ea nu mai putea să lucreze din cauza înrăutățirii stării de sănătate. Durerile ei continue și istovitoare de cap, în urma bătăilor de la Auschwitz, o țineau în casă. Nu mai avea contact cu lumea vorbitoare de limbă

engleză în care trăia, iar cunoștințele ei lingvistice se împuținau.

Din când în când, se întrezărea câte o licărire a fostului eu al mamei. Cu ocazia unei rare ieșiri la cinema, i-a menționat tatei cât de mult admira o haină purtată de una dintre actrițe. Tata a recreat-o în întregime din memorie și i-a prezentat-o câteva săptămâni mai târziu.

A adorat haina și a rezervat-o pentru ocazii speciale. Cu toate acestea, vitalitatea din Brooklyn nu reușea să pătrundă în conștiința mamei. La patru mii de kilometri de Birkenau, Holocaustul rămânea omniprezent. Nu dispăruse odată cu eliberarea.

Încetul cu încetul, inteligenta, curajoasa și frumoasa mea mamă dispărea sub ochii mei. Dragostea mea pentru ea era nemărginită, dar nevoia mea de a aparține noii mele lumi era la fel de puternică. Eram într-o veșnică stare conflictuală. Când eram acasă, îmi doream să fiu afară, iar când eram cu prietenii mei, știam că era nevoie de mine acasă.

În cele din urmă, adorația și grija mea pentru mama au triumfat asupra propriilor mele nevoi. Am încetat să mai ies după școală și veneam direct acasă. Mama mă aștepta întotdeauna cu un pahar de lapte și o gogoașă cu gem. Ne așezam la masă în micuța noastră bucătărie fără ferestre, iar mama fredona cântecele de Sabat pe care obișnuia să le cânte cu familia ei. Voia ca eu să le memorez. Mama vorbea cu lux de amănunte despre membrii din familia Pinkusewicz care nu mai erau printre noi. Aceste povești, care începeau ca niște amintiri fericite, se terminau întotdeauna cu concluzia că familia ei fusese masacrată și că ea era singura supraviețuitoare.

Era insuportabil să fii supus unui val constant de tristețe. Mă deconectam mental, îmi ridicam un ecran de apărare și dădeam din cap atunci când era cazul. O auzeam, dar nu o ascultam. Câteva dintre povești atingeau o coardă sensibilă și-mi rămâneau în memorie. Dar numele nu puteam să le rețin.

Amintirile unei întregi generații s-au pierdut din cauza insensibilității mele.

Pe atunci, habar nu aveam cât de prețios era acel timp.

Aș da orice acum să dau timpul înapoi, să aud poveștile și numele acelea din nou, ca să pot măcar să aprind o lumânare comemorativă pentru ei și să le păstrez vie memoria.

Tot așa, spiritul festiv al majorității sărbătorilor evreiești se dezintegra, transformându-se în amintiri dureroase. Înainte de război, aceste sărbători erau mari adunări de familie; acum eram doar noi trei la masă. Cu toate că mama aprecia faptul că supraviețuisem, credința ei în Dumnezeu fusese zdruncinată până în temelii. Se întreba în mod constant de ce întreaga ei familie de evrei credincioși fusese măcelărită. Era copleșită de vinovăție.

— Dacă există un Dumnezeu, spunea ea, acesta este absolut nedrept și nu merită să fie venerat.

Cu toate acestea, păstra tradițiile evreiești, respectând legile cușer ale alimentației evreiești și aprinzând lumânări în ziua de Sabat. Făcea acest lucru ca să fie cât mai aproape de familia ei, dacă nu și de religia ei. Când ne pregăteam pentru sărbători și zilele de vineri, o însoțeam pe mama la o piață în aer liber. Ne întorceam acasă cu un pui proaspăt tăiat sau un crap viu pe care mama îl lovea apoi în cap înainte de a găti *gefilte*, o delicatesă tradițională de Sabat. Dar vedeam că lumina din ochii ei pălise.

La vârsta de patruzeci de ani mama a fost diagnosticată cu cancer la sân. Medicii l-au depistat la timp, iar moralul ei a crescut după ce, aparent, și-a revenit și a intrat în remisie. A început să citească din nou în poloneză și a regăsit energia de a socializa, petrecând timp cu surorile tatălui meu. Mătușa Ita și unchiul Adam se mutaseră din Israel în Brooklyn cu cei doi copii ai lor, Pearl și Ben, iar noi îi vizitam des pe mătușa Elka, pe unchiul Monyak și pe fiul lor Marty, în Upper Manhattan.

Pentru o vreme, starea de spirit a mamei s-a îmbunătățit și mai mult, ceea ce, spre ușurarea mea, mi-a permis să mă concentrez asupra propriilor activități. Dar, după ce am absolvit liceul Jefferson, planurile mele de a obține o diplomă universitară s-au lovit de opoziția ambilor părinți.

— Căsătorește-te, vreau să te văd în siguranță înainte de a muri, a spus mama.

Tata i-a ținut partea, dar eu am insistat. Așa că am mers mai departe și m-am înscris să studiez psihologia la Brooklyn College. Acolo, am început prin a studia psihicul uman din lucrările lui Freud, Jung și Carl Rogers, un psiholog american inovator care a fost un pionier al terapiei centrate pe client.

Cu toate acestea, am fost mai fascinată de domeniul psihologiei de grup. Mi-a atras atenția Trigant Burrow, un influent psihanalist care a fost pionierul terapiei de grup. De asemenea, am studiat lucrările germanului Kurt Lewin, recunoscut astăzi ca fondator al psihologiei sociale moderne. Lewin, care fusese rănit, ca soldat german, în Primul Război Mondial și, mai târziu, devenise profesor la Universitatea din Iowa, spunea că întotdeauna comportamentul este modelat de interacțiunea dintre trăsăturile individuale și mediul înconjurător.

Voiam să înțeleg cum o întreagă națiune a putut fi spălată pe creier și condusă de un individ care era în mod clar alienat mintal. Holocaustul nu a fost niciodată departe de mintea mea.

Un psihiatru a cărui activitate mi-a fost prezentată în acea perioadă a fost Viktor Frankl, care, la fel ca mine și ca părinții mei, a supraviețuit Holocaustului. Mai târziu în viață, când am devenit psiholog, am studiat mai în profunzime teoriile sale despre supraviețuire.

În cartea sa *Omul în căutarea sensului vieții*, Frank sugerează că omul are posibilitatea de a alege să se comporte moral chiar și în cele mai dificile circumstanțe și că poate găsi un sens spiritual ajutându-i pe ceilalți: „Fiecare zi, fiecare oră îți oferea posibilitatea de a lua o decizie, de a alege între a te supune sau nu acelor puteri care amenință să-ți jefuiască însuși sinele tău, propria ta libertate interioară."

Aud aceste cuvinte ori de câte ori mă gândesc la modul în care s-au comportat părinții mei în timpul războiului.

15 Traducere din limba engleză de Mihnea Gheorghiu, Editura Pandora-M, București, 2000 (n.tr.).
16 Organizație cooperatistă lucrativă autonomă (mai ales agricolă) în Israel (n.tr.).

CAPITOLUL 20.
CĂRȚI POȘTALE DE LA MAMA

Brooklyn, SUA, 1957
Vârsta de nouăsprezece ani

După primul meu semestru de studiu al psihologiei, Brooklyn College a oferit o excursie ieftină în Israel la sfârșitul primăverii anului 1957. Îmi doream cu disperare să vizitez un tărâm care până atunci existase doar în discuții și în visuri.

Israelul era încă tensionat după criza Canalului Suez din 1956. Președintele egiptean Gamal Abdel Nasser, care era destul de belicos, naționalizase Canalul Suez, de care depindeau importurile de petrol ale Europei. Forțele armate israeliene au invadat teritoriul egiptean, au avansat spre calea navigabilă și au fost întărite de forțe britanice și franceze. Invazia a fost un dezastru. Egiptul a ieșit victorios. Trupele britanice, franceze și israeliene fuseseră retrase cu totul până la data călătoriei mele, dar situația era departe de a fi ideală.

— Nu poți pleca, a spus mama. Nu este sigur. Lipsesc alimentele, în special ouăle.

— Ei bine, în cazul ăsta, păstrează-mi câteva, am râs.

Nu aveam să mă las descurajată. Voiam să văd dacă dragostea pentru Israel avea să-mi fie confirmată. O altă motivație puternică a fost perspectiva de a-l vedea pe Maier, care avea o slujbă de vară la Ierusalim.

Cu toate acestea, eram îngrijorată s-o părăsesc pe mama. M-am consultat cu medicul nostru de familie, care m-a asigurat că ea nu avea să sufere.

— Mama ta este bine. Du-te! a spus el. Este doar o călătorie de două săptămâni și, dacă nu pleci acum, nu vei putea niciodată să-ți trăiești propria viață.

Așa că am plecat în prima mea vizită în Israel. Imediat ce am ajuns la Ierusalim, am fost întâmpinată de mai multe cărți poștale scrise într-o engleză stricată de către mama, ceea ce m-a făcut să râd. Am presupus că încrederea medicului fusese justificată și că era sănătoasă.

În acea călătorie m-am îndrăgostit de Israel. Auzisem și studiasem multe despre el, dar așteptările îmi erau cu mult depășite. Frumusețea deșertului iudaic m-a fermecat, și istoria Ierusalimului m-a fascinat. Când Maier și cu mine ne-am întâlnit, la un kibbutz, am recunoscut că iubeam amândoi Israelul și ne-am hotărât să revenim undeva în viitor.

Dar, pe tot parcursul călătoriei, am avut o presimțire pe care nu puteam nici s-o ignor, dar nici s-o identific. Și intuiția mea s-a dovedit corectă. Când m-am întors în Brooklyn, am descoperit că mama murise la două zile după plecarea mea. Altcineva trimisese prin poștă cărțile ei poștale.

Mama s-a stins din viață la 29 iunie 1957. Avea patruzeci și cinci de ani. Sentimentul meu de vinovăție era copleșitor.

— A murit de inimă rea, mi-a spus tata, acuzator. A plecat la culcare cu o durere de cap, a luat niște aspirină și nu s-a mai trezit.

Nu am descoperit niciodată adevărata cauză a morții ei, pentru că nu a existat nicio autopsie. Dar credem că a suferit un anevrism cerebral și a intrat într-o comă ireversibilă. Emoțiile puternice, inclusiv durerea, pot contribui la apariția unui anevrism, la fel cum poate face și traumatismul cranian. Din punct de vedere fizic, cu siguranță, mama nu mai fusese niciodată aceeași după bătaia de la Auschwitz. Deși a murit la doisprezece ani de la sfârșitul războiului, ea a fost, fără îndoială, o altă victimă a Holocaustului.

Însă, la acea vreme, eram convinsă că eu am fost cauza morții ei și că ar fi trăit, dacă nu m-aș fi dus în Israel. Am renunțat la Brooklyn College și am încetat să mai socializez cu prietenii mei. Eram copleșită de durere și de vinovăție. Mă tot gândeam la cât de mult se sacrificase pentru mine mama mea cea inteligentă, frumoasă și sensibilă. Inteligența și curajul ei erau principalele motive pentru care eram încă în viață. Îi datoram totul.

Tata mă învinovățea pentru moartea mamei, ceea ce mi se părea o cruzime și o nedreptate. Dar, în adâncul sufletului meu, mă convingeam pe mine însămi că spunea adevărul. Doliul individual al fiecăruia a creat o prăpastie între noi. Tata s-a îngropat în muncă, iar eu am rămas acasă, în micul nostru apartament. Când tata se întorcea de la atelier, ne învârteam unul în jurul celuilalt ca niște străini și abia dacă ne mai vorbeam. Am adormit plângând în fiecare noapte, săptămâni de-a rândul.

La câteva luni de la moartea mamei, tata a făcut un anunț dramatic.

— Plec în Israel, a spus el.

După câteva zile și-a luat rămas-bun de la mine, înmânându-mi 1.000 de dolari și cheile de la apartament. Sentimentul meu de abandon era complet. Aveam nouăsprezece ani. Orice optimism se evaporase.

Cele două mătuși ale mele m-ar fi primit în casă, dar nu aveau o cameră pentru mine. Copleșită de sentimentul de a fi nu doar fără speranță, ci și fără adăpost, mi-am amintit de încrederea mamei în capacitatea mea de a avea grijă de mine. Lecțiile ei timpurii de supraviețuire mi-au fost de folos. Mi-a insuflat curajul interior. Sunt pe mâini bune, mi-am spus. Ale mele.

Am sunat un prieten apropiat care studia pentru un doctorat în matematică la UC Berkeley, California, și m-a invitat să mă alătur lui pe Coasta de Vest. Imediat ce am ajuns în Berkeley, la două săptămâni după ce tata a plecat în Israel, mi-am dat seama că făcusem o greșeală, deși prietenul meu a făcut tot posibilul să mă facă să mă simt binevenită. Împărțea un apartament mic cu trei adulți și doi copii care toți dormeau pe saltelele împrăștiate pe podea. Mi s-a părut că aranjamentul era extrem de inconfortabil. M-am înscris la câteva cursuri în speranța că mă vor distrage și mă vor face mai fericită. Și m-am angajat la o covrigărie ale cărei profituri ajutau tribul de Amerindieni Hopi, pe care îi vizitam o dată pe lună. În solidaritate cu statutul lor de minoritate marginalizată, eram plătită cu mese în loc de bani.

Deși eram înconjurată de oameni, mă simțeam foarte singură.

Coșmarurile, pe care le credeam alungate, mă bântuiau din nou. Îmi era dor de un cămin care nu mai exista și nu mă puteam adapta la stilul de viață californian. În disperare de cauză, l-am contactat pe rabinul campusului Berkeley, care a fost foarte înțelegător.

— Ce caută aici o evreică drăguță din Brooklyn? m-a întrebat. Du-te acasă!

Înainte de a pleca, mi-a dat numărul de telefon al unei psihiatre din Manhattan, pe nume Lillian Kaplan. Relația noastră specială mi-a schimbat viața.

În următorii patru ani am avut ședințe săptămânale de terapie cu doctorița Kaplan, care era

specializată în ajutorarea tinerilor afectați de traume, inclusiv de cele din timpul Holocaustului. În atmosfera de siguranță a cabinetului ei, pentru prima dată în viața mea, am putut să-mi exprim toată durerea, tristețea și temerile mele. Am plâns în timp ce-i împărtășeam vinovăția pe care o simțeam pentru moartea mamei și pentru toate suferințele din timpul războiului pe care nu le-am putut împărtăși niciodată cu mama, fiindcă voiam să-i cruț sentimentele.

Lillian Kaplan mi-a asigurat un loc în „Club", o reședință pentru fetele evreice fără adăpost care frecventau școala, condusă de către Asociația Evreiască de Îngrijire a Copiilor. Frumoasa clădire de piatră brună se afla în cartierul rezidențial din Park Slope, în apropiere de Grădina Botanică din Brooklyn și de Muzeul Brooklyn. Am locuit alături de fete din medii extrem de diferite și care sufereau de o paletă largă de traume. Adesea reacționau exagerat. Unele fuseseră abandonate de familiile lor sau exmatriculate de la școală. Unele petrecuseră o perioadă de timp în spitale psihiatrice. Altele fugiseră din familii abuzive sau, ca și mine, rămăseseră fără adăpost după ce unul sau ambii părinți muriseră. Pe lângă adăpost, Clubul le oferea sprijin emoțional prin dans, muzică, artă și consiliere. Aceste activități ne erau adaptate, într-un mod terapeutic, pentru a ne ajuta să ne depășim traumele individuale.

După aproape un an de absență, tata s-a întors din Israel pe la mijlocul anului 1958. Era însoțit de noua sa soție, Sonia – o supraviețuitoare a unui lagăr de muncă sovietic din Siberia. Sonia era frumoasă, amabilă și inteligentă și, deși nu avea copii, era extrem de sensibilă la sentimentele mele. A fost suficient de inteligentă încât să nu încerce să o înlocuiască pe mama în inima mea, dar sprijinul ei moral și bunătatea ei mi-au atenuat sentimentul de pierdere.

Cu ajutorul doctorului Kaplan, am acceptat-o pe Sonia, iar sentimentul de vinovăție în legătură cu moartea mamei mele mi s-a atenuat. Am recunoscut norocul de a avea un terapeut atât de minunat și m-a inspirat să îi urmez exemplul. Plantase sămânța viitoarei mele vocații.

După ce am absolvit facultatea în 1960, m-am hotărât să mă mut în Israel. Spre surprinderea mea, după ani în care nu am păstrat legătura, Maier Friedman, care studiase la Institutul Massachusetts de Tehnologie din Boston, a apărut într-o zi la Club.

— Cum m-ai găsit? l-am întrebat.

— Nu ți-am pierdut niciodată urma, a răspuns el.

Când i-am povestit despre vaccinurile pe care tocmai mi le făcusem pentru pregătirea călătoriei mele, el a spus simplu:

— Hai să ne căsătorim mai întâi și ne mutăm acolo împreună.

Ne cunoșteam de când aveam unsprezece ani, dar niciodată nu discutaserăm despre căsătorie. Acum știam amândoi, pur și simplu, că suntem meniți să ne construim o viață împreună în Israel.

Ne-am căsătorit în Brooklyn după două luni, pe 11 iunie 1960. A fost o nuntă evreiască tradițională și, deși din partea mea a venit puțină lume, Maier avea o familie numeroasă și extinsă. M-am considerat norocoasă că am fost primită cu brațele deschise de familia Friedman.

În sfârșit, făceam parte dintr-o familie mare și iubitoare și simțeam că eram acceptată, protejată și că nu mai eram singură. Dar mama îmi lipsea teribil. Murise deja de trei ani și mă întrista profund faptul că nu a trăit să mă vadă căsătorită.

Maier și cu mine nu am avut timp pentru o lună de miere. Am mers cu mașina direct la San Diego, în California, unde Maier avea o nouă slujbă. Dar viața pe Coasta de Vest nu ni se potrivea. Ne era dor de familia și de prietenii noștri, ca să nu mai vorbim de dinamismul vieții din New York, și după numai șase luni, ne-am întors.

Maier avea o minte strălucită și m-a inspirat să mă străduiesc să fac mai mult. A început un doctorat în inginerie biochimică la Columbia University, iar eu m-am înscris la un program de masterat în literatură engleză la City College of New York. Ambele școli erau situate în Upper West Side, iar noi am decis să ne mutăm în Harlem, care era în apropiere. În 1961, Harlem era

considerată o parte periculoasă a Manhattanului și cu siguranță aveam să fim în minoritate acolo.

Decizia noastră ne-a uimit familia și prietenii.

— Cum o să vă vizităm? a protestat tata. E atât de periculos în acel cartier.

— Nu este așa de periculos, am răspuns eu. Există poliție peste tot.

Nu ne mutam acolo doar fiindcă era convenabil. În excursiile noastre de pe Coasta de Vest, fuseserăm indignați când întâlniserăm toalete, restaurante și fântâni segregate. Venind dinspre nord-est, nu ne întâlniserăm cu efectele zilnice ale segregării și încă ne aminteam de acea indignare când ne-am întors la New York. Maier și cu mine încercam să trăim în conformitate cu principiile noastre de bază. Apartenența noastră la Habonim, organizația sionistă, nu ne întărise numai credința în dreptul Israelului de a exista, ci și devotamentul pentru o egalitate reală dincolo de diferențele rasiale.

Când am devenit soț și soție, mișcarea Civil Rights[17] era deja în plină desfășurare, iar afro-americanii cereau să se pună capăt segregării și discriminării. Activiștii evrei au jucat un rol important în cadrul mișcării, nu în ultimul rând pentru că iudaismul stipulează că avem obligația morală de a susține drepturile fundamentale ale celorlalți. Am mărșăluit alături de afro-americani în Washington, când aceștia au cerut integrarea. A vorbi despre egalitate nu era suficient. Am decis să o trăim.

Ne-am mutat într-un apartament frumos cu două dormitoare, cu vedere la celebrul Teatru Apollo, pe 125th Street. Eram singurul cuplu alb de evrei cușer printre cei aproape 800 de afro-americani și latino-americani din clădirea noastră de douăzeci și unu de etaje.

La început, vecinii noștri au fost ostili și ne-au ignorat până și în micul lift. Speram că gheața se va sparge cumva, dar nu eram sigură de cel mai bun mod de a-i aborda nici măcar pe oamenii de la același etaj cu noi. Evitam contactul vizual și treceam unii pe lângă ceilalți în tăcere pe hol. După câteva luni, în sfârșit, vecinii au catadicsit să ne salute din cap când ne vedeau.

Este un început, mi-am zis.

Dar Maier și cu mine ne-am dat seama că facem progrese atunci când ne-am dus la o întâlnire a locatarilor și câteva fețe cunoscute ne-au zâmbit.

Am început să particip la diverse întâlniri mai mici în apartamente individuale, unde locatarii discutau despre siguranță, curățenie și igienă. Voiam să contribui și priveam aceste întâlniri ca pe o punte spre acceptare. Așa s-a dovedit a fi. La început, m-am autoinvitat, dar după un timp, am fost invitată să particip. Barierele au căzut. Vecinii noștri au văzut că aveam aceleași preocupări ca și ei.

În fiecare zi, în drumul meu spre facultate, treceam pe lângă Apollo și auzeam muzica pulsând prin pereți, dar nu aveam nici bani și nici curajul să intru. Apollo era inima vie a culturii din Harlem. A început prin a fi o sală de spectacole de musical rezervată exclusiv albilor, dar la mijlocul anilor ’30 devenise o scenă pentru o gamă largă de talente afro-americane. În timp a evoluat, promovând muzica jazz, orchestre, comedie, operă, gospel și muzică soul. Artiștii care au călcat pe scena Apollo la începutul carierei lor au devenit nume cunoscute în întreaga lume: Ella Fitzgerald, Louis Armstrong, Duke Ellington, Richard Pryor, Aretha Franklin, The Staple Singers, Ray Charles, Otis Redding, Jackson Five și Stevie Wonder, pentru a-i numi doar pe câțiva dintre ei. Clădirea, vedetele sale și publicul emanau o vibrație atât de puternic caldă, încât, doar trecând pe lângă ele, îți puteai da seama că înăuntru are loc ceva extraordinar.

Cea mai bună descoperire a mea în zonă a fost biblioteca publică de pe 135th Street, colț cu Lenox, care acum se numește Malcolm X Boulevard. În prima mea zi acolo, bibliotecara a încercat să fie politicoasă, dar în spatele zâmbetului ei de plastic am simțit că nu eram binevenită. Spre supărarea ei, am început să mă uit prin jur.

Atenția mea a fost atrasă de vitrinele de sticlă care protejau manuscrisele originale ale

scriitorilor afro-americani. Printre dinți, mi-a explicat că acestea făceau parte din Colecția Schomburg, o arhivă de materiale axate pe cultura neagră.

Am observat un articol așezat pe birou despre un scriitor afro-american pe nume Richard Wright, care murise la Paris din cauza unui atac de cord cu un an mai devreme, la vârsta de 52 de ani. Articolul afirma că, deși Wright scrisese o serie de lucrări, foarte puțini oameni auziseră de el. Am fost intrigată și am împrumutat *Black Boy*, o lucrare de non-ficțiune publicată în 1945 – în același an în care am fost eliberată de la Auschwitz.

Black Boy relatează experiențele lui Wright în Sudul Americii, unde a îndurat sărăcia, boala și rasismul. Am fost șocată că un copil american a fost supus unor abuzuri și violențe atât de groaznice, și nu doar din partea societății, ci și a familiei sale. La scurt timp după aceea, l-am anunțat pe profesorul meu că voi scrie teza mea de masterat despre Richard Wright. Dar mai întâi aveam nevoie de aprobarea lui.

— Nu sunt sigură că o femeie albă care nu s-a născut în America va înțelege experiența afro-americană, a spus el.

Cu toate acestea, nu voiam să accept un refuz și, în cele din urmă, am obținut permisiunea după ce am insistat ca profesorul meu să se consulte cu alți membri ai comisiei de la colegiu.

Deși imaginile sexuale și violente ale lui Wright au dus la interzicerea pe scară largă a cărților sale, i-am apreciat onestitatea și am empatizat cu durerea sa. El acuza rasismul instituționalizat din America pentru depravarea personajelor sale. Acestea erau inteligente, torturate și violente, ceea ce adesea ducea la crimă. În căutarea dreptății sociale, Wright s-a alăturat timp de un deceniu Partidului Comunist, dar în cele din urmă a renunțat, dezamăgit de lipsa de justiție și de ipocrizia din sânul acestuia. Un partid care se presupunea că susține egalitatea totală între clasele muncitoare îmbrățișa, de asemenea, segregaționismul, ceea ce însemna și mai mult rasism. Într-un articol intitulat „The God That Failed" („Dumnezeul care a eșuat"), Wright și-a exprimat dezamăgirea și dezgustul față de comunism. A murit într-un exil autoimpus, în 1960, dezamăgit și fără să fie conștient de influența sa asupra altor scriitori.

Am simțit o anumită înrudire cu Richard Wright. Chiar dacă veneam din medii foarte diferite, și eram de religii și de culori ale pielii diferite, amândoi înduraserăm o copilărie abuzivă și ne luptaserăm pentru a găsi un sens, pe când eram doar niște copii răniți într-un mediu dur și rasist. Suferința lui a rezonat cu a mea.

În timp ce studiam pentru masterat am rămas însărcinată cu fiica mea Risa. Am numit-o după mama mea. Mă hotărâsem ca orice copil aș fi avut să aibă o educație lipsită de ură, spre deosebire de cea a lui Wright și a mea. Unii dintre vecinii noștri ne deveniseră acum prieteni și, deși banii erau puțini, ne-au dat ce au putut.

Ne-au dăruit haine pentru copii, cearșafuri și scutece, iar asta ne-a făcut să ne simțim ca și cum am aparține unei comunități. Gadi, fratele Risei, s-a născut peste treisprezece luni. În timpul acelui Crăciun, în fața ușii noastre s-au îngrămădit și mai multe cadouri și, deși toată lumea știa că noi nu sărbătoream Crăciunul, vecinii se certau mereu: „De ce-ar trebui să sufere copiii?"

Cu doi copii, viața era agitată și nu prea aveam timp pentru temele de la facultate. Așa că am afișat un fluturaș în lift, oferind meditații gratuite la engleză și matematică în schimbul supravegherii copiilor. După o reacție inițială mai lentă, am găsit câțiva adolescenți care aveau nevoie de ajutor la compuneri scurte și pe care mă puteam baza să-i las cu copiii. Un băiat de 12 ani care se lupta cu matematica a apelat, la rândul lui, la noi. El nu putea să aibă grijă de copii, pentru că avea deja grijă de cei doi frați mai mici ai săi, dar Maier a stat cu el timp de ore întregi, parcurgând puzzle-uri numerice care deveneau din ce în ce mai complexe și mai provocatoare. Misterele matematicii i-au fost dezvăluite, iar băiatul a făcut progrese mari. Faptul că meditațiile noastre au aprofundat relația între noi și vecinii noștri îmi încălzește inima și acum. Odată ce ne-

am conectat la nivel emoțional, diferențele economice, educaționale și sociale s-au topit.

La începutul anului 1967, atât eu cât și Maier ne primiserăm diplomele și eram pregătiți să mergem mai departe. Vecinii noștri au organizat o petrecere de adio fantastică și am fost foarte triști că plecam. Habar n-aveam că ne îndreptam direct spre un alt război.

17 Mișcarea pentru drepturile civile ale afro-americanilor din Statele Unite a fost o mișcare politică și o campanie din 1954 până în 1968 pentru abolirea segregării rasiale instituționale, a discriminării și a lipsei de drepturi în Statele Unite (n. tr.).

CAPITOLUL 21.
ISRAEL

Netanya, Israel, 1967
Vârsta de douăzeci și nouă de ani

Aerul cald și uscat m-a învăluit într-o îmbrățișare primitoare în momentul în care am ieșit pe ușa avionului El Al, am coborât treptele și am pășit pe pământ israelian. Îmi făcea plăcere să mă întorc – de data aceasta cu Maier, soțul meu, și cu cei doi copii mici. Îmi voi aminti întotdeauna data de 3 mai 1967.

În timp ce ne îndreptam spre nord, de-a lungul coastei, pe un drum de treizeci de minute de la Ben Gurion spre Netanya, toate geamurile mașinii erau coborâte. Strânși unul lângă altul, copiii noștri, Risa și Gadi, stăteau aplecați pe geam, întorcându-și fețele spre soare ca niște flori. Căldura era un balsam care alina durerile datorate zborului lung și tensiunile reziduale cauzate de viața agitată din New York. Contrastele senzoriale dintre Big Apple[18] și Tel Aviv erau deja imposibil de ignorat. Eram orbiți de strălucirea soarelui care se reflecta din casele de piatră albă. Briza purta parfumul florilor și gustul sărat al Mediteranei de Est.

M-aș putea obișnui cu asta, mi-am spus.

Netanya era mult mai mică decât Tel Aviv, dar la fel de primitoare.

Ca parte a adaptării noastre în această țară tânără și în curs de dezvoltare, am locuit într-o instituție educațională israeliană unică, numită *ulpan*, care îi inițiază pe imigranți în limba ebraică și în cultura și obiceiurile noii lor patrii. Noi ne-am înscris pentru șase luni, ceea ce am considerat că avea să fie suficient pentru a ne aclimatiza și pentru a avea o înțelegere solidă a limbii.

Complexul nostru de tip *ulpan* era orientat către familiile tinere, și m-a impresionat faptul că pe paturile copiilor așteptau o păpușă și o minge. Gestul ne-a făcut să ne simțim foarte mult ca acasă.

Mesele erau evenimente comune, iar din sala de mese răzbătea un cor de limbi diferite, inclusiv rusă, poloneză, spaniolă, franceză și engleză. Instructorul nostru încerca în mod constant să introducă ebraica în conversațiile noastre. Am decis să-mi schimb numele în Tova pentru ca să sune mai israelian. L-am ales și pentru că era apropiat de Tema, numele mamei bunicii mele materne.

La început, viața a fost previzibil de obișnuită și confortabilă. În fiecare dimineață duceam copiii la grădiniță, apoi mergeam la cursuri pentru lecțiile de ebraică. Ne-am acomodat cu ritmul subtropical al odihnei de după-amiază, când soarele era cel mai fierbinte, și socializam și ne făceam

temele în răcoarea serii. Ne plăcea stilul de viață în aer liber al Israelului și am petrecut ore nesfârșite pe plaja imaculată din Netanya.

Aterizarea noastră ușoară în Orientul Mijlociu nu a durat însă prea mult. La mijlocul lunii mai 1967 am fost vizitați de un ofițer al armatei israeliene de la o bază din apropiere, care a anunțat că războiul era iminent și că, după toate probabilitățile, ne vom trezi pe linia frontului. Acest lucru nu ar fi trebuit să fie o surpriză majoră, dar cumva ne-a luat pe amândoi pe nepregătite, atât pe mine, cât și pe Maier.

Eram conștienți de raidurile transfrontaliere ale gherilei palestiniene și de retorica belicoasă a președintelui egiptean Gamal Abdel Nasser. Dar, în ciuda unui acord de apărare reciprocă semnat de Egipt și de Siria la sfârșitul anului 1966, amenințarea percepută părea destul de îndepărtată. În orice caz, orașele israeliene din apropierea granițelor cu Egiptul și Siria păreau a fi cele mai expuse la risc. Totuși, vizita ofițerului de armată ne-a forțat să ne concentrăm asupra conflictului potențial din vecinătatea noastră.

Locuiam într-una dintre cele mai înguste fâșii de teritoriu israelian. Complexul nostru se afla la doar 15 km de granița iordaniană. Armata israeliană se temea că, atunci când va veni războiul, Tulkarm, un oraș predominant palestinian situat chiar peste graniță, în Cisiordania, avea să fie folosit ca bază de artilerie.

Ofițerul i-a dat instrucțiuni specifice directorului *ulpan*-ului cu privire la întocmirea unei apărări rudimentare. Nu era timp de pierdut. Trebuia să începem imediat să săpăm gropi de tragere și tranșee. Nu era o cerere, ci un ordin.

— Îmi pare rău, dar nu pot să vă las niciun soldat să vă ajute, a spus el, înainte de a se întoarce la baza sa.

Cei mai mulți dintre membrii grupului nostru pestriț erau orășeni care nu mânuiseră în viața lor o cazma. Și pe lângă asta, fără o limbă comună, aveam probleme de comunicare. A fost o sarcină descurajantă, dar Maier a fost la înălțimea provocării. Nu a avut niciodată experiența războiului, dar a înfruntat fără teamă conflictul iminent.

Mare sau mic, Maier s-a aruncat în fiecare proiect ca și cum ar fi fost puzzle-ul lui, pe care trebuia să-l rezolve singur. Cu mintea sa de inginer, a supravegheat săpăturile, a organizat munca în schimburi, a predat măsurile de siguranță și s-a asigurat că adăposturile antiaeriene erau consolidate și aprovizionate, în cazul în care am fi fost nevoiți să ne adăpostim pentru o perioadă mai lungă.

Hotărârea optimistă a lui Maier contrasta puternic cu starea mea de spirit. Pentru prima dată în mai bine de douăzeci de ani, de la lichidarea naziștilor de la Birkenau, eram cu adevărat împietrită. Coșmarurile mele dispăruseră, fiindcă viața mă ținuse ocupată. Însă acum mă bântuiau din nou. Eram chinuită de viziuni cu trupuri goale, cu copii fără adăpost, cu foamete și tortură, viziuni care îmi furau somnul. Refuzam să mă dezbrac la culcare. Mi-era teamă că vom fi invadați în timpul nopții, iar eu aș fi fost prinsă goală de soldații arabi.

În America, coșmarurile tatălui meu din timpul războiului reapăruseră și ele. Ne suna zilnic, rugându-ne să-i trimitem pe copii acasă cu avionul cât timp granițele erau încă deschise. Când am refuzat, a bombardat Ambasada SUA din Tel Aviv cu rugăminți de a ne convinge să-i trimitem pe copii în Cipru, în apropiere, pentru siguranță, așa cum au făcut-o atât de mulți alții. Implorările tatei au funcționat. A venit să ne vadă un funcționar consular.

— Tatăl dumneavoastră ne-a sunat de mai multe ori pe zi, a spus diplomatul. M-a făcut să promit că voi încerca să vă conving să vă evacuați copiii.

I-am refuzat politicos oferta.

— Ceea ce se va întâmpla cu alți copii evrei se va întâmpla și cu ai noștri, a spus Maier.

Un om al principiilor, până în măduva oaselor, care a fost întotdeauna un idealist și un sionist

de neclintit.

Pacea se îndepărta tot mai mult cu fiecare zi care trecea. La mijlocul lunii mai, președintele Nasser a cerut Națiunilor Unite să retragă trupele de menținere a păcii din Peninsula Sinai, unde, timp de mai bine de zece ani, fuseseră un tampon între Israel și Egipt. Aceste forțe ONU, formate din 1.400 de oameni, se aflau acolo doar pe bază de invitație, așa că au fost obligate să se retragă în timp ce 1.000 de tancuri egiptene și 100.000 de soldați – o treime din întreaga armată egipteană – avansau prin deșertul Sinai spre frontiera israeliană, la doar 50 km de Tel Aviv.

Strângând și mai mult lațul, Nasser a ordonat o blocadă în Strâmtoarea Tiran, unde Golful Aqaba se întâlnește cu Marea Roșie. Blocada a tăiat accesul Israelului la portul Eilat, punând în pericol aprovizionarea cu petrol și cu alte importuri-cheie ale națiunii dinspre sud.

Dintre toate provocările, blocada a fost cea mai puternică. Guvernul israelian a interpretat decretul lui Nasser ca pe un act de război și a anunțat o mobilizare totală, ceea ce a fost un proces extrem de eficient. Majoritatea civililor aflați la vârsta de luptă erau rezerviști și bine antrenați. Odată ce s-a făcut apelul, oamenii s-au oprit imediat din ceea ce făceau și s-au prezentat la unitățile lor militare.

Între timp, la nord-est, Siria a desfășurat trupe pe Înălțimile Golan, care domină valea superioară a râului Iordan. O săptămână mai târziu, Nasser a semnat un pact de apărare cu regele Hussein al Iordaniei. Ofițerul armatei israeliene avusese mare dreptate. Războiul urma să aibă loc exact în spatele casei noastre.

Risa și Gadi nu erau conștienți de furtuna care se apropia. Am inventat un joc care i-a încântat. Ne uitam pe cer după avioane, iar când unul dintre noi zărea un avion, eu loveam o tobă de jucărie, și ei se aruncau sub pat, pe care îl transformasem într-un bârlog, plin cu alte jucării și gustări. Zile întregi am repetat exercițiul, până când nu a mai fost un joc.

Sirenele de raid aerian au răsunat în dimineața zilei de 5 iunie 1967. Nu era o alarmă falsă. Se întâmpla cu adevărat. I-am luat pe copii de mânuțe și am alergat spre tranșeea noastră. I-am ținut cât de strâns puteam și, așa cum făcuse și mama înaintea mea, am încercat să-i protejez cu corpul meu. Nu puteam să văd ce se întâmplă. Însă sunetul rachetelor și al obuzelor era înfiorător. Efectul de percuție al exploziilor părea incredibil de puternic și de distructiv.

Copiii plângeau de frică și, deși eram și eu îngrozită, am încercat să-i liniștesc. Maier nu era nicăieri, iar salvele brăzdau cerul. El conducea alte familii către tranșee și, odată ce au fost în siguranță, a venit și el lângă noi.

— Cele pe care nu le auzi ar trebui să te îngrijoreze, a spus el. Cele pe care le auzi au trecut deja pe lângă noi.

Observația lui a însemnat că acum îmi era teamă pentru copiii mei în timpul tăcerii dintre exploziile de obuze.

Împotriva Israelului, coaliția arabă a adunat o forță combinată de 900 de avioane, 5.000 de tancuri și 500.000 de soldați. Noi, prin comparație, aveam doar 175 de avioane, 1.000 de tancuri și o armată permanentă de 75.000 de soldați, care putea fi suplimentată cu rezerviști.

Simpla greutate a cifrelor genera o stare de mare anxietate în rândul populației civile. Părea un război între David și Goliat. Nu bănuiam că generalii noștri erau atât de încrezători.

În primele ore ale conflictului, am presupus că Israelul a fost atacat primul și că Iordania, aflată la doar 13 kilometri distanță, a început agresiunea. În astfel de circumstanțe, în mijlocul confuziei și fricii provocate de un baraj de artilerie, este greu să nu te gândești că ești în epicentrul acțiunii. Au trebuit să treacă câteva ore până când știrile de la radioul israelian să se filtreze până la noi și să ne prezinte situația noastră în perspectivă.

Ceea ce se întâmplase fusese o mișcare clasică din *Arta războiului*, manualul militar scris cu mii de ani în urmă de Sun Tzu, un general și filozof chinez antic. Unul dintre principiile lui Sun Tzu este: „Atacă-ți inamicul acolo unde se află nepregătit, apari acolo unde nu ești așteptat."

Este exact ceea ce au făcut israelienii. În dimineața de 5 iunie 1967, în zori de zi, Forțele de Apărare au lansat o serie de lovituri preventive pentru a contracara amenințarea militară a coaliției arabe. Aviația israeliană a distrus 90% din avioanele Forțelor Aeriene egiptene în timp ce acestea stăteau neajutorate la sol. Piloții israelieni au paralizat apoi capacitatea aeriană a celorlalte națiuni arabe din alianță.

Controlul cerului a permis forțelor terestre să avanseze cu încredere spre obiectivele lor.

În ciuda succeselor rapide ale Forțelor de Apărare ale Israelului, noi am rămas în adăposturile noastre. În timp ce îmi strângeam copiii în brațe, mă luptam cu sentimentul de vină. După toate experiențele mele din Polonia, cum am putut să le pun viața în pericol? Eram oare iresponsabilă? Era normal ca dorința noastră de a trăi în Israel să aibă prioritate față de bunăstarea lor fizică? La urma urmei, acest conflict era doar începutul. Aveau să trăiască într-o țară înconjurată de dușmani, confruntându-se cu o amenințare existențială perpetuă și luptând pentru supraviețuire. Acestea erau îndoielile care se aflau în prim-planul preocupărilor mele în timp ce schimburile de artilerie continuau. Am ieșit la suprafață din adăpost când tunurile au încetat să mai tragă. În întuneric, am putut să vedem flăcările care se ridicau din satele arabe de peste graniță.

Pe măsură ce războiul avansa rapid, iar victoria a devenit posibilă, perspectiva mea s-a schimbat. Am devenit mai calmă. Mi-am dat seama că le ofeream Risei și lui Gadi un cadou. Statutul de cetățeni ai unei țări evreiești însemna că nu aveau să se mai confrunte cu antisemitismul, discriminarea sau rușinea. Nu mai aveau să fie nevoiți să îndure chinurile pe care le-a suferit familia mea. Pericolul fizic cu care se confruntau era trecător, dar îmbogățirea lor spirituală avea să fie permanentă.

M-am convins pe mine însămi că luasem decizia potrivită atunci când nu i-am trimis departe. Locul lor era în Israel. În comparație cu toate nenorocirile prin care trecusem eu, riscurile erau în limite acceptabile. Noi aveam o țară cu o armată și o forță aeriană remarcabile. Eram departe de a fi neajutorați. Eram puternici și eficienți.

Războiul a durat doar șase zile înainte ca Israelul să se impună. În acea zi, după ce a fost declarată victoria, Maier și cu mine am sărbătorit cea de-a șaptea aniversare a căsătoriei noastre cu câțiva dintre ceilalți studenți din *ulpan*. A fost un eveniment dulce-amărui. Am privit triumful nostru ca pe un miracol, iar numărul victimelor israeliene a fost relativ mic. Și totuși, fericirea noastră era temperată de valul de înmormântări care a avut loc în toată țara. Șapte sute șaptezeci și șase de tineri soldați își sacrificaseră viețile pentru a face din Israel un stat mult mai puternic, mult mai sigur pentru noi, ceilalți.

De îndată ce am putut, ne-am îndreptat spre Kotel (sau Zidul de Vest), în Orașul Vechi din Ierusalim, care, pentru atât de mult timp, fusese inaccesibil pentru evreii israelieni. Așteptaserăm o viață întreagă pentru acest pelerinaj. Kotel este singura secțiune care supraviețuise din zidul de susținere al Primului și celui de-Al Doilea Templu, construite cu mii de ani în urmă. Este cel mai sacru loc de cult pentru evrei.

Înainte de război, Ierusalimul fusese împărțit în două. Israelienii administrau jumătatea vestică, în timp ce iordanienii controlau partea estică, chiar și Orașul Vechi, cu zidurile sale de calcar crenelate și multele sale locuri sacre pentru cele trei mari religii monoteiste ale lumii: iudaismul, islamul și creștinismul. După ce au respins forțele iordaniene în confruntări urbane în Ierusalimul de Est, israelienii au preluat controlul asupra Orașului Vechi în a treia zi de război.

Am simțit tensiunea atunci când am intrat pe poarta Jaffa, aproximativ o săptămână mai

târziu, deși ne simțeam în siguranță deoarece trupele patrulau labirintul de alei înguste din interiorul zidurilor.

Eram copleșiți de priveliștile și de sunetele din acest *souk*, o piață plină de viață. Tarabele debordau de bunuri exotice, rochii cu broderii complicate cusute de mână și bijuterii frumos lucrate. Boia, chimion, cardamom, za'atar și alte mirodenii viu colorate în saci mari și deschiși emanau mirosuri îmbătătoare. Cuvintele unor limbi familiare și ale altora, ciudate, pe care nu le mai întâlnisem până atunci se amestecau cu conversațiile strigate în arabă ale tarabagiilor. Deși negustorii din *souk* făceau parte din tabăra învinșilor, orice resentiment față de evrei care își explorau acum noua lor lume era diluat de pragmatism. Având în vedere circumstanțele, au fost destul de ospitalieri.

În cele din urmă, după ce am navigat prin labirintul Orașului Vechi, am ajuns la Zidul de Vest, care se ridica la 18 metri deasupra noastră și strălucea în soare. Deși parțial ascuns de cazărmile dărăpănate sprijinite de el, printre grămezi de bălegar de măgar și mormane de gunoaie, monumentul era impresionant. Am rostit în liniște o rugăciune străveche cunoscută sub numele de *Sheheheyanu*19: „Binecuvântat ești Tu, Doamne, Dumnezeul nostru, Regele Universului, care ne-ai dăruit viața și ne-ai susținut și ne-ai permis să ajungem în acest moment."

De peste 1.500 de ani, evreii au recitat *Sheheheyanu* pentru a-și exprima recunoștința pentru experiențe noi și neobișnuite. Este greu de descris cât de sublim a fost acest moment, să stau acolo cu Maier, ținându-ne copiii de mână, în fața Zidului de Vest. În sfârșit, noi, ca popor, puteam să ne rugăm acolo unde, timp de aproape două milenii, strămoșii noștri îi adresaseră și ei rugăminți lui Dumnezeu.

Am simțit o imensă recunoștință și mândrie de a fi acolo cu familia mea, atingând acele pietre gigantice și străvechi. Pe când stăteam acolo plină de respect, în tăcere, mi-am dat seama că zidul reprezenta o parte din identitatea mea.

Era un testament al puterii, al tenacității și al *chutzpah*-ului evreiesc.

Mai mult decât atât, zidul reprezenta o răzbunare și era exact inversul definiției pe care ne-o dăduseră naziștii, de *Untermenschen* – suboameni, viermi și paraziți care trebuiau să fie stârpiți. Am simțit un alt moment de eliberare. Nu-i de mirare că și asta m-a făcut să mă simt ca acasă. Era o confirmare a apartenenței mele.

Nu la mult timp după ce s-a încheiat pacea, am părăsit *ulpan*-ul și am închiriat o casă cu trei dormitoare, la opt km de Ierusalim, în zona Munților Iudeei, la 2.000 de metri deasupra nivelului mării, într-o comunitate numită Motza. Casa era cuibărită într-o iarbă până la genunchi, printre cedri, și cu o mică livadă în care se găseau din abundență piersici, caise, mere și pere. După peisajul dominat de beton, oțel și sticlă din Manhattan, aici părea că suntem în paradis.

Într-o dimineață a apărut la ușa noastră o siluetă înaltă, în halat și sandale. N-a scos niciun cuvânt. Folosindu-și mâinile, a gesticulat: „Vă pot fi de folos?"

În scurt timp, grădina noastră a devenit imaculată. A cosit iarba, a curățat copacii de uscături și a strâns de fructele putrede de pe jos.

Ahmad, care locuia într-un mic sat arab fără electricitate sau apă, a devenit grădinarul, dădaca și prietenul nostru. Ne-a onorat familia numindu-i pe cei doi băieți ai săi Maier și Gadi.

Maier s-a dedicat unei zone de nișă a cercetării cancerului. Pe vremea aceea, organismele internaționale de sănătate și companiile alimentare se străduiau să atenueze impactul aflatoxinelor, fungilor cancerigene naturale care se dezvoltă în climatele calde și umede și contaminează o gamă largă de produse, inclusiv porumbul, orezul, nucile, mirodeniile și boabele de cacao. În cadrul unui proiect sponsorizat în comun de Centrul Medical Hadassah și de Universitatea Ebraică, Maier și o echipă de cercetători au dezvoltat un proces de fermentare pentru a produce aflatoxine

pentru a-i ajuta pe alți oameni de știință din întreaga lume să protejeze lanțul de aprovizionare cu alimente și să reducă riscul de cancer.

Mi-am găsit un post de profesoară la Universitatea Ebraică, unde predam limba engleză studenților care aveau nevoie de ajutor pentru a se înscrie sau pentru a fi admiși la universitate. Una dintre plăcerile mele era să trec cu mașina pe lângă Cupola Stâncii20, cu magnificul său dom auriu, care scânteia în lumina soarelui. Cupola însemna pentru majoritatea studenților mei arabi tot atât de mult cât însemna Zidul de Vest pentru mine.

Studenții mei proveneau din sate sărace, dominate de bărbați. În lumea lor tradițional patriarhală, femeile erau descurajate să studieze sau să predea. Cei mai mulți erau indignați că o femeie le putea fi profesoară și își exprimau resentimentele în multe moduri. Unii vorbeau ostentativ în timpul prezentărilor, alții se dezbrăcau de cămăși, iar, de fiecare dată când erau momente de tensiune sau de instabilitate politică, ascultau știrile în limba arabă la radiourile lor portabile. Deși nu puteam înțelege limba, eram conștientă de faptul că discursul era unul categoric, nu în ultimul rând pentru că studenții începeau să se agite.

Încă din copilărie, mi-am apărat mereu punctul de vedere. Obișnuința asta m-a ajutat și nu vedeam niciun motiv să mă schimb acum.

Studenții s-au liniștit după ce și-au dat seama că notele lor la teste vor reflecta neatenția lor. Îi înțelegeam și empatizam cu situația lor. Se simțeau neputincioși, inutili și poate chiar speriați. A fi o minoritate într-o cultură dominantă este mereu o provocare. Dar mă bucur că unii dintre ei au devenit performanți și au ajuns să obțină diplome avansate.

În tot acest timp, viața de familie s-a extins și s-a îmbunătățit. Tatăl meu și Sonia s-au stabilit în Tel Aviv. Părinții lui Maier, Ruth și Leo, s-au mutat și ei din Brooklyn la Ierusalim. Acum erau aproape și de fiii lor, deoarece fratele lui Maier, Bunim, locuia cu familia sa în Tel Aviv.

După câțiva ani s-a născut fiica mea Itaya și ne-am mutat chiar în Ierusalim, deoarece era mai aproape de familie și mai convenabil. Acolo, părinții lui Maier locuiau peste drum și puteau să ne ajute cu creșterea copiilor, în timp ce noi doi lucram cu normă întreagă. Zilele de vineri și sărbătorile ni le petreceam adesea cu tata și Sonia în Tel Aviv, dar activitatea noastră preferată era să mergem la frumoasele plaje israeliene cu Bunim, Davida și cei trei copii ai lor, Shavit, Boaz și Oded. Străzile sigure ale Ierusalimului au devenit, și ele, locul de joacă al copiilor. În acea perioadă, copiii mici chiar mergeau singuri, cu autobuzul, iar Risa, Gadi și Itaya se duceau singuri la activități extrașcolare precum sporturile de echipă, lecțiile de karate și călăria.

Faptul că eram înconjurați de o familie în creștere și de un cerc de prieteni tot mai mare m-a ajutat la vindecarea rănilor provocate de Holocaust. Nu i-am putut înlocui niciodată pe cei pierduți. Dar acum viața avea cu adevărat un sens, mai ales când apărea o nouă viață. Sentimentul de apartenență ne-a îmbogățit existența, la fel ca prieteniile noastre de-o viață. Privind retrospectiv, acest timp petrecut cu familia și prietenii din Israel a fost una dintre cele mai fericite perioade din viața mea.

Deși ne plăcea marea, Maier și cu mine eram mai potriviți pentru traiul în Ierusalim decât pentru viața pe litoral. Îi adoram complexitatea și istoria, calitatea atemporală a arhitecturii sale, aerul curat, limpede și lumina strălucitoare. Pășind pe străzile sale, aveam întotdeauna sentimentul că acele case de piatră erau acolo de o veșnicie și că vor rămâne în picioare la infinit. Vedeam existența noastră efemeră în continuitatea Ierusalimului ca pe un privilegiu și profitam din plin de ea. Clădirile cu cicatrici lasate de gloanțe ne aminteau constant că libertatea noastră a avut un preț. Mă încânta amestecul eclectic de femei arabe în rochii lungi, colorate, femei evreice credincioase în haine modeste, bărbații evrei religioși în ținutele lor unice și fete în fuste mini, aducând un sentiment al nebuniei anilor ’60 în restaurante, în magazine și la standurile de *falafel*, în mijlocul aromei de chimion și za’atar.

În timpul liber, exploram cele patru cartiere din Orașul Vechi, împărtășind curiozitatea noastră cu copiii și insuflându-le un sentiment al istoriei. Locul meu preferat a fost, și încă este, Casa arsă din Cartierul Evreiesc, care a fost dezgropată la puțin timp după Războiul de Șase Zile. Sub straturi de cenușă, arheologii au descoperit rămășițele unei case de preot care a fost incendiată și jefuită de romani în anul 70 d.H. Conținutul casei era o capsulă a timpului din perioada în care Zidul de Vest făcea parte din cel de-Al Doilea Templu.

În Cartierul Creștin ne-am plimbat pe Via Dolorosa, trecând pe lângă Biserica Sfântului Mormânt, despre care se presupune că ar fi înălțată pe locul în care a avut loc răstignirea și înmormântarea lui Hristos, inhalând mirosul de cafea proaspăt măcinată din cafenelele din apropiere. În Cartierul Armenesc am avut mereu un sentiment de solidaritate cu rezidenții care au fugit de genocidul din 1915, în care 1,5 milioane dintre strămoșii lor au fost uciși. În acel cartier, armenii produc minunate plăci de faianță pictate manual, mozaicuri și ceramică cunoscute în întreaga lume.

Admiram etica antreprenorială din bazarurile pline de viață din cartierul musulman. Tururile noastre de vizitare a obiectivelor turistice se încheiau întotdeauna în Cartierul Evreiesc, cu falafel și o băutură rece undeva lângă Cardo, o antică piață romană. Deși diverse în privința caracterului și credinței, ceea ce unea aceste comunități era firul spiritualității.

Cam o dată la câteva săptămâni mergeam cu mașina la o oră spre est de Ierusalim, în Parcul Național Masada, situat în Deșertul Iudeei. Făceam drumeții până în vârful Masada, o formațiune stâncoasă aflată la 400 de metri deasupra nivelului mării. Ajungeam acolo în zori și priveam cum răsare soarele peste Marea Moartă și peste râul Iordan și exploram ruinele fortăreței regelui Irod cel Mare. După efortul depus, ne răcoream, înotând în ochiurile de apă din Ein Gedi, aproape de Marea Moartă.

Aceste experiențe arată cum, în general, după Războiul de Șase Zile, viața în Israel părea mai sigură și mai confortabilă. Copiii frecventau o școală experimentală, care adopta o nouă abordare a educației: nu se notau lucrările elevilor, pentru că cei de acolo nu credeau în competiție. Copiii au iubit școala și au înflorit. Clădirea era aproape de *shuk*-ul21 Machane Yehuda, o piață veche de 200 de ani pe care Maier și cu mine o vizitam în fiecare vineri, ca să cumpărăm mâncare pentru Sabat.

Cu toate acestea, trebuia să trăim într-o stare de vigilență permanentă. O parte din noua normalitate era războiul de uzură. Timp de aproape trei ani, Israelul și statele vecine s-au angajat în frecvente raiduri de represalii, fiindcă vecinii noștri arabi au încercat să destabilizeze Israelul și să-i submineze securitatea cu o serie de incursiuni. Cu toate acestea, am luat totul cu calm – mergând cu copiii la școală, într-o zi am trecut pe lângă o echipă de geniști care dezarma un dispozitiv în mijlocul drumului nostru. Pur și simplu am schimbat direcția, fără să ne gândim, și ne-am continuat drumul prin altă parte. Însă copiii au fost învățați să nu culeagă de pe jos jucării, mâncare, pixuri sau pietre interesante, chiar și de la locul de joacă, pentru că orice obiect putea fi o capcană explozivă. Exista un avizier cu amenințări potențiale care era actualizat periodic, iar părinții organizau patrule pentru a monitoriza școala, sălile de clasă și terenul pentru obiecte suspecte. Și astfel, viața mergea înainte.

Dragostea mea pentru Israel era temperată de o dezamăgire semnificativă: subiectul Holocaustului era rareori abordat, deși țara găzduia un număr mare de supraviețuitori care au imigrat în anii ‘50 cu intenția de a-și reconstrui viața.

Fondatorii Israelului ridicaseră un memorial al victimelor Holocaustului în 1953 (cunoscut sub numele de *Yad Vashem*, centrul de comemorare frumos proiectat era o atracție pentru oameni din toate țările și din orice categorie socială), dar sistemul educațional israelian descuraja elevii să-l viziteze, argumentând că țara era prea fragilă, nesigură și vulnerabilă pentru a-i învăța pe copii

despre atrocitățile pe care poporul evreu, și poate chiar și propriile lor familii extinse le-au îndurat.

Israelul încerca să dezvolte o nouă mentalitate, încrezătoare în sine, psihologic puternică, mândră, gata și dispusă să lupte pentru a-și apăra țara. Educatorii susțineau că studierea Holocaustului ar putea insufla îndoiala de sine și ar putea submina încrederea tinerilor. M-a durut faptul că nu puteam să-mi împărtășesc povestea decât cu alți supraviețuitori, dar am cunoscut mulți alți supraviețuitori care erau de acord cu sentimentul predominant de a nu aborda subiectul Holocaustului. Unii dintre prietenii mei, printre care chiar și mătușile mele, Ita și Elka, nu și-au împărtășit niciodată experiențele, nici măcar cu propriii copii, de teamă să nu dăuneze stimei de sine a acestora. Unii și-au îndepărtat tatuajele și nu au vorbit niciodată despre trecutul lor. În consecință, copiii au descoperit că părinții lor erau supraviețuitori doar după moartea acestora.

Din fericire, acest mod de gândire a început să se schimbe în anii 1980, când Israelul a început să predea despre Shoah elevilor de liceu, iar astăzi, educația despre Holocaust este parte din programa de bază pentru toate vârstele. Astăzi, Yom HaShoah, Ziua de comemorare a Holocaustului, este respectată ca o zi de doliu și ca un angajament de a nu mai permite ca acest lucru să se întâmple din nou.

Dar atunci mi-am amintit de tatuatoarea de la Auschwitz, care mi-a spus să-mi acopăr numărul cu o cămașă cu mâneci lungi, și de profesorul din Astoria care mi-a spus să uit Holocaustul. Am simțit din nou presiunea și am decis să păstrez tăcerea.

Nu a trecut mult timp până când atenția tuturor s-a concentrat asupra unui nou conflict. Sunetul sirenelor a străbătut aerul într-o zi de sâmbătă, pe 6 octombrie 1973. Era Iom Kipur, Ziua Ispășirii, cea mai sfântă zi din calendarul evreiesc. Era cu siguranță o greșeală, o defecțiune tehnică, nu? Galei Tzahal, postul de radio al armatei naționale, ne-a asigurat însă că alarma era autentică. Egiptul și Siria lansaseră un atac coordonat pentru a încerca să recupereze teritoriile pe care le pierduseră cu șase ani în urmă. De data aceasta, Forțele de Apărare ale Israelului nu erau pregătite. Multe unități din prima linie nu aveau destui soldați, deoarece soldații nu erau la posturile lor în această Zi Mare și Sfântă. Egiptenii au făcut progrese rapide în deșertul Sinai, în timp ce sirienii s-au luptat pe Înălțimile Golan.

În câteva ore, țara s-a mobilizat. Maier s-a prezentat la serviciul de rezervă, luând cu el mașina noastră, care a fost rechiziționată de către armată pentru a ajuta la transportul trupelor. Civilii, tineri și bătrâni, au făcut ca țara să funcționeze în continuare. Departamentele guvernamentale, școlile și oficiul poștal erau în mare parte deservite de voluntari, supravegheați de profesioniști care nu serveau în forțele armate. Chiar și socrul meu în vârstă de șaptezeci de ani, Leo Friedman, s-a pus la dispoziția statului, devenind poștașul local.

Conflictul a durat trei săptămâni. Luptele au fost intense. Pe Înălțimile Golan a avut loc cea mai mare bătălie cu tancuri de la cel de-Al Doilea Război Mondial. Israelienii au contraatacat și au distrus 500 de tancuri și vehicule blindate siriene în Valea Lacrimilor.

Deși Israelul a fost în cele din urmă victorios, exista sentimentul că țara nu se va bucura întotdeauna de superioritate militară. În privința pierderilor de vieți omenești, prețul a fost mare. Peste 2.000 de israelieni au fost uciși și mult mai mulți răniți. Încă o dată, am ajuns în adăposturile antiaeriene. De data aceasta, eram cu cei trei copii ai mei în vârstă de zece, opt și patru ani. Am vopsit felinarele și farurile mașinilor în albastru și ne-am acoperit ferestrele cu perdele de camuflaj, ca să nu fim ținta vreunei bombe. Străzile erau sinistru de tăcute, fiindcă toți erau în adăposturile lor.

Deși războiul s-a terminat destul de repede, au trecut șase luni până când lui Maier i s-a permis să se întoarcă acasă. Era epuizat, dar s-a întors direct la muncă. Mulți israelieni erau foarte supărați pentru că înainte de război guvernul fusese trufaș și prea încrezător și interpretase greșit semnele de pericol. Prim-ministrul, Golda Meir, s-a simțit responsabilă pentru asta și a demisionat, iar

economia s-a prăbușit din cauza inflației ridicate și a embargoului internațional asupra petrolului, impus de producătorii arabi de petrol pentru a pune presiune în urma războiului.

Am dat naștere unui fiu – Shani. Întotdeauna mă gândisem că voi avea șase copii, câte unul pentru fiecare milion de evrei uciși în timpul Holocaustului. Dar, după ce am avut două fete și doi băieți, am considerat că familia noastră era completă.

Din păcate, în acea perioadă proiectul lui Maier a pierdut finanțarea și în cele din urmă a luat sfârșit. De asemenea, departamentul meu de la universitate a redus personalul cu cincizeci la sută și m-am trezit fără loc de muncă. Maier a găsit un post în industria energiei solare, iar eu m-am înscris la Universitatea Ebraică.

Am încercat cu disperare să rezistăm, dar când Maier a primit o ofertă pentru un post în Statele Unite, ne-am cântărit opțiunile și am decis cu reticență, din motive financiare, că ar trebui să împachetăm și să părăsim Israelul după zece ani fericiți și plini de satisfacții.

În timp ce ne luam rămas-bun, cu inimile îndurerate, le-am promis prietenilor noștri, familiei și nouă înșine că ne vom întoarce peste numai trei ani.

18 Denumire sub care mai este cunoscut orașul New York (n. red.).

19 Binecuvântarea „Cel care ne-a dat viață" este o rugăciune evreiască obișnuită, care este recitată pentru a sărbători diverse ocazii (n. tr.).

20 Cupola Stâncii este un sanctuar islamic, unul din cele mai cunoscute locuri în Ierusalim. În direcția pietrei peste care s-a ridicat domul se stabilise în trecut prima orientare de rugăciune pentru musulmani, înainte de trecerea la orientarea către Mecca (n. tr.).

21 Piață, în sensul larg al cuvântului, piață stradală, *souq* (n. tr.).

CAPITOLUL 22.
NU AM UITAT

New Jersey, SUA, 1977
Vârsta de treizeci și nouă de ani

Nu mi-am imaginat niciodată cât de dureros va fi să părăsesc Israelul.

Chiar dacă petrecuserăm mulți ani plini de satisfacții în America, întoarcerea în Statele Unite a fost un șoc cultural destul de serios și a presupus câteva ajustări majore, nu doar pentru mine, ci și pentru familia mea. În clipa în care am aterizat în Newark, New Jersey, un oraș rece și umed, m-am trezit tânjind după soarele și căldura din Ierusalim care, împreună cu lumina de acolo, impregnau culorile cu o forță rareori regăsită la latitudinile din nord-estul Statelor Unite.

Sunetul Americii era și el atât de diferit. Sirenele, aparatele de aer condiționat, șantierele de construcții și traficul, toate conspirau pentru a crea un zid de sunet care reverbera din zgârie-nori. Pe măsură ce treceau zilele, tânjeam după scara mai umană a Ierusalimului, unde pietrele păreau să absoarbă agitația străzilor înguste și vechi. Tânjeam după aromele mirodeniilor și mâncărurilor din Orientul Mijlociu și îmi era dor să port mantia invizibilă a istoriei cu care mă înveșmântam atunci când trăiam într-unul din leagănele civilizației.

Cu timpul, m-am adaptat la schimbările senzoriale. Dar mă luptam cu diferențele spirituale. Vreme de zece ani trăisem o viață în care investisem emoții, într-o țară creată ca un paradis pentru poporul meu. America, pe de altă parte, este marele creuzet.

Când încerc să explic motivele pentru care mă simțeam așa, mă întorc, inevitabil, la Holocaust și Auschwitz, pentru că acele experiențe din anii mei de formare au forjat calea pentru aproape fiecare gând pe care îl am și fiecare acțiune pe care o întreprind. Iubesc și respect Statele Unite. Cred în aproape tot ceea ce reprezintă această națiune și voi fi mereu recunoscătoare pentru adăpostul pe care mi l-a oferit, pentru educația mea și pentru faptul că mi i-a dăruit pe Maier, soțul meu, și pe familia mea. Dar nu am putut să mă eliberez de Israel. Am acumulat facturi telefonice uriașe, sunându-mi prietenii în fiecare zi, cerându-le noutăți. Devoram reportajele despre cultura, politica și problemele sociale din Israel.

Am cumpărat o casă mică, cu trei dormitoare, în Highland Park, un oraș plăcut pe malul fluviului Raritan, lângă Rutgers University din New Jersey. Din punct de vedere material, ne simțeam confortabil, dar eu eram copleșită de sentimente de vid și de inutilitate.

Într-o zi de primăvară mă plimbam cu mezinul nostru, Shani, pe aleile campusului de la Rutgers. Mulțimi de tineri entuziaști forfoteau pe acolo. Eu îl împingeam căruciorul în care se afla

Shani și simțeam foarte tare că n-aveam ce căuta acolo. Era ziua înscrierilor, iar studenții se înregistrau la cursuri în primul semestru. Asta îmi stârnea interesul și, când am intrat în clădire, o consilieră de orientare a presupus că am venit să mă înscriu și m-a condus într-o cameră. În patruzeci și cinci de minute, m-a convins să mă înscriu la Școala de Asistență Socială. Mi-a spus că vârsta și trecutul meu îmi garantau practic o bursă completă, dacă mă hotăram să studiez gerontologia – efectul îmbătrânirii asupra individului și a societății.

A fost o epifanie; un moment de recunoaștere a faptului că mi se deschisese o ușă spre un alt drum.

Deși începusem cu o diplomă de licență în psihologie, dragostea mea pentru literatură și interesul pentru Richard Wright mă abătuseră de la ceea ce acum credeam că este adevărata mea vocație. Am simțit acea zi atât ca un *kismet*[22], cât și ca o întâmplare fericită. Primeam un dar care avea să-mi permită să lucrez cu persoane în vârstă, fragile și vulnerabile – exact același segment al populației vizat de Hitler la începutul războiului, deoarece îi considera inutili. În copilărie nu cunoscusem aproape pe nimeni trecut de cincizeci de ani. Noua mea viață avea să-mi prezinte un grup divers de oameni împovărați de o gamă largă de provocări.

În timpul stagiului meu de practică la un azil de bătrâni am întâlnit o femeie frumoasă de optzeci și nouă de ani, care stătea echipată de plecare, cu pălărie și haină, lângă o valiză plină. Aștepta să fie luată de fiul ei. Aștepta de trei ani. El murise cu cinci ani în urmă. Am stat cu ea, am vorbit despre viața pe care o avusese alături de fiul ei și a părut să se relaxeze. În cele din urmă, a încetat să se mai îmbrace pentru călătoria care nu mai venea niciodată și a acceptat că el nu mai era.

Îmi amintesc de o altă doamnă în vârstă care era convinsă că era otrăvită în mod constant și, ca urmare, nu mânca aproape nimic. Cu aprobarea personalului, am adus mâncare pe care am mâncat-o împreună. Și astfel, dovedind că mâncarea ei nu era otrăvită, am reușit să-i atenuez treptat paranoia. Un alt rezident în vârstă se clătina constant pe marginea depresiei. Ieșirea afară, în aer liber, părea să țină întunericul la distanță. Ne plimbam împreună pe jos prin împrejurimi ori de câte ori puteam, iar această experiență îi ridica moralul.

Îngrijirile pe care le ofeream și diferența pe care o aduceam în viețile acestor oameni au fost o revelație pentru mine. Și a existat un efect reciproc. Simțeam că nu sunt chiar așa de inutilă.

După trei ani, cu sprijinul moral și practic al lui Maier – care deseori mi-a dactilografiat lucrările și a preluat treburile casnice –, am obținut un master în asistență socială, gerontologie și consiliere.

La o săptămână după absolvire, am început să lucrez într-un program de îngrijire la domiciliu pentru persoanele în vârstă la Serviciul Familial Evreiesc – o agenție nonprofit care ajuta oamenii indiferent de religia lor.

A fost o experiență care mi-a deschis ochii. Am învățat mai multe de la clienții mei decât am crezut vreodată că este posibil. Mi se destăinuiau în legătură cu traumele trecute, cu frica de boală, de moarte, de abandon și de sărăcie. Adesea, tot ce puteam face era să stau și să ascult. Dar simpla mea prezență acolo a fost, cred, un element-cheie al dinamicii procesului de vindecare. O persoană își poate schimba imaginea de sine odată ce înțelege că este văzută, auzită și apreciată cu adevărat. Îi încurajam pe clienții mei să se gândească la realizările lor din trecut și să se concentreze asupra punctelor forte. Recuperarea nu era instantanee. Dar, după câteva luni de vizite, au existat semne vizibile de îmbunătățire. Cei care fuseseră apatici și indiferenți au devenit mai implicați, îmbrăcându-se elegant pentru ședințele noastre. Se deschideau mai mult în legătură cu trecutul lor și păreau să se dezvolte ca persoane, și reușeau chiar să extragă încredere și plăcere din realizările mai vechi din viața lor.

Unul dintre clienții mei de neuitat a fost un bătrân de nouăzeci și doi de ani, fost avocat.

Îmbrăcat impecabil, înalt, chiar dacă puțin încovoiat, locuia singur și avea nevoie din ce în ce mai mult de ajutor pentru a-și menține independența. La o ceașcă de ceai, avocatul mi-a împărtășit trecutul lui. Emigrase singur în America după cel de-Al Doilea Război Mondial. A scos de undeva un album foto plin de fotografii de dinainte de război cu soția și copiii săi în biroul său de avocatură din Ungaria. Toți pieriseră în Holocaust.

— Ați auzit vreodată de Auschwitz? a întrebat el, scoțând la iveală un tatuaj mare pe antebraț.

N-am spus nimic. Pur și simplu mi-am suflecat mâneca stângă.

— Sunteți familia mea acum, a zis el și i-au dat lacrimile.

M-a strâns de mână ca și cum ar fi găsit o comoară pierdută și am plâns împreună.

Nu-mi împărtășesc adesea trecutul cu clienții mei, dar uneori o fac, atunci când simt că este potrivit. În următorul an, i-am făcut avocatului vizite la domiciliu, unde am discutat nu doar despre durerea lui, ci și despre puterea lui. A murit într-un azil de bătrâni. În testamentul său, mi-a lăsat un birou frumos sculptat, moștenire de familie, pe care îl adusese din Ungaria. Acesta venea cu un bilet: „Din partea familiei mele și pentru familia mea. Păstrați-l mereu și amintiți-vă de mine."

Biroul se află în casa mea din Highland Park. Am stat la biroul acela cât am lucrat la această carte. Biroul va rămâne în familia mea ca o amintire a generațiilor pierdute.

Câțiva ani mai târziu, în timpul vizitei mele de toamnă în Israel, am mers să întâlnesc un alt om care era singur cu amintirile sale: pe tatăl meu. Cu trei ani înainte își pierduse cea de-a doua soție, Sonia, și era foarte singur. Am ratat zborul de întoarcere în SUA și, din fericire, am reușit să petrec încă douăzeci și patru de ore, neașteptate, cu el. Am mers împreună la bancă, și apoi la cimitir, unde mi-a arătat parcela lui. Fiindcă nu aveam planificat nimic altceva, ne-am petrecut restul timpului vorbind și depănând amintiri.

La un moment dat, s-a dus la bibliotecă și a luat o carte grea, legată în piele. Cotorul avea aproape cinci centimetri grosime. Era încă viguros la șaptezeci și doi de ani, și degetele lui nu au avut nicio problemă să scoată cartea *Yizkor*, chiar dacă avea aproape 3,5 kg. Un soare slab, de seară pătrundea prin fereastra micului apartament din Tel Aviv. Particulele de praf scânteiau în razele ce-i luminau scaunul preferat. Afară, traficul zumzăia ca întotdeauna. Tata a pus cartea pe brațul scaunului și s-a așezat cu greutate.

M-am așezat în fața lui și am zâmbit. Era elegant în puloverul lui cu anchior și cămașa albastră. Nu-și schimbase hainele de când îl vizitasem pe directorul băncii, cu câteva ore mai înainte.

— Aceasta este singura mea fiică, îi spusese el bărbatului. Vă rog să o tratați bine, dacă se întâmplă ceva.

Știam de ce era tata tulburat. Mai avea șase luni până împlinea șaptezeci și trei de ani. Când avea zece ani, un țigan, așa cum li se zicea romilor pe atunci, a prezis că va muri la șaptezeci și doi de ani. Profeția aceasta îi susținuse moralul în timpul războiului. În cele mai întunecate momente ale sale – și au fost o mulțime – tata s-a agățat de credința că va supraviețui. Dacă evita să fie ucis, atunci poate că ar fi fost în stare să ne salveze viața mamei și a mea. Protecția noastră a fost motivația lui permanentă pentru a rezista și i-a ghidat fiecare decizie pe care a fost forțat să o ia.

Tata a deschis cartea și s-a uitat la mine cu tristețe. Am ochii mamei. Îi aminteam de ea. Ea a fost marea lui iubire.

— Citește-mi, tată, i-am spus eu.

Tata a deschis coperta. Degetele lui au pipăit marginile paginilor uzate de la mijlocul cărții. Mai citise de multe ori acea parte. Își păstrase vocea melodioasă, de tenor, care cântase melodii cunoscute și recitase minunat în tinerețe, când fusese actor. Nu mai era la fel de puternică – vârsta îi adăugase o tentă fragilă –, dar era încă plăcută la ureche.

Tata a înghițit în sec și ochii i s-au umezit. M-am uitat la el și mi s-au împăienjenit ochii. Rămăsese singur cu teribilele lui amintiri atât de mult timp. Mă bucuram că eram acolo pentru a le împărtăși. Și pentru a-mi aminti și eu.

A început să citească cu voce tare în idiș. Pronunția și intonația lui erau perfecte. Era aproape o lectură de scenă.

> Eram izolați de lumea exterioară. Orice fel de călătorie spre un oraș sau un sat din apropiere era strict interzisă... Acolo existau zvonuri că oamenii deportați erau trimiși în lagăre de muncă în Germania. S-au auzit și cuvintele „lagăre de concentrare". Domnea sentimentul că se va întâmpla ceva teribil. Ceva care avea să facă viața în ghetou să pară o joacă de copii.

Seara se lăsase aproape complet. Dar tata a continuat să citească fără să aibă nevoie de lumină electrică. Lacrimile se prelingeau nestingherite pe ridurile din obrajii lui. Și obrajii mei se umeziseră. Niciunul dintre noi nu voia să oprească lacrimile. Împreună, ne-am lăsat pradă torentului ce izvora din apele subterane ale trecutului nostru.

Tata n-a terminat de citit întreaga poveste. Am stat un timp în întuneric. Apoi s-a ridicat în picioare, s-a dus în bucătărie și și-a făcut niște ceai. Tristețea lui s-a mai domolit puțin.

— Există o femeie care îmi place destul de mult, a spus el. Mă gândesc să o cer în căsătorie. Mă simt atât de singur de când a murit Sonia acum trei ani. Nu mai suport singurătatea, mai ales cu tine, care ești atât de departe. Nu am de gând încă să o cer. Mă gândesc să-mi petrec sărbătorile la un hotel cu prietenii.

— Tată, mă bucur așa de mult pentru tine, am răspuns eu. Mi-aș dori să pot petrece sărbătorile cu tine, dar trebuie să plec. Avionul meu pleacă la miezul nopții.

A venit taxiul și m-a dus la aeroportul Ben Gurion. A fost ultima oară când ne-am văzut. Previziunea romului s-a adeverit. Născut în 1910, tatăl meu a murit în 1983, la vârsta de șaptezeci și doi de ani.

În timp ce-mi plângeam tatăl, m-am cufundat în munca mea. După mai mulți ani, am devenit directoarea Serviciului Familial Evreiesc, care acum dispunea de mai puține fonduri, și care oferea o gamă largă de programe. A fost una dintre cele mai satisfăcătoare experiențe din viața mea profesională.

Consiliul de administrație și cu mine cream în mod constant modalități inovatoare de strângere de fonduri pentru a ne menține programele, inclusiv cele de consiliere, de servicii pentru persoanele în vârstă, de vizite la închisoare, servicii de angajare și programe de mentorat. Programul Café Europa de la Serviciului Familial Evreiesc, de exemplu, le permitea supraviețuitorilor Holocaustului care se simțeau singuri și izolați social să intre în contact unii cu alții și să-și găsească prieteni.

În calitate de fostă refugiată, îmi doream mult să ajut alți oameni care fugiseră de tiranie. Șaptezeci și cinci de refugiați care au scăpat de antisemitismul care le amenința viața în Uniunea Sovietică au primit de la noi adăpost, hrană, lecții de engleză și jucării pentru copii. Am intrat în acțiune atunci când albanezii și sârbii au purtat un scurt război în Kosovo. Unii au sosit doar cu o pungă de plastic cu lucruri esențiale. Întotdeauna mi-a rămas în minte imaginea mea de copil intrând în portul New York pe vaporul cu refugiați din Europa. Această nouă generație de solicitanți de azil merita aceleași șanse pe care le avusesem și eu.

În 1998, am primit un telefon urgent de la medicul meu. Aveam cancer la sân în stadiul doi, trebuia să fiu operată și să încep tratamentul imediat.

Deși mă mai luptasem pentru supraviețuire și înainte, acesta era un câmp de luptă absolut nou pentru mine. De data aceasta, mă ataca propriul corp. Cu o îngrijire medicală excelentă și o familie care m-a susținut, am reușit să intru în remisiune în decurs de un an și să mă întorc la muncă cu normă întreagă. M-am simțit din nou ca o supraviețuitoare.

La câteva zile după atacul șocant asupra World Trade Center din 11 septembrie 2001, micul nostru birou a fost inundat de tineri evrei și neevrei care fugeau din Manhattan, încercând să găsească un adăpost în New Jersey. Le-am oferit consiliere și i-am ajutat să-și găsească o nouă viață. O tânără femeie își ținea strâns de mână fiica de trei ani.

— Îmi luam fiica de la grădinița de peste drum de turnuri, în timp ce acestea se prăbușeau și oamenii săreau spre moarte, a spus ea. M-am gândit că America era atacată. În cazul în care eu și fiica mea am fi fost despărțite, i-am scris numele ei și numărul meu de telefon pe spate cu ruj pentru a putea fi găsită.

I-am găsit femeii o cazare temporară și i-am oferit sprijin psihologic până când a fost pregătită să se întoarcă la New York.

La o săptămână după atac, împreună cu un coleg, am mers în Manhattan pentru a ușura angoasa altor supraviețuitori. Am fost rugați să ajutăm cincisprezece directori, bărbați, care erau traumatizați după ce identificaseră rămășițele colegilor lor de muncă. La fel ca pentru orice alt american, 11 septembrie a fost o experiență nouă și incredibilă pentru mine; războiul în cea mai neconvențională formă, dar tot război. La început am stat în fața acestor oameni traumatizați, neștiind ce să spun. Dar apoi am început să vorbesc despre războiul meu și despre ce mi se întâmplase, asta ca să le arăt că înțelegeam prin ce treceau. A fost ca și cum s-ar fi rupt un baraj. S-au dezlănțuit dintr-odată emoții înăbușite. Plângeau, își dădeau jos jachetele, își desfăceau cravatele și au început să-și manifeste șocul, neîncrederea, durerea și vinovăția că atât de mulți dintre colegii lor apropiați fuseseră uciși, în timp ce ei, cumva, scăpaseră. Le-am înțeles perfect emoțiile și m-am identificat destul de intens cu ele. În timp ce vorbeam, am încercat să le ofer speranța că, în timp, își vor reveni, așa cum am făcut-o și eu.

Sesiunea de consiliere de grup a fost presărată cu cântece spiritual23, dirijate de unul dintre directori, care era preot prezbiterian. Cântatul împreună a ajutat, și el, la alinarea durerii. După mai multe ore, unii au ajuns să-și dea seama că recunoștința de a fi supraviețuit era o emoție mai constructivă decât vinovăția. Acesta era un progres real. În drum spre casă, în New Jersey, eu și colegul meu am discutat despre puterea necesară pentru a ne descurca în viață și am decis să înființăm grupuri de sprijin pentru persoanele afectate de atacul terorist. Acel proiect a durat ani de zile.

Nu am jucat decât un rol mic în urma atacului de la 11 septembrie. Dar experiență mi-a întărit convingerea că împărtășirea publică a poveștii mele despre Holocaust putea fi o forță puternică. A vorbi despre ea nu numai că le amintește oamenilor de răul care a avut loc, dar poate și să-i ajute să vadă capacitatea fiecăruia dintre noi de a învinge.

Am ajuns să vorbesc în public la începutul anilor ’90, când aveam cincizeci și patru de ani. Primul discurs l-am ținut la o școală, în fața a 200 de copii cu vârste cuprinse între doisprezece și paisprezece ani. Subliniam felul în care mama mea a sacrificat atât de multe pentru mine. În fața ochilor mi-a apărut imaginea mamei, chiar în momentul când descriam cum mi-a dat ultima ei bucată de pâine și mi-a spus: „Nu mi-e foame.“

Dintr-odată, am început să plâng. Eu. Fata care nu putea și nu voia să plângă la Auschwitz. Am fost extraordinar de jenată de lacrimile mele și, spre surprinderea mea, copiii au început să aplaude. Am fost profund emoționată de răspunsul lor și de scrisorile care au urmat, în special de una de la o fetiță de 12 ani. „Doamnă Friedman“ – a scris ea –, „îmi pare rău că experiența dumneavoastră a fost dificil de împărtășit, dar vă mulțumesc. Acum știu cât de importantă este familia. Voi fi mai amabilă cu fratele meu“.

Reacția elevilor m-a încurajat să îmi împărtășesc experiențele pe scară largă. Cu sprijinul lui Maier, am vorbit în sinagogi, biserici, colegii și închisori, unde chiar și cei mai înrăiți criminali

puteau fi emoționați, puteau să învețe ceva despre ei înșiși și poate chiar reușeau să se schimbe.

„Nu sunt evreu și nu știam nimic despre Holocaust", mi-a scris un deținut. „Dar nu mi-am dat seama până acum unde pot duce violența și cruzimea. Mă aflu în închisoare din cauza propriilor mele acțiuni, dar dumneavoastră ați fost închisă din cauza prejudecăților și a urii oarbe."

Nevoia de a le reaminti oamenilor să fie vigilenți cu privire la antisemitism și la ură este constantă. Colegiul Comunitar din Valea Raritan, de lângă casa mea din New Jersey, a înființat în 1981 Institutul de Studii privind Holocaustul și Genocidul. M-am alăturat comitetului pentru a susține misiunea lor de a educa studenții și alte persoane despre capacitatea oamenilor de a fi inumani și nedrepți, precum și despre importanța cultivării compasiunii și a rezistenței în fața sorții. Eu cred profund în împărtășirea lecțiilor Holocaustului. Poate că, dacă cineva i-ar putea învăța pe oameni să identifice semnele de pericol, există o șansă de a preveni un alt genocid.

În fiecare an, mii de studenți vin la colegiu pentru a asculta supraviețuitorii împărtășindu-și poveștile. Invariabil, urmează o avalanșă de scrisori de la tineri care se descarcă sufletește vorbind despre o sumedenie de lupte personale, inclusiv divorțul părinților, doliu și hărțuire. Indiferent de rasă, credință sau orientare sexuală, oamenii au aceeași nevoie de intimitate, incluziune și siguranță. În cadrul unor discursuri susținute în întreaga țară, am încercat să folosesc povestea mea de supraviețuire pentru a insufla publicului speranță, curaj și încredere în sine. Oamenii caută adesea răspunsuri la întrebările fundamentale ale vieții. M-au întrebat dacă cred în Dumnezeu, dacă mai pot avea încredere în oameni sau dacă pot ierta.

Le-am răspuns cât de sincer am putut. Cred în Dumnezeu, dar nu neapărat în cel biblic. Încrederea este esențială și nu mi-am pierdut niciodată credința în umanitate, în ciuda experiențelor mele. În ceea ce privește iertarea... În iudaism, doar cei vii pot ierta. Nu am autoritatea de a ierta în numele celor care au fost măcelăriți.

Cu toții sperăm să nu fim uitați de familie, prieteni și colegi. Scriem cărți, construim monumente și stabilim instituții care să ne ateste existența. Dar milioanele de oameni uciși în Holocaust au lăsat puține urme. Un infern a înghițit totul despre ei, inclusiv moștenirile lor. Eu una vorbesc pentru a cinsti amintirea mamelor, taților, copiilor și bunicilor care au fost trimiși la moarte din cauza religiei noastre. Sunt mereu călăuzită de scena la care a fost martor tatăl meu în Tomaszów Mazowiecki, când un rabin urca într-un vagon pentru vite spre Treblinka.

— Salvați-vă, fiii mei! implorase rabinul. Și amintiți-vă de mine!

Sper din tot sufletul că eforturile mele nu au fost în zadar și că publicul va păstra vie memoria Holocaustului. A existat totuși un preț pe care a trebuit să-l plătesc pentru că m-am angajat într-o viață de comemorare. După copilăria traumatizantă, am căutat în mod constant pacea interioară. Dar liniștea mea a fost tulburată de-a lungul vieții adulte de coșmaruri în care eram înfometată, urmărită și împușcată. Pe măsură ce familia mea a crescut, s-au intensificat și coșmarurile, fiindcă visam că și copiii mei înfruntă aceleași orori care i-au eliminat pe strămoșii lor.

Ca urmare a istoriei mele și a căii pe care am ales-o, au existat și alte consecințe neintenționate. Am fost o persoană complicată, iar rolul de mamă a fost o provocare. Având în vedere că nu am avut o copilărie obișnuită și nici o mamă obișnuită, a trebuit să-mi dezvolt propriul stil. Ideile mamei mele de a mă expune la realitatea vieții mi-au rămas întotdeauna proaspete în minte. Mulți supraviețuitori își protejează copiii prin faptul că nu îi expun, dar eu le-am împărtășit propria poveste copiilor mei, Risa, Gadi, Itaya și Shani, de îndată ce au fost suficient de maturi și a fost momentul potrivit.

Cu toate acestea, nu am pus niciodată accentul pe ororile la care am fost martoră și pe care le-am trăit, ci pe curajul și ingeniozitatea din acea perioadă. Nu aveau să o întâlnească niciodată pe mama, așa că am vrut ca ei s-o cunoască prin mine. Traiul în Israel – o țară înconjurată de dușmani – a fost foarte propice pentru a-i ajuta să înfrunte realitatea. Pentru a trăi fără teamă,

aveam nevoie de putere și hotărâre. Au învățat să fie vigilenți, să se autoprotejeze și să devină autosuficienți atât la școală, cât și acasă. Le-am impus foarte puține reguli copiilor noștri. Puteau să stea treji cât de târziu doreau atâta timp cât ajungeau la școală în dimineața următoare. În cazul în care notele erau bune și ajungeau acasă la cină, erau destul de liberi să își petreacă zilele așa cum vor ei. Pentru noi, acest tip de educație parentală a favorizat încrederea și o atmosferă relaxată în casă.

Când ne-am întors în SUA, în 1977, am anunțat că vom avea o casă fără televizor, deoarece nu am vrut să expun copiii la materialismul și consumerismul american. Discuțiile noastre de la cină începeau întotdeauna cu relatarea întâmplărilor de peste zi. Ne îndreptam invariabil spre politică și evenimentele curente, dar încheiam adesea cu un subiect legat de iudaism, sionism și justiția socială. Subiecte apropiate de inima noastră.

Timpul pe care l-am petrecut lucrând și împărtășind povestea mea a însemnat mai puțin timp pentru familia mea. M-au susținut în mod constant și, deși nu am lipsit niciodată de la o festivitate de absolvire sau vreun recital, Maier a fost cel care i-a condus pe copii la majoritatea antrenamentelor de fotbal, la consultațiile medicale și la ședințele cu părinții și cu profesorii. Îi plăcea asta și îi plăcea mai ales să se joace pur și simplu cu copiii când erau ei mititei, lucru pe care eu nu am învățat niciodată să îl fac.

A fost cu adevărat un om al Renașterii. Maier nu numai că avea un doctorat în inginerie biochimică obținut la Columbia și două masterate în inginerie nucleară de la Massachusetts Institute of Technology, dar iubea și muzica, arta, literatura, politica și puzzle-urile. Pentru el, problemele erau doar provocări inginerești și puzzle-uri care puteau fi rezolvate întotdeauna cu ajutorul unui instrument, al unei metode și cu simțul umorului. Și-a petrecut nenumărate ore predând, împărtășind și discutând cu copiii despre orice, de la cele mai recente teme pentru acasă până la starea actuală a lumii.

Trecerea bruscă în neființă a lui Maier, la 31 martie 2020, a lăsat un gol de neînlocuit pentru întreaga familie. Dar mă consolez cu faptul că, dacă ar fi fost aici astăzi, știu că ar fi fost la fel de mândru ca mine de copiii și de nepoții noștri.

Poate că aranjamentul nostru a fost neconvențional pentru acea vreme, dar am reușit să-l facem să funcționeze. Deși sunt părtinitoare, cred că toți copiii mei au devenit adulți maturi, responsabili, buni și grijulii. Îi consider cele patru miracole ale mele, adăugate la cel al supraviețuirii mele.

S-au născut ca o sfidare a planului lui Hitler de a ne extermina poporul și îi cresc la rândul lor pe cei opt nepoți ai mei pentru a le susține valorile și a deveni custozi ai culturii evreiești. Mă simt consolată știind că vor continua să-mi spună povestea și își vor aminti de victime, în special de cele 1,5 milioane de copii uciși, a căror contribuție la lume a fost pierdută pentru totdeauna.

Când am ieșit pe Poarta Morții în 1945, credeam că nu voi mai vedea niciodată acel loc. Totuși, m-am întors la Auschwitz de cinci ori, întotdeauna din motive imperioase. Mi-a trebuit o tărie sufletească considerabilă pentru a face un pas înapoi în timp, dar am simțit nevoia de a-mi împărtăși experiențele cu copiii mei. Prima dată, fiul meu cel mare, Gadi, a venit și el cu avionul din Israel, iar faptul că se afla lângă mine m-a întărit.

În calitate de foști prizonieri, paznicii ne-au permis accesul special în unele locuri și am putut să-i arăt lui Gadi unde se întâmplau cele povestite de mine în carte. Deși a fost un moment extrem de dificil din punct de vedere emoțional, aveam obligația să transmit mai departe atât istoria familiei mele, cât și pe cea a poporului nostru, pentru ca acestea să poată porni în călătoria spre viețile care nici măcar nu au început încă.

Odată ce mi-am depășit ezitarea inițială, mi-a fost mai ușor să mă întorc. A doua oară, am luat

un grup de adolescenți evrei americani și am fost ghidul lor. Apoi, m-am întors pentru a contribui la un documentar pentru WGVU, un post public de televiziune din Michigan. Am adus-o pe fiica mea Itaya și am fost însoțită de o altă supraviețuitoare din Tomaszów Mazowiecki și de fiul ei. Cu această ocazie, am vizitat Tomaszów și am văzut apartamentul din ghetou în care mă ascundeam sub masă și pivnița unde am locuit eu și mama mea după eliberarea Auschwitzului.

Cea mai memorabilă călătorie a fost cea în care i-am adus pe patru dintre nepoții mei, două perechi de gemeni, pe Ari și Eitan, de cincisprezece ani, și pe Noah și Aron, de unsprezece ani. La Auschwitz am avut o ghidă excelentă, care a ținut seama de sensibilitatea copiilor în modul în care a descris experimentele pe care Îngerul Morții, doctorul Josef Mengele, le efectua pe gemeni. Așa cum am descris mai devreme, cazarma mea era despărțită de Mengele doar printr-un gard de sârmă ghimpată. Clădirea mea a fost arsă din temelii atunci când germanii au lichidat Birkenau pentru a-și ascunde crimele. N-a mai rămas din ea decât fundația. Am reperat locul în care dormeam și le-am arătat gemenilor unde era cuptorul de cărămidă. Le-am arătat unde am fost tatuată și unde am târât corpul fetei care a murit de foame în pat lângă mine în timpul nopții.

Un vagon pentru vite, singuratic și simbolic, stă pe calea ferată unde se afla peronul. Acolo, i-am îndemnat pe nepoții mei să-și închipuie cum am stat în picioare timp de treizeci și șase de ore, sprijinită de femeile din jurul meu. Am coborât treptele până la sala de așteptare a camerei de gazare, unde am stat dezbrăcată ore întregi, așteptând să mor. Le-am arătat grămezile uriașe de păr și pantofii de copii, ca să înțeleagă enormitatea crimelor comise acolo. Am rostit cu toții rugăciunea Kaddish peste cenușă și am plâns. Le-a fost greu, dar ei sunt acum martorii mei și vor spune povestea poporului nostru atunci când generația mea nu va mai fi.

Ultima mea vizită, în ianuarie 2020, însoțită de nora mea, Sarah, cu ocazia celei de-a șaptezeci și cincea aniversări a eliberării, a fost cu adevărat înălțătoare. S-au reunit sute de supraviețuitori și familiile lor din întreaga lume. Nu pentru a se lamenta, sau a plânge, sau pentru a discuta despre atrocități. Au venit ca să celebreze spiritul uman și viețile pe care le-au trăit. Unii purtau uniforme de lagăr de concentrare cu dungi albe și albastre ca pe niște insigne de onoare. Părea ciudat să vezi acele uniforme curate și proaspăt călcate. Unii dintre noi erau suficient de puternici pentru a merge fără ajutor. Alții, trăgând după ei butelii de oxigen, în cârje și în scaune cu rotile, au intrat încet prin infama poartă cu inscripția *Arbeit Macht Frei*, demonstrând hotărârea care îi ajutase să supraviețuiască cu atâția ani înainte. Poveștile pe care le-am împărtășit în timpul meselor luate împreună au fost despre triumfuri și rezistență, nu despre suferințele din trecut.

Omenirea se confruntă adesea cu provocări extraordinar de dificile care par a nu se mai sfârși. Însă eu cred că toți ne naștem cu o rezistență naturală. Capacitatea de a învinge se află în fiecare dintre noi.

Oricât de strâmtă este poarta,
și chinul cât de lung și crunt,
eu însumi mi-oi decide soarta;
stăpânul meu eu însumi sunt.[24]

22 În limba arabă, în orig.: „destin, fatalitate, soartă, voința lui Allah“ (n. tr.).

23 Spiritual sau Negro Spiritual, gen de cântece religioase, de obicei având un profund caracter emoțional, care au luat naștere în mod special printre afro-americanii din sudul Statelor Unite (n. tr.).

24 „Invictus“ („Neînvins“), de William Ernest Henley, 1875, traducere de Paul Abucean (n.tr.).

MULȚUMIRILE TOVEI

Mă simt cu adevărat îndatorată întregii mele familii și tuturor prietenilor care au făcut parte din viața mea și care, prin urmare, au contribuit în mod direct sau indirect la această carte.

În primul rând, aș dori să-i mulțumesc mamei mele, Reizel, care, în cele mai grele momente, mi-a insuflat spiritul de autonomie, puterea interioară și voința de a supraviețui. Ea m-a învățat ce înseamnă dragostea, încrederea și respectul pentru ceilalți, sentimente care m-au ajutat să mă căsătoresc și să-mi creez propria familie.

Tatălui meu, care m-a învățat să nu fiu niciodată un spectator și să înfrunt răul prin orice mijloace. El mi-a arătat cum să găsesc bucuria în viață prin cântecul și actoria sa și cum să serbez fiecare sărbătoare evreiască cu frumusețe și dragoste. Și soției sale, Sonia, care a fost o parteneră minunată și o bunică grozavă pentru copiii mei.

Pentru Maier, regretatul meu soț vreme de șaizeci de ani, care a fost prima persoană care m-a fermecat când am venit din Europa și care a continuat să mă învețe ce înseamnă dragostea, încrederea și loialitatea față de familie și de Israel pe tot parcursul vieții sale. A fost un tată minunat, nu a ratat niciodată o prezentare a Shoah și a fost atât cel mai mare susținător al meu, cât și cel mai mare critic al meu. Împreună, am construit o viață întemeiată pe iudaism, familie și dragoste. Îmi va fi dor de tine veșnic.

Familiei lui Maier din Israel și din SUA, care m-a primit ca pe una de-ale lor și au devenit familia mea, cu care am sărbătorit bucuriile și necazurile vieții. Mulțumesc familiei Ben Chorin, familiei Massey și Schneiderman. Mi-ați oferit familia pe care nu am avut-o niciodată.

Celor patru copii minunați și celor opt nepoți încântători ai mei.

Fiicei mele celei mari, Risa (Ruth), și frumoaselor ei fete, Sarah Esther și Dvora Chana Leiba, vă mulțumesc pentru că ați continuat frumoasa viață evreiască tradițională hasidică pentru care au fost uciși bunicii mei. Viața voastră este o mărturie a puterii și a rezilienței umane în fața celor care au încercat să ne distrugă.

Fiului meu Gadi, care a fost primul copil care s-a întors la Auschwitz cu mine și care a fost sprijinul meu emoțional. Și soției lui, Sarah, care m-a însoțit la Auschwitz la cea de-a șaptezeci și cincea comemorare a eliberării, când am mers împreună prin Birkenau și la crematoriu. În timp ce urmăresc creșterea și evoluția celor doi copii ai voștri, Avigail și Gil, mă umplu de bucurie și mândrie, văzându-i cum devin adulți responsabili, buni și iubitori. Știu că nu vor fi spectatori, fiindcă s-au implicat deja în diverse cauze sociale. Irei și Lucillei, vă mulțumesc că ați fost mereu alături de mine.

Fiicei mele Itaya, care nu numai că m-a ținut sănătoasă la cap în timpul primelor câteva luni după moartea lui Maier, dar m-a și însoțit la mai multe conferințe ale copiilor supraviețuitori de-a lungul anilor. Itaya a călătorit cu mine în Polonia pentru a merge pe urmele istoriei familiei mele cu ajutorul televiziunii WGVU-TV și a participat la mai multe documentare educaționale pentru colegii și licee. Mulțumesc pentru tot sprijinul acordat pentru a-mi putea spune povestea și pentru că m-ai ajutat să mă confrunt cu trecutul meu. Îți mulțumesc, de asemenea, pentru creșterea și implicarea celor patru copii minunați ai tăi, Eitan, Ari, Aron și Noah, care sunt cu toții sensibili, inteligenți, iubitori și pasionați de Israel. Mulțumiri

speciale și lui Aron, pentru că a adus povestea mea în fața a milioane de urmăritori pe TikTok și pentru că a educat mulți tineri care altfel nu ar fi auzit despre Shoah.

Mezinului meu, Shani, care a avut un rol esențial, ajutându-mă să-mi scriu memoriile și fără a cărui dedicare, răbdare și dragoste, această carte nu ar fi fost scrisă. Și soției sale, Joanna, care ne-a ajutat pe amândoi să mergem mai departe cu sprijinul, sugestiile și încurajările ei.

Mătușilor mele, Ita, Elka și Helen. Ca singurele rude apropiate ale tatălui meu care au supraviețuit războiului, veți face mereu parte din sufletul meu, ca și cei trei verișori ai mei, Pearl, Ben, Marty, și copiii și nepoții lor.

Friedei, care a ajutat la clarificarea unor detalii din ghetou și care ne-a găzduit pe mine și pe micul nostru grup de copii supraviețuitori din Tomaszów pe 27 ianuarie, timp de mulți ani, pentru a ne aminti și a sărbători eliberarea noastră de la Auschwitz. Și mătușii ei, Sophie, care mi-a dezvăluit unele detalii despre familia mea pe care eram prea mică pentru a mi le aminti.

Estellei, prima mea prietenă apropiată și confidentă din America. Conversațiile noastre s-au întins pe parcursul a șapte decenii și sper că vor mai urma multe altele.

Colegilor mei de la școala ebraică, în primele mele săptămâni în America, Simcha și Risa. Vă mulțumesc pentru că m-ați primit și pentru cei șaptezeci de ani de prietenie.

Rebeccăi, lui Toby și lui Florence – prietenii mei din tinerețe. Împreună am dezbătut noua tânără cultură americană ca adolescenți, iar eu am apreciat prietenia voastră de atunci. Rebecca, mi-e foarte dor de tine.

Lui Bonnie, cu care am împărțit câțiva ani la Girls' Club [„Clubul Fetelor"]. Îți mulțumesc că ai împărțit sărbătorile cu familia mea.

Prietenilor mei foarte speciali, Ruth și Yaakov. Voi ați întruchipat visul lui Ben Gurion de a „face deșertul să înflorească" în Mitzpe Ramon, Israel. Ați fost alături de mine în toate suișurile și coborâșurile noastre și nu-mi pot imagina viața fără dragostea, sprijinul și încurajările voastre.

Prietenilor mei Irris, Dalia, Ruth, Netta și Gabi. Vă mulțumesc că mi-ați îmbogățit experiența israeliană și pentru îndelungații ani de prietenie.

Lui Julie, Vera, David, Joy și partenerii voștri din New Jersey. Vă mulțumesc pentru că mi-ați împărtășit bucuria dansului popular israelian și pentru prietenia continuă de-a lungul anilor.

Lui Pat și Dan, și lui Ruth și Eugene. Când noii prieteni par niște prieteni vechi, sunt un dar adevărat.

Comunității mele evreiești locale și Templului Conservator. Vă mulțumesc că m-ați făcut să mă simt ca acasă timp de atâția ani.

Serviciului Familial Evreiesc: le sunt recunoscătoare tuturor celor cu care am lucrat și pentru oportunitatea de a fi servit atât în calitate de director, cât și de psiholog. Le mulțumesc în mod special lui Steve, Linda, Ruth, Nancy și Susan, care mi-au permis să fiu un director eficient și prietenei și colegei mele speciale Beatrix, care m-a învățat atât de multe. Lui Jerry, directorul, și lui Joan și Jean Marie, vă mulțumesc pentru că ați făcut posibil ca eu să rămân productivă.

Lui Sir Ben Kingsley, vă mulțumesc pentru că ați scris un atât de emoționant cuvânt înainte la autobiografia mea și pentru că ați petrecut timp cu mine. Interpretarea personajelor Holocaustului de către dumneavoastră este de neuitat și noi, supraviețuitorii, vă suntem recunoscători și îndatorați.

Doctoriței Lillian Kaplan, psihiatra mea, care a fost prima persoană alături de care m-am simțit suficient de protejată, încât să pot plânge. Nu veți realiza niciodată impactul enorm pe care l-ați avut asupra vieții mele. Ați trecut prea devreme în neființă și îmi lipsiți foarte mult.

Doctorului Michael Nissenblatt, oncologul și vindecătorul meu, care mi-a promis o viață lungă și s-a ținut de cuvânt.

Lui Michael Walenta, directorul general al WGVU-TV Public Media, lui Ken Kolbe, director-adjunct, și lui Phil Lane, director de producție, pentru experiența noastră extraordinară de filmare în Polonia, care mi-a permis să găsesc și să împărtășesc cu fiica mea locurile trecutului meu, inclusiv patul meu din Auschwitz și apartamentul de la subsol în care am locuit cu mama după război. Sensibilitatea dumneavoastră mi-a permis să retrăiesc aceste experiențe fără nicio traumă.

Lui Milton Nieuwsma – îndrumarea și sprijinul tău au stârnit în mine dorința de a-mi scrie memoriile. Prima carte pe care am scris-o împreună a dat startul călătoriei mele.

Tatuatoarei mele de la Birkenau: cuvintele tale blânde pentru un copil speriat de șase ani rezonează și azi în mintea mea. „O să-ți dau un număr drăguț. Dacă cumva supraviețuiești, poți cumpăra o bluză cu mânecă lungă și nu va ști nimeni ce ți s-a întâmplat.“ Au trecut șaptezeci și opt de ani de când ai fost ucisă, dar îmi amintesc încă de tine.

Îi sunt recunoscătoare regretatului doctor Michael G. Kesler pentru cercetarea amănunțită pe care a făcut-o în cartea sa *The Remnant* („Cel rămas“) despre tabăra Persoanelor Strămutate de la Landsberg am Lech, unde am locuit amândoi.

Tuturor sinagogilor, bisericilor, școlilor, organizațiilor și în special Institutului pentru Studiul Holocaustului și Genocidului de la Raritan Valley Community College. Vă mulțumesc că m-ați invitat să-mi spun povestea despre Shoah. Scrisorile primite de la public mi-au arătat că povestea mea a impresionat.

Malcolm și cu mine le suntem îndatorați editorilor de pe ambele țărmuri ale Atlanticului pentru că au avut încredere în noi și pentru că ne-au ajutat să ducem la capăt această carte. A fost o bucurie să lucrez și cu Katy Follain, de la Quercus Books din Londra, și cu Peter Joseph, de la Hannover Square din New York. Pasiunea lor pentru carte ne-a inspirat.

N-am fi putut face asta fără talentul de negociator al agentului nostru, Adam Gauntlett de la Peters Fraser and Dunlop și al colegilor lui de la departamentul internațional, Becky Wearmouth, Lucy Barry și Antonia Kasoulidou.

Lui Malcolm, a cărui viziune a inspirat această carte. N-aș fi reușit niciodată să realizez asta fără hotărârea ta de a o vedea terminată.

MULȚUMIRILE LUI MALCOLM

A fost un privilegiu să o ajut pe Tova să ofere incredibila ei poveste de viață unui public internațional atât de numeros.

Dar ar fi fost o sarcină mult mai dificilă fără asistența și sprijinul unor oameni minunați.

În primul rând, trebuie să-i mulțumesc lui Milton Nieuwsma, jurnalist, scenarist de film și autor al cărții *Surviving Auschwitz: Children of the Shoah,* pentru cea mai vitală legătură dintre toate. Milt mi-a făcut cunoștință cu Tova înainte de a călători la Auschwitz pentru PBS Newshour, pentru a ilustra cea de-a șaptezeci și cincea aniversare a eliberării. Pe parcursul pregătirii acestei cărți, Milt a fost un exemplu de susținere, înțelepciune și o mare cutie de rezonanță.

Îi sunt îndatorat lui Therkel Straede, profesor de istorie contemporană la University of Southern Denmark și un important expert scandinav în materie de Holocaust. Therkel mi-a indicat cea mai pertinentă documentație care mi-a permis să plasez amintirile lui Tova într-o cronologie istorică. Atenția sa la detalii a fost esențială în ceea ce privește verificarea faptelor și corectarea erorilor mele inițiale.

Sunt recunoscător pentru mâna întinsă de profesorul Yoel Yaari, cercetător în neuroștiințe la Facultatea de Neuroștiințe a Universității Ebraice de Medicină din Ierusalim, a cărui mamă, Bella Hazan, a fost curier pentru rezistența evreiască din Polonia în timpul ocupației naziste. A fost torturată de Gestapo, nu și-a spus niciodată secretele și a supraviețuit unei perioade de doi ani și jumătate de încarcerare la Auschwitz. Yoel a fost o sursă de informații cruciale și mă bucur că, atunci când mi-a analizat proza, a aplicat precizia sa de specialist în funcționarea creierului.

Unele dintre componentele esențiale ale acestei narațiuni ar fi fost imposibil de realizat fără perspectiva doctorului Tony Bernard din Sydney, Australia, al cărui bunic a fost membru al *Judenrat*-ului din Tomaszów Mazowiecki și al cărui tată, doctorul Henry Bernard, a fost membru al poliției evreiești din ghetou în același timp cu Machel Grossman. Înainte de a muri, doctorul Bernard a stat de vorbă cu Tony și a înregistrat povestea vieții sale. Lupta cu propria sa conștiință care a rezultat din această conversație s-a transformat într-o carte remarcabilă intitulată *The Ghost Tattoo* [aprox. „Tatuajul fantomă"], publicată de Allen and Unwin în Australia.

Mulțumiri speciale se cuvin pentru Dr. Justyna Biernat de la Spaces of Memory Foundation, care lucrează la o cronică a trecutului întunecat al orașului Tomaszów Mazowiecki. Justyna mi-a furnizat câteva documente, hărți și fotografii esențiale, care au adus din nou la viață o mare parte din ocupație. Pentru a supraviețui, fundația se bazează pe donații, iar Justyna ar primi bucuroasă contribuții și achiziții ale excelentei sale scurte istorii, *Black Silhouettes* [„Siluete negre"] la www.pasazepamieci.pl.

Îi sunt recunoscător bunului meu prieten Freddie Spence, care, printre diversele sale talente, este un specialist în traume. Freddie mi-a oferit câteva indicații utile despre cum să deblochezi pepite de informație îngropate în amigdala cerebrală, partea în formă de migdală a creierului în care emoțiile sunt reținute, analizate și adăugate asociațiilor.

Una dintre cele mai neprețuite resurse care ne-au ajutat să construim acest memoriu a fost contribuția la cartea *Yizkor* a lui Machel Grossman, tatăl Tovei. Pentru că ne-a dat permisiunea de a cita cu generozitate

din scrierile lui Machel, sunt îndatorat organizației JewishGen, casa mondială a genealogiei evreiești, care deține traducerea.

De asemenea, îi sunt recunoscător pentru generozitatea sa lui Kirsten Gradel, văduva lui Morris Gradel, un distins lingvist specializat în idiș și ebraică, care a tradus descrierea înfricoșătoare a lui Machel despre lichidarea ghetoului Tomaszów Mazowiecki.

O omagiez pe poeta Henryka Łazowertówna pentru emoționanta sa poezie „Micul contrabandist", care se regăsește în volumul *The Song Will Go Unscathed* [„Cântecul va trece nevătămat"], o antologie de poezii despre evreii care au trăit sub ocupația germană, editată de Michael Borwicz. Tova și cu mine suntem foarte recunoscători Muzeului Memorial al Holocaustului din Statele Unite pentru acordarea permisiunii de a folosi traducerea în limba engleză a cărții Patriciei Heberer, *Children During the Holocaust* [„Copiii în timpul Holocaustului"].

Mulțumesc, de asemenea, Nataliei Jeziorna de la Mordechaj Gebirtig Memorial din Cracovia pentru că ne-a permis să cităm versurile versurilor cântecului „Reizel". În timpul ocupației naziste a Poloniei, cântecele lui Gebirtig au devenit imnuri de rezistență. Memorialul încearcă să păstreze vie moștenirea sa la adresa https://mordechaj-gebirtig.pl/.

De la PBS Newshour îi sunt îndatorat producătorului executiv Sara Just și editorului pentru relații externe Morgan Till, pentru că mi-au acordat cu generozitate timpul și spațiul pentru a lucra la acest proiect important.

Le mulțumesc foștilor mei colegi de la BBC, Caroline Wyatt, Rob Watson și Mandy Stokes, pentru că mi-au oferit încurajări și observații pătrunzătoare.

Shani Friedman, fiul cel mic al Tovei, are recunoștința mea eternă pentru că și-a dedicat atât de mult timp ajutându-ne să trecem cartea peste linia de sosire și pentru că a fost un arbitru atât de atent atunci când uneori au apărut divergențe creative.

Recunosc faptul că în lunile în care am fost absorbit de carte, dispoziția mea veselă în general m-a părăsit temporar. Să se consemneze faptul că îi sunt profund recunoscător soției mele, Trine Villemann, și fiului nostru, Lukas, pentru toleranța lor. Sunt atât de norocos să o am pe Trine alături de mine. Ea este una dintre cele mai bune jurnaliste pe care le-am întâlnit vreodată, iar lectura ei incisivă, notele și sugestiile ei au fost de neprețuit când a trebuit să-mi descurc unele dintre gândurile mai încâlcite.

Și Tovei, mulțumesc fiindcă ai avut încredere în mine. *Mazel tov!* Noroc bun!

Tatăl Tovei,
Machel Grossman, 1932

Mama Tovei,
Reizel Grossman, 1948

Machel (al treilea din dreapta, rândul de jos)
alături de trupa sa de teatru, cca 1931

Un grup de soldați și civili germani privesc cum un evreu este forțat să taie barba altuia în ghetoul Tomaszów Mazowiecki, 1939.
(Reprodusă prin amabilitatea Institutului Memoriei Naționale din Polonia)

Soldați germani curățând străzile ghetoului Tomaszów Mazowiecki după deportarea a șase mii de evrei la Treblinka, 1942

Sus: Tova (colorată, în stânga) și alți copii supraviețuitori arătându-și tatuajele fotografilor ruși după eliberarea lor din Birkenau, 1945

Dreapta: Carte de identitate acordată lui Reizel de către Crucea Roșie Internațională pentru a-i asigura drumul spre casă la plecarea din Birkenau, 1945

Stânga: Tova, în vârstă de șase ani și jumătate, revenită la Tomaszów Mazowiecki, 1945

Stânga sus: Helen, mătușa Tovei
(Reprodusă prin amabilitatea Colecției private Pearl Belkowitz)

Dreapta sus: Mătușa Helen, împușcată de o bandă antisemită la Łódź, în Polonia, în 1946

Stânga jos: Tova, Reizel și Machel în tabăra pentru persoane strămutate Landsberg din Germania, 1948

Dreapta jos: Tova (a doua din dreapta, rândul de jos) împreună cu colegii ei de clasă din tabăra pentru persoane strămutate Landsberg din Germania, 1950

Stânga sus: Nunta lui Machel și a Soniei în Israel, 1958

Dreapta sus: Nunta Tovei și a lui Maier în Brooklyn, SUA, 1960

Jos: Tova alături de Risa (Ruth), Gadi și Itaya în Israel, cca 1970

Sus: Tova printre ruinele unei camere de gazare, la prima ei revenire la Birkenau, 1999

La mijloc: Tova, Maier și cei opt nepoți ai lor, 2014

Jos: Tova și familia ei la ceremonia Bar Mitzvah a nepoților săi gemeni, Ari și Eitan, 2014

Stânga sus: Fiica Tovei, Ruth, și copiii ei

Dreapta sus: Tova împărtășindu-și povestea studenților de la Calvin University din Michigan, SUA, 2015 *(Reprodusă prin amabilitatea arhivei January Series, Calvin University)*

Jos: Tova alături de elevii de la Delaware Valley Regional High School din New Jersey, SUA, 2016
(Reprodusă prin amabilitatea lui Rick Epstein)

Sus: Tova revenită la Auschwitz-Birkenau împreună cu fiica sa Itaya și patru nepoți, 2016

Stânga jos: Tova și Maier Friedman, 2019 *(Reprodusă prin amabilitatea lui Lynette Seader)*

Dreapta jos: Tova la cea de-a 75-a aniversare a eliberării lagărului Auschwitz-Birkenau, alături de alți supraviețuitori, 2020. Aici se ține de mână cu Ronald Lauder, președintele Congresului Mondial Evreiesc. *(Reprodusă prin amabilitatea lui Shahar Azran)*